

**Г О Д И Ш Њ А К
ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ ГЕНОЦИДА**

Издавачи

Музеј жртва геноцида, Београд
Трг Николе Пашића 11/3
тел: +381113398883
e-mail: office@muzejgenocida.rs

Спомен музеј „21. октобар”, Крагујевац
Десанкин венац бб
тел: +38134332089
e-mail: direktor@spomenpark.rs

За издаваче

др Вељко Ђурић Мишина
Славољуб Јовановић

Рецензенти

др Драган Алексић
др Драган Цветковић
др Ненад Антонијевић
др Никола Жутић

Редактура

Петар Б. Поповић

Лектура и коректура

Драгана Јовановић

Графичко уређење и штампа

Графопринт, Горњи Милановац

Тираж

250 примерака

**Г О Д И Ш Њ А К
ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ ГЕНОЦИДА**

Београд – Крагујевац, 2017.

Реч уредника

Током трајања комунистичке Југославије у тој држави првенствено су обележавани догађаји који су величали партизанску револуцију. То правило важило и за својеврсне трагедије у ратном периоду, као што су велики губици у борбама на Неретви и Сутјесци 1943. године; такви догађаји обележавани су помпезно и на мноштво начина, па и филмским спектаклима.

С друге стране, у обележавању хрватско-немачке офанзиве на партизанске одреде на Козари у лето 1942. године, на пример, готово да је избегавано подсећање на велико страдање српског народа тада настањеног на том простору; припадници тог народа, ако су и неким чудом преживели те свирепе злочине, окончавају у комплексу јасеновачког концентрационог логора. При томе, посебно је била трагична судбина српске деце. Она која нису побијена, била су одвајена од мајки, а изван брод је ипак спасен захваљујући аустријској Немици Диани Будисављевић и њеним пријатељима. Међутим, иако им је био поштеђен живот, у већини случајева касније су та деца била преваспитавана у духу хрватства и римокатоличанства. Због тога се многи од њих после рата нису вратили биолошким родитељима или родбини већ су, добивши друга имена, остали у народу чији су припадници, служећи усташкој идеологији, побили њихове најближе. Нешто мањи број те деце, најчешће они чији су сви сродници били убијени, током поратних година пролазио је посебно васпитање по домовима у којима се, сходно новонасталим приликама прокламовало „братство и јединство наших народа“.

Распад комунистичке Југославије започет ратним дејствима 1991. године у Словенији, потом и у Хрватској, довео је до отварања тих бројних „забрањених тема“...

Музеј жртава геноцида, почевши у претходном броју *Годишњака за истраживање геноцида*, представљеном 22. априла 2016. године, дао је скроман допринос обележавању страдања српског народа у Великом (Првом светском) рату, као и покушају његовог поновног затирања у Подрињу 1941–1942. године, и уједно започео активности на стварању колекције радова савремених уметника у вези са темама из српске трагичне прошлости.

Ове 2017. године Музеј, у том контексту, обележава стогодишњицу Топличког устанка (1917) и 75-годишњицу страдања народа Козаре и Босанске крајине (1942), са посебним освртом на концентрациони логор Сајмиште. То чинимо пригодним тематским изложбама, документарним филмом, монографијама и овим, деветим бројем, *Годишњака за истраживање геноцида*.

Посебан прилог који се издваја по свом садржају у овом *Годишњаку* јесте, рекли бисмо, представља рад о судбини колониста из Далматинске Загоре у најјужнијим деловима Краљевине Југославије (Јужна Србија или Македонија) 1941–1942. године, када су тај простор окупирали а онда и анектирали Бугари, са посебним освртом на однос послератних македонских комунистичких власти према преживелим припадницима породица тих страдалника.

Др Вељко Ђурић Мишина
в.д. директора Музеја жртава геноцида

Д
Р
У
Г
И

С
В
Е
Т
С
К
И

Р
А
Т

Милош Жикић, историчар
Београд

СТРАДАЛИ ВИШИ ОФИЦИРИ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ КРАЉЕВСКЕ ВОЈСКЕ У АПРИЛСКОМ РАТУ 1941. ГОДИНЕ

Апстракт: На основу грађе из Војног архива у Београду, као и релевантне литературе, у раду су представљене краће биографије виших официра Војске Краљевине Југославије који су страдали током Априлског рата 1941. године.

Кључне речи: Војска Краљевине Југославије, виши официри, биографије, Априлски рат, 1941.

Приликом помињања Априлског рата прве асоцијације које се јављају јесу у вези са неприпремљеношћу југословенске војске за рат, њеном брзом поразу, масовним издајствима у редовима саме војске, дејствима „пете колоне“, спремношћу нижих официра на борбу, и издајством и апатијом виших официра, уз часне изузетке који су се показали на висини свог задатка. Због свега наведеног, покушали смо да утврдимо колики су били губици у редовима виших официра југословенске војске у том рату, као и на који начин су страдали.

Главни извор за истраживање ове теме представљале су изјаве бивших припадника југословенске војске, које се чувају у Војном архиву у Београду, у Пописнику 17. Оне се могу сврстати у три групе: изјаве официра хрватске народности који су недуго потом ступили у оружане формације Независне Државе Хрватске и о свему томе сведочили крајем 1941. и почетком 1942. године, изјаве ваздухопловаца дате на Блиском истоку 1941. и 1942. и изјаве официра забележене након Другог светског рата. Због промењених историјских околности у тренуцима давања тих изјава, као и услед временске дистанце, свим тим документима ваља

приступати веома опрезно. На основу дела прегледаних изјава, успели смо да дођемо до имена 19 официра. Томе треба додати чињеницу да због обимности грађе у архиву, али и ограниченог времена које смо имали на располагању, нисмо били у могућности да прегледамо све изјаве. Стога је логично претпоставити да је списак страдалих официра дужи.

У наставку текста доносимо краће биографије официра третираних у истраживању исписане на основу њихових персоналних картона у Војсци Краљевине Југославије који се такође чувају у Војном архиву (раније Архив Војно-историјског института), док је за допуну коришћена релевантна литература и чланци из дневне штампе и часописа. Неопходно је напоменути и да персонални картони појединих официра нису пронађени у Војном архиву, тако да се у овом тренутку не може утврдити које су положаје заузимали током каријере, па смо се ограничили само на обраду њиховог учешћа у Априлском рату.

1. Пешадијски бригадни генерал Михаило С. Голубовић рођен је 28. децембра 1889. године у Београду.¹ Након завршених шест разреда гимназије 1. септембра 1909. године уписује Нижу школу Војне академије у 42. класи. Припаднике те класе је избијање Првог балканског рата 1912. затекло на школовању, тако да су у рат ступили као питомци наредници.²

У току балканских ратова, као и Арнаутске побуне 1913. године, Михаило Голубовић је био водник и заступник командира чете у 11. пешадијском пуку I позива. Након завршетка операција остао је на тој дужности, а 8. априла 1914. постављен је за водника и заступника командира 3. чете 4. батаљона Брегалничког³ пешадијског пука.

Током читавог Првог светског рата, Михаило Голубовић је био на дужности командира чете и то: у 19. пешадијском пуку I позива, 4. пешадијском пуку I српске добровољачке дивизије и 1. југословенском пуку.⁴

Осамнаестог априла 1919. године распоређен је на службу у Ађу-

1 Војни архив (даље: ВА), Досије персоналних података (даље: ДПП), кутија 467, досије 158, *Голубовић С. Михаило*.

2 Чин потпоручника добили су 18. новембра 1912. године и после рата им је призната завршена Нижа школа Војне академије – *Споменица седамдесетпетогодишњице Војне академије 1850–1925*, Београд 1925, 312.

3 На другом месту у персоналном картону стоји да је био одређен на исту дужност у Вардарском пешадијском пуку – ВА, ДПП, кутија 467, досије 158, *Голубовић С. Михаило*.

4 *Исто*, За време ратова рањен је четири пута, без озбиљнијих последица.

тантско одељење Врховне команде где остаје до 12. децембра 1919. када је постављен за помоћника класног старешине 1. одељења 47. класе⁵ Ниже школе Војне академије.⁶

После тога, мајор Голубовић се одлучује за даље школовање и 27. новембра 1920. ступа у Вишу школу Војне академије као полазник 22. класе, коју завршава 1. октобра 1922. године као 28. у рангу од 36 официра.⁷ Убрзо потом, 13. октобра 1922, Голубовић је примљен за приправника за генералштабну струку; завршава је 1925, али из непознатих разлога није преведен у ту службу. Даље је остало забележено да је 16. фебруара 1925. године постављен за в. д. начелника штаба Пешадијске официрске школе у чину потпуковника.⁸

На том положају биће до 3. маја 1929. године када је постављен за помоћника команданта 1. пешадијског пука „Књаза Милоша Великог“ у Врању. Ту следи његово унапређење у чин пуковника 17. децембра 1929. године. Јуна 1931. постављен је за команданта 39. пешадијског пука у Цељу и на тој дужности остаје нешто дуже од четири године. Уследило је његово упућивање у Београд на место шефа Општег одсека Пешадијске инспекције. На том положају ће остати до новембра 1938. године.⁹

Из расположивих докумената може се сазнати да је следом догађаја у Нишу затим постављен за в. д., а онда и команданта пешадије Моравске дивизијске области. На том месту унапређен је 1. децембра 1938. у чин бригадног генерала. Шестог септембра 1939. године именован је за команданта пешадије Дравске дивизијске области, што му је и била последња мирнодопска дужност. По властитој молби пензионисан је 10. јула 1940. године.¹⁰

Реактивиран је априла 1941. и у Априлском рату био је командант пешадије Топличке дивизије. Та формација у саставу V југословенске армије концентрисала се у рејону Пирота са задатком одбране граничног фронта Гребен планина к. 1337 (искључно)–Цариброд–Височка

5 Четрдесет седма класа Ниже школе Војне академије била је прва послератна класа и у њој су били питомци из целе Краљевине СХС – *Споменица...*, 320.

6 ВА, ДПП, кутија 467, досије 158, *Голубовић С. Михаило*.

7 *Исто*; *Споменица...*, 363–364.

8 ВА, ДПП, кутија 467, досије 158, *Голубовић С. Михаило*.

9 *Исто*, Поред редовне дужности био је и заступник привремених судија у војном суду за офицере од 10. октобра 1937. до 10. октобра 1938. године.

10 *Исто*.

Ржана–Миџор к. 2169 (закључно).¹¹

Генералу Голубовићу били су потчињени 3, 12. и 16. пешадијски пук Топличке дивизије. Осмог априла у 5.30 часова после јаке артиљеријске припреме немачка 1. оклопна група (11. оклопна, 294. пешадијска и 4. брдска дивизија) започиње напад на југословенске положаје.¹²

Јединице Топличке дивизије пружиле су снажан отпор и нанеле Немцима осетне губитке. Међутим, услед немачке надмоћи у тенковима и авијацији, дошло је до пробијања фронта. Генерал Голубовић у току борбе код села Сукова тешко је рањен у груди и хитно пребачен у Лебане где је преминуо 14. априла. Ту је и сахрањен 16. априла. После завршетка Другог светског рата, његови посмртни остаци пренети су у Београд и положени у породичну гробницу.¹³

2. Пешадијски бригадни генерал Драгољуб В. Јеремић рођен је у Ваљеву 6. јула 1874. године.¹⁴ После завршених шест разреда гимназије уписао је 15. септембра 1891. године Нижу школу Војне Академије у 24. класи, коју је завршио 1894. године као 14. у рангу од 57 питомаца. Након тога је постављен за водника 1. инжињеријског батаљона, а потом за командира чете у Инжињеријској подофицирској школи. Године 1899. враћен је у 1. инжињеријски батаљон, као командир 3. чете.¹⁵

Марта 1903. капетан Јеремић је распоређен у 7. пешадијски пук¹⁶, прво за командира 3. чете 3. батаљона¹⁷, затим на службу у Штаб пука. Учествовао је у мајском преврату 1903. године у чину капетана I класе. Новембра 1904. постављен је за командира 3. чете 3. батаљона 18. пешадијског пука.¹⁸ Од 1906. до балканских ратова био је командант бата-

¹¹ ВА, П 17, к. 4, ф. 1, д. 27, *Изјава дивизијског генерала Владислава Костића од 3. 7. 1946.*, 1; Mile Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941. Studija o vojnoj eliti i biografski lesikon*, Beograd 2004, 355.

¹² Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza*, II том, Ljubljana, Beograd, Titograd 1984, 329.

¹³ „Генерал је умро као ратник“, *Политика*, 23. април 1981, 14; Томислав Влаховић, *Витезови Карађорђеове звезде са мачевима. Најхрабрији међу храбрима*, Београд 1990, 187.

¹⁴ ВА, ДПП, кутија 617, досије 326, *Јеремић В. Драгољуб*.

¹⁵ *Исто*; *Споменица...*, 284–285; М. Бјелајац, *н. д.*, 167.

¹⁶ Из инжињерије је преведен у пешадију 22. 2. 1903. године – *Службени војни лист* (даље: *СВЛ*), бр. 8, 22. 2. 1903, 150.

¹⁷ *СВЛ*, бр. 12, 23. 3. 1903, 241.

¹⁸ *СВЛ* бр. 45, 3. 12. 1904, 902; У персоналном картону стоји да је у 7. пуку био командир чете од 1903. до 1906. године – ВА, ДПП, кутија 617, досије 326, *Јеремић В.*

љона у 17. и 11. пешадијском пуку. У току балканских ратова такође је командовао 4. батаљоном 17. пешадијског пука, и заступао команданте 17. и 11. пешадијског пука.¹⁹

По окончању ратова постављен је 15. августа 1913. за команданта 8. пешадијског пука и на челу те јединице ће остати до 9. септембра 1914, када је тешко рањен на Мачковом камену. Као реконвалесцент предводио је Граничну трупу од јануара 1915. до фебруара 1916, да би потом био постављен за шефа Ађутантског одсека Министарства војног. На том положају је учествовао у припреми и спровођењу Солунског процеса. Септембра 1917. стављен је на располагање министру војном. Од марта 1918. до априла 1919. номинално је био помоћник делегата министра војног у Марсељу али дужност није примио због болести.²⁰

Петог априла 1920. године распоређен је на место помоћника Дринске дивизијске области у чину пуковника, па 2. априла 1923. поново одређен за команданта Граничне трупе.²¹ На том положају унапређен је у чин генерала 21. октобра 1923. године. Јуна 1927. именован је за команданта места у Скопљу, да би 26. октобра исте године пензионисан. За време бомбардовања Београда 12. априла 1941. извршио је самоубиство.²²

3. Артиљеријски бригадни генерал Миливоје Ј. Маринковић рођен је у Београду 30. априла 1886. године. После завршених шест разреда гимназије ступио је у Нижу школу Војне академије 1902. године у 35. класи. Школовање је трајало четири године и септембра 1906. унапређен је у чин потпоручника као шести у рангу.²³

На прву дужност одређен је 11. октобра 1906. године и то у Дунавски артиљеријски пук као водник 2. батерије 1. дивизиона.²⁴ Ту остаје до фебруара 1907. године када је пребачен у Ниш за водника 4. бате-

Драгољуб.

19 ВА, ДПП, кутија 617, досије 326, *Јеремић В. Драгољуб*; М. Бјелајац, *н. д.*, 167–168;

20 *Исто.*

21 М. Бјелајац у својој књизи *Генерали и адмирал* (стр. 168) наводи да је генерал Јеремић био канцелар краљевих ордена до 1924, али у персоналном картону то не стоји.

22 ВА, ДПП, кутија 617, досије 326, *Јеремић В. Драгољуб*; М. Бјелајац, *н. д.*, 167–168.

23 ВА, ДПП, кутија 962, досије 182, *Маринковић Ј. Миливоје*; *Споменица...*, 306.

24 ВА, ДПП, кутија 962, досије 182, *Маринковић Ј. Миливоје*; *СВЛ*, бр. 28, 13. 10. 1906, 600.

рије 3. дивизиона Моравског артиљеријског пука.²⁵

Априла 1909. године потпоручник Маринковић је постављен за водника 8. батерије 3. дивизиона Дунавског артиљеријског пука. Са припадницима те јединице учествоваће у балканским ратовима 1912/13, као и борбама приликом Арнаутске побуне 1913. године. Године 1914. заступао је командира 8. батерије Дунавског артиљеријског пука у Обреновачком одреду. Тешко је рањен на Мачковом камену 22. септембра 1914. након чега му је ампутирана десна нога.²⁶

По опоравку је упућен у Букурешт на дужност војног изасланика коју је обављао од 9. марта 1915. до 14. фебруара 1916. године, као и делегата министра финансија, такође у Букурешту, у периоду од 25. марта 1916. до 1. јула 1918. године. Тада је одређен за команданта Добровољачког пука Срба, Хрвата и Словенаца у Чељабинску (Сибир), где остаје до 1. јануара 1919. године.

После повратка у земљу послат је априла 1919. на службу у Београдски војни округ, а у октобру за деловођу Ађутантуре Његовог величанства краља у чину мајора. Основано се може закључити да је ту дужност обављао до Априлског рата јер му је као последња уписана у персоналном картону, без датума разрешења. У чин генерала унапређен је 1. децембра 1937. године.²⁷ За време бомбардовања Београда 6. априла 1941. страдао је са својом породицом у порти Вознесенске цркве када је бомба погодила склониште.²⁸

4. Пешадијски бригадни генерал Мирко И. Рајх рођен је 16. јула 1887. године у месту Моти код Љутомера. Похађао је један разред реалке у Љутомеру и четири разреда гимназије у Марибору, након тога и Пешадијску кадетску школу Аустро-Угарске (1903–1907). У чин заставника унапређен је 1907, а у чин потпоручника 1908. године. Службовао је у 70. пешадијском, 27. и 4. домобранском и 1. пуку брдских стрелаца. Током Првог светског рата борио се у аустроугарској војсци и био на следећим дужностима: до марта 1916. командир 3. чете 1. пука брдских стрелаца; од марта 1916. до новембра 1917. командир и наставник у Школи за резервне пешадијске официре; у 1. пуку брдских стре-

²⁵ ВА, ДПП, кутија 962, досије 182, *Маринковић Ј. Миливоје; СВЛ*, бр. 6, 10. 2. 1907, 111.

²⁶ ВА, ДПП, кутија 962, досије 182, *Маринковић Ј. Миливоје; СВЛ*, бр. 17, 11. 4. 1909, 330.

²⁷ ВА, ДПП, кутија 962, досије 182, *Маринковић Ј. Миливоје*.

²⁸ М. Бјелајац, *н. д.*, 204.

лаца – до марта 1918. командир чете у допунском батаљону, а затим до октобра 1918. командант батаљона. Рањен је 26. октобра 1915. на Италијанском фронту у ногу, без већих последица.²⁹

Учествовао је у борбама за ослобођење Корушке 1919. године као командант Мариборског пука и начелник штаба Лабудског одреда. У војску Краљевине СХС примљен је 1. априла 1919. са чином капетана I класе.³⁰

Даље је службовао у Словенији и то у Корушкој пограничној команди као помоћник и начелник штаба, и као ађутант у Штабу полицијске трупе за Корушку, да би затим био постављен за командира у 4. пешадијски пук „Стефана Немање“³¹ и на тој дужности остао до 7. марта 1923. године. У том периоду је упућен за помоћника наставника³² у Пешадијску школу гађања, где је годину дана раније био полазник Нижег курса.³³

У фебруару 1924. почиње да предаје као наставник у Пешадијској официрској школи и на курсу за пешадијске офицере, што је радио до маја 1932. године. На том положају унапређен је у чин пуковника 6. септембра 1930. године.³⁴

Наредне дужности га поново враћају у трупу. Службовао је као помоћник команданта 49. пешадијског пука, и као командант 28. и 46. пешадијског пука и Петровградског војног округа.³⁵ Новембра 1939. године преузео је дужност команданта пешадије Осјечке дивизијске области, што му је била последња мирнодопска дужност.³⁶

29 ВА, ДПП, кутија 1494, досије 624, *Рајх И. Мирко*.

30 *Исто*; *СВЛ* бр. 10, 14. 4. 1919, 204.

31 Постоје извесна неслагања у *СВЛ* и персоналном картону генерала Рајха у вези са дужностима које је обављао почетком 20-их година. У *СВЛ* стоје подаци да је био командир чете у 37, а од 5. јула 1920. у 4. пешадијском пуку (*СВЛ*, бр. 32, 31. 7. 1920, 1427), док у персоналном картону пише да је до јануара 1921. био на горенаведеним дужностима у Корушкој.

32 Према Уредби о Пешадијској школи гађања из 1920. године, наставници као и њихови помоћници требало је да имају стручну специјалну спрему. Рајх је 1910. године завршио седмомесечну еквитациону школу у Љубљани, као и седмомесечни курс за брдске коморе у Мостару 1913. године – *СВЛ*, бр. 48, 25. 12. 1920, *Уредба о Пешадијској школи гађања*, 2493; ВА, ДПП, кутија 1494, досије 624, *Рајх И. Мирко*.

33 Мајор Рајх је тај курс похађао од 1. маја до 1. октобра 1922. године, након чега је враћен на претходну дужност у 4. пук – ВА, ДПП, кутија 1494, досије 624, *Рајх И. Мирко*.

34 *Исто*.

35 *Исто*; *СВЛ*, бр. 18, 25. 5. 1932, 917.

36 На том положају је добио чин бригадног генерала 1. децембра 1939. године –

У Априлском рату 1941. генерал Рајх је командовао пешадијским јединицама Осјечке дивизије.³⁷ Та дивизија је била у саставу II армије и имала задатак да брани гранични одсек у Барањи између Дунава и Драве, с тим да припадници једног одреда буду истурени код Валпова (Валповачки одред).³⁸

Шестог априла Осјечка дивизија се налазила на својој концентрацијској локацији попуњена 80–90% људством и 40% стоком. Ту је остала неузмиравана од непријатеља све до 9. априла, када је око 17 часова, услед неповољног стања на другим фронтovima, наређено повлачење на десну обалу реке Драве, с тим да 10. посадни пук остане на граничном фронту.³⁹

Дивизија је још била у поседању положаја када је 10. априла објављено да је проглашена Независна Држава Хрватска. То је довело до масовног осипања људства. Већ сутрадан, 11. априла, око један сат по поноћи наређено је даље повлачење на десну обалу Саве. Док се Штаб дивизије кретао ка Винковцима генерал Рајх је напустио дужност и вратио се у Осијек, где је постао командант места. После два дана, усташки листови из Осијека су објавили да је генерал Рајх извршио самоубиство.⁴⁰

5. Артиљеријски бригадни генерал Драгутин В. Ханел рођен је 16. маја 1885. године.⁴¹ Након завршених пет разреда реалке у Задру, ступио је 1900. у Кадетску школу у Трсту и 1904. стекао чин заставни-

---

ВА, ДПП, кутија 1494, досије 624, *Рајх И. Мирко*.

37 Под својом командом имао је 17, 41. и 64. пешадијски пук – В. Терзић, *н. д.*, 260–261.

38 ВА, П 17, к. 4, ф. 1, д. 9, *Изјава дивизијског генерала Миливоја Алимпића од 8. 7. 1946*, 14; В. Терзић, *н. д.*, 261.

39 ВА, П 17, к. 4, ф. 1, д. 9, *Изјава дивизијског генерала Миливоја Алимпића од 8. 7. 1946*, 17–18; В. Терзић, *н. д.*, 261.

40 ВА, П 17, к. 4, ф. 1, д. 9, *Изјава див. генерала Миливоја Алимпића од 8. 7. 1946*, 18–19; М. Бјелајац у својој књизи *Генерали и адмирал* на странама 260–261. наводи да је генерал Рајх извршио самоубиство 14. априла да не би изашао Немцима на пријављивање.

41 У Досијеима персоналних података постоје два картона на име генерала Драгутина Ханела, нови и стари, и у њима су уочљиве извесне различитости. У старом картону се наводи да је Ханел рођен у Задру и да је очево име Вацлав, док у новом пише да је рођен у Љуштици, а да му је име оца Већеслав. Проверавањем осталих података у картонима може се утврдити да је реч о истој особи, јер се поклапају датум рођења, унапређења, као и дужности које је заузимао – ВА, ДПП, кутија 511, досијеи 309. и 310. (спојени), *Ханел В. Драгутин*.

ка. У чин потпоручника унапређен је 1906. године.⁴² У периоду од 1904. до 1915. налазио се у 3. батерији 8. артиљеријског пука аустроугарске војске на дужности водника, I официра и командира. На почетку Првог светског рата борио се на Руском фронту, где 19. октобра 1914. бива рањен у груди код Пшемисла. Маја 1915. пребачен је на Италијански фронт и ту остаје до октобра 1918,⁴³ службујући у 7. и 28. артиљеријском пуку као командир и командант артиљеријске групе. У периоду од 31. октобра 1918. до 15. јуна 1919, као маларични болесник, интерниран је од Италијана у Горици.⁴⁴

Након ступања у Војску Краљевине СХС⁴⁵ био је на служби у I војном окружју у ликвидацији у Загребу од августа 1919. до фебруара 1920, када је распоређен за командира 1. батерије 1. дивизиона Зетског артиљеријског пука у Баошићима. Међутим, убрзо је, априла 1920, постављен за командира 2. батерије 2. дивизиона истог пука са којом учествује у борбама током Арнаутске побуне.⁴⁶ На поменутом положају је остао до 31. маја 1922. да би онда био распоређен у 1. пук тврђавске артиљерије, најпре за командира чете, а затим и команданта батаљона октобра 1923. године. За команданта 1. дивизиона Дравске артиљеријске бригаде у Љубљани постављен је 1. новембра 1924. у чину потпуковника, потом фебруара 1927. враћен на место команданта 2. батаљона 1. пука тврђавске артиљерије. У чин пуковника унапређен је 17. децембра 1929. године⁴⁷

Једанаестог маја 1930. пуковник Ханел је постављен за команданта 24. артиљеријског пука у Требињу, где ће остати до фебруара 1937. године. Затим је распоређен на место за команданта 31. артиљеријског пука у Осијеку, а новембра 1938. у Битољу преузима дужност главнокомандујућег артиљерије Вардарске дивизијске области. На том положају

42 У старом персоналном картону стоји да је 1. марта 1913. преведен из пешадије у артиљерију, мада је све време службовао у артиљеријским јединицама – *Исто*.

43 У међувремену завршио је шестомесечни Мунициони курс 1915/16. у фабрици муниције код Бечког Новог Места и у Арсеналу у Бечу – *Исто*.

44 *Исто*.

45 У Војску Краљевине СХС формално је примљен 17. 11. 1919. године у чину капетана I класе – *СВЛ* бр. 46, 22. 11. 1919, 1201.

46 И у овом случају постоје извесна неслагања података у персоналном картону генерала Ханела. На једном месту пишу горенаведени подаци о службовању, док на другом стоји да је као командир 2. батерије учествовао у борбама током Арнаутске побуне од 1. августа 1919. до 30. априла 1921. године – ВА, ДПП, кутија 511, досијен 309. и 310. (спојени), *Ханел В. Драгутин*.

47 *Исто*.

је унапређен у чин генерала 1. априла 1939. године.⁴⁸

За време Априлског рата обављао је дужност команданта артиљерије Вардарске дивизије. Та дивизија је била у саставу III армије и имала је задатак да продре у Албанију на одсеку Дебар–Струга, а затим настави напредовање ка Тирани одржавајући везу са грчким снагама. Међутим, током 8. априла, услед немачког продора у Македонију и пада Скопља, у позадини Вардарске дивизије, на основу гласина бегунаца из Скопља и организованих петоколонаша, завладали су паника и хаос. Тако је дошло до паљења магацина и растурања позадинских јединица. То се негативно одразило и на припаднике јединица на фронту, па и на само командовање, јер су многи војници почели да напуштају јединице и беже на све стране. Ипак, такво стање није дуго трајало и јединице су консолидоване у првом реду захваљујући енергичним залагањима појединих официра.⁴⁹

Током тих збивања, дало би се закључити из расположивих докумената, генерал Ханел је био изложен жестокиим критикама што ће, могло би се оправдано претпоставити, (не)посредно довести и до његовог физичког краја. Он је, наиме, од појединих официра проглашаван главним кривцем за изазивање дефетизма и хаоса у позадини. Постоји неколико верзија о његовој смрти, као и различитих датума. Тако капетан I класе Леонида Јовановић наводи да је генерала Ханела, „петоколонаша који је створио дефетизам, расуло и побуну код Дебра“ 8. априла ујутру убио један поручник⁵⁰, док Велимир Терзић у својој књизи указује на део рукописа професора Милоша Каличанина где овај каже да је генерала Ханела убио пуковник Гојко Јовановић 12. априла.⁵¹ Поред тога, из историјских докумената се може сазнати и да генерал Петар Томац, за време Априлског рата начелник Штаба Вардарске дивизије у чину пуковника, у својој изјави након рата наводи да је командант Вардарске дивизије упутио њега и генерала Ханела 8. априла као преговараче према Италијанима. То је, како каже, учинио да би добио у времену да повуче дивизију према Охриду, јер се наша између Италијана и Немаца. Даље се сазнаје да је генерал Ханел том приликом превише реалистично описивао ситуацију што је тешко утицало на припаднике јединица на првој линији, које нису znale шта се дешава у позадини. Међутим, по-

⁴⁸ Исто.

⁴⁹ В. Терзић, *н. д.*, 254, 327.

⁵⁰ Леонида Јовановић, „Ратне операције код Дебра априла 1941. године IV део“, *Гласник Српског историјско-културног друштва „Његош“* 65/1991, 90 (нап. 13).

⁵¹ В. Терзић, *н. д.*, 483 (нап. 81).

што Италијани нису нападали на том правцу, пуковник Томац и генерал Ханел су се вратили у Штаб. Томац даље такође истиче да су касније неки артиљеријски официри окривили Ханела за изазивање панике и да је због тога он извршио самоубиство у Дебру 9. априла.⁵²

6. Ваздухопловни пуковник Стјепан С. Буразовић рођен је у Петрињи 8. новембра 1896. године. После завршених четири разреда релке 1913. године уписује Кадетску школу у Прагу коју завршава 1916. добијањем чина заставника. У чин пешадијског потпоручника унапређен је 1917. године. Поред тога, 1918. године завршава школу за ваздухопловне официре у Бечком Новом Месту.⁵³

Потпоручник Буразовић је првих дана новембра 1918. долетео у Љубљану са аустроугарским фликовима (ескадрилама) 5/С, 35/Д и 61/Ј. Те ескадриле требало је да прелете из Ајдовшчине за Клагенфурт, међутим Буразовић је променио мишљење након телефонског разговора са љубљанским представником Народног вијећа.⁵⁴

Већ у децембру 1918. почињу борбе за Корушку, а потпоручник Буразовић ће прве борбене летове у редовима југословенског ваздухопловства обавити 12. јануара 1919. године.⁵⁵ Априла 1919. постављен је за командира Мариборске ескадриле⁵⁶; с том јединицом је учествовао у борбама око Великовца, подржавајући копнене снаге СХС. Ту је и оборен 30. маја, али већ истог дана је наставио летење. Мариборска ескадрила је расформирана 6. октобра⁵⁷, када је људству које није отишло кући наређено да са авионима пређе у састав 4. аеропланске ескадриле у Загреб. Потпоручник Буразовић је постављен за извиђача те ескадриле.⁵⁸

На том положају остаје се до 22. марта 1920, а онда је постављен за извиђача 1. аеропланске ескадриле.⁵⁹ Међутим, услед Арнаутске по-

52 ВА, П 17, к. 5, ф. 1, д. 26, *Изјава генерала Петра Томаца*, 29–30.

53 ВА, ДПП, кутија 183, досије 95, *Буразовић С. Стјепан*.

54 Војан Dimitrijević, Milan Micevski, Predrag Miladinović, *Kraljevsko vazduhoplovstvo. Vojno vazduhoplovstvo Kraljevine SHS/Jugoslavije 1918–1944*, Београд 2012, 47.

55 У Војску Краљевине СХС формално је примљен 10. марта 1919. у чину пешадијског потпоручника – *СВЛ*, бр. 7, март 1919, 123.

56 У персоналном картону стоји да је на тој дужности био од 1. новембра 1918. године – ВА, ДПП, кутија 183, досије 95, *Буразовић С. Стјепан*.

57 Као јединица у ликвидацији постојала је до 7. новембра 1919. године – Б. Димитријевић, М. Мицевски, П. Миладиновић, *н. д.*, 73.

58 *Исто*, 71–73; ВА, ДПП, кутија 183, досије 95, *Буразовић С. Стјепан*.

59 ВА, ДПП, кутија 183, досије 95, *Буразовић С. Стјепан*.

буне распоређен је 17. августа за извиђача у 32. аеропланску ескадрилу, формирану у Скопљу. Активно је учествовао у ратним операцијама све до 31. марта 1921, када је ескадрила расформирана.⁶⁰

У Скопљу је остао још месец дана као извиђач 3. аеропланске ескадриле, да би потом био распоређен на службу у Ваздухопловни арсенал, прво за командира механичарске школе, а затим за командира балонске чете. Октобра 1922. постављен је за командира механичарске школе I ваздухопловне команде.⁶¹

Првог октобра 1923. капетан Буразовић је примљен на Вишу школу Војне академије као полазник 25. класе⁶², октобра 1925, похађа генералштабну припрему, коју прекида након годину дана.⁶³

Октобра 1926. постављен је за командира 1. балонске чете и на тој дужности остаје до маја 1930. године. Као командир те јединице учествовао је на маневрима августа 1927, заједно са ваздухопловством и Речном флотилом. То је била прва вежба морнарице и ваздухопловства у Краљевини СХС.⁶⁴ Стјепан Буразовић је и на наредној дужности остао у балонским јединицама: постављен је за в. д. команданта 1. балонског батаљона.⁶⁵

Даље, 1936, бива распоређен у чину потпуковника на службу у Штаб Команде Београда, а октобра 1937. за заступника команданта 1. ваздухопловног пука. На тој дужности унапређен је у чин пуковника 28. јуна 1939. године. Првог септембра 1940. одређен је на службу у Штаб Команде Ваздухопловства с тим да заступа помоћника начелника штаба.⁶⁶

Учествовао је у војном пучу 27. марта 1941. године. Наређења за задатке које је имао да изврши земунски гарнизон, генерал Мирковић је издао током преподнева 26. марта, а неке и у току ноћи. Најзначајнија

60 *Исто*; Б. Димитријевић, М. Мицевски, П. Миладиновић, *н. д.*, 87–88.

61 ВА, ДПП, кутија 183, досије 95, *Буразовић С. Стјепан*; *СВЛ*, бр. 43, 19. 10. 1922, 1946.

62 У међувремену 23. децембра 1923. преведен је из пешадије у ваздухопловство – ВА, ДПП, кутија 183, досије 95, *Буразовић С. Стјепан*.

63 *Исто*.

64 *Исто*; Б. Димитријевић, М. Мицевски, П. Миладиновић, *н. д.*, 138.

65 ВА, ДПП, кутија 183, досије 95, *Буразовић С. Стјепан*; *СВЛ*, бр. 22, 31. 5. 1930, 1101.

66 Поред редовне дужности постављен је октобра 1940. и за заменика члана Војнодисциплинског суда за подофицире Ваздухопловства војске – ВА, ДПП, кутија 183, досије 95, *Буразовић С. Стјепан*.

акција Команде ваздухопловства била је да овлада Управом града Београда. За тај задатак био је одређен генералштабни потпуковник Миодраг Лозић. Један сат пре почетка операције, генерал Мирковић је на исти задатак одредио пуковника Буразовића с тим да привремено преузме дужност управника града.⁶⁷ Група предвођена Буразовићем и Лозићем бројала је око 200 људи. Кренула је на задатак око 1.30 ноћу и до 2.20 имала је Управу у својим рукама.⁶⁸

Након пуча, пуковник Буразовић се враћа на редовну дужност. Ратним распоредом била му је одређена служба у Команди ваздухопловства. Ту га је и затекао почетак рата, а одатле се после првог немачког напада заједно са генералом Мирковићем и делом људства из штаба пребацио у Лешницу.⁶⁹

Пуковник Буразовић гине 8. априла 1941. године, при повратку у Лешницу, у паду авиона услед лоших временских услова.⁷⁰

---

67 Живан Ј. Кнежевић, *27. март 1941*, Њујорк 1979, 210-11. Живан Кнежевић у свом делу наводи да су према извештајима које су поднели и Лозић и Буразовић себе сматрали руководиоцем акције.

68 *Исто*, 211–12; Б. Димитријевић, М. Мицевски, П. Миладиновић, *н. д.*, 429–430.

69 Б. Димитријевић, М. Мицевски, П. Миладиновић, *н. д.*, 435, 439.

70 Постоји неколико верзија погибије пуковника Буразовића, као и различити датуми. Велизар Вучковић, ваздухопловни поручник, у свом чланку („Седми април 1941. године“, *Гласник Српског историјско-културног друштва „Његош“* 73/1995, 114) наводи да се 7. априла, након бомбардовања немачких трупа на путу Крива Паланка–Страцин, вратио на аеродром у Бијељину. Ту је посаду сачекао пуковник Буразовић. По добијању извештаја сео је у авион „шторх“ и упутио се ка команди ваздухопловства. Вучковић даље наглашава да је услед густих облака ударио авионом у врлети планине Цер и погинуо; војни чиновник Спасоје Поповић у изјави (ВА, П 17, к. 8а, ф. 1, д. 2, 11) каже да је Буразовић 8. априла полетео авионом „шторх физелер – рода“ негде у извиђање и да је при повратку са задатка из непознатих разлога пао са видине од 200 метара и погинуо; Поручник Милан Тодоровић, командир 701. ескадриле за везу Команде ваздухопловства, у свом сведочењу (ВА, П 17, к. 8а, ф. 1, д. 34, лист 1–2) каже да је Буразовић 8. априла отишао на задатак са кога се није вратио, а да је око 14 часова истог дана добио депешу из Мионице да је пуковник са механичарем цивилом ударио у дрво и изгорео. Поред тога, даље пише да је касније стигао и извештај жандармеријске станице, који Тодоровић није имао лично у рукама, а у коме је стајало да је код пуковника Буразовића нађен новчаник са 200.000 немачких рајхсмарака, и да му је то исто рекао у заробљеништву генералштабни пуковник Петровић; У књизи *Краљевско ваздухопловство 1918–1944* на 453. страни стоји да је пуковник Буразовић са извесним механичарем погинуо 9. априла услед лоших временских услова приликом прелета из Мионице за Лешницу; пошто се 8. април као датум погибије помиње у два извора, прихватљиво је да тај дан буде узет као веродостојан.

7. Генералштабни пуковник Драгослав В. Војиновић рођен је у Чачку 7. децембра 1883. године. После завршених шест разреда гимназије ступа 1901. године у Нижу школу Војне академије у 34. класи. Након четири године школовања унапређен је августа 1905. у чин коњичког потпоручника као 27. у рангу и распоређен за водника у IV коњички пук. После две године на тој дужности, премештен је 1907. за водника и наставника у Коњичку подофицирску школу. Затим је примљен за полазника 19. класе Више школе Војне академије, коју завршава 1911. као последњи у рангу.⁷¹

Током балканских ратова био је командир митраљеског одељења коњичког пука Шумадијске дивизије I позива. Након завршетка ратова примљен је 1913. за приправника за генералштабну струку, али његово даље усавршавање је прекинуло избијање Првог светског рата.

Ратним распоредом је одређен на исти положај као и током балканских ратова, међутим убрзо је премештен у Штаб Ужичке војске на службу за генералштабне послове. На том положају је остао до августа 1915, а онда је распоређен на исту дужност у Штаб Тимочке војске. У чин мајора унапређен је октобра 1915. године. Након реорганизације војске на Крфу и доласка на Солунски фронт, мајор Војиновић је постављен за заступника и помоћника начелника штаба Вардарске, касније Југословенске дивизије.

На тој дужности је остао до марта 1919. када је постављен за помоћника⁷², а потом и за в. д. начелника Штаба Зетске дивизијске области на Цетињу у чину потпуковника. На службу у Главни генералштаб распоређен је 30. марта 1921. године. Петнаестог новембра 1921. преведен је из коњице у генералштабну струку и после неколико дана премештен на службу у Економско одељење Министарства војног и морнарице.⁷³

Јула 1922. године распоређен је на службу у Штаб IV армијске области за генералштабне послове; у истом штабу биће и заступник помоћника, па заступник начелника Штаба. У Загребу остаје и на следећој дужности као начелник Штаба Савске дивизијске области. Од октобра 1923. до априла 1925. године је начелник Штаба Шумадијске дивизијске области. У периоду од 1. маја до 1. новембра 1925. пуковник Војиновић је боравио у Француској ради изучавања језика и упознавања

⁷¹ ВА, ДПП, кутија 1970, досије 581, *Војиновић В. Драгослав; Споменица...*, 304, 362–363.

⁷² На прекуцаном додатку персоналном картону стоји да је на ту дужност постављен новембра 1918. године – ВА, ДПП, кутија 1970, досије 581, *Војиновић В. Драгослав*.

⁷³ Исто; СВЛ, бр.12, 6. 4. 1921, 814; СВЛ бр. 49, 29. 11. 1921, 2547.

француске војске, да би по повратку био одређен за начелника штаба II коњичке дивизије у Нишу, и то му је уједно била последња мирнодопска дужност. На свој захтев пензионисан је 19. јуна 1926. године. Познат је и податак да је у пензионерским данима био директор Централне банке А. Д. и живео у Београду у Таковској улици бр. 35.⁷⁴

Реактивиран је априла 1941. и ратним распоредом одређен за начелника штаба Команде позадине V армије. Након немачког пробоја фронта код Пирота 8. априла, његов Штаб и остаци армије су се повлачили ка западу. Четрнаестог априла Штаб армије се нашао у Ужицу. Међутим, обавештење да се немачке јединице приближавају из правца Косјерића, навешће Штаб да се пребаци у село Кремну. Петнаестог априла око три сата ујутру немачке јединице су упале у Ужице где су се развиле тешке уличне борбе. Одбрану су на том подручју организовали припадници ту затечених разних борачких и позадинских јединица. У тим борбама погинуо је и пуковник Драгослав Војиновић.⁷⁵

8. Ваздухопловни пуковник Фердо Ф. Градишник рођен је у Сарајеву 18. августа 1899. године. После завршених четири разреда гимназије ступио је 1. септембра 1914. у Кадетску школу у Бечу, одакле је 1. фебруара 1918. изашао са чином пешадијског заставника. Распоређен је за водника у 117. пешадијски пук, у чин потпоручника унапређен је 1. новембра 1918, а већ 3. новембра је пао у италијанско заробљеништво.⁷⁶

У заробљеништву је остао око годину дана. Првог дана новембра 1919. ступио је у Дравски пешадијски пук и одређен је за надзорника зграда. Формално примање у Војску Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца уследило је 31. марта 1920. након чега је распоређен за водника у 47. пешадијски пук.⁷⁷

Распоређен је 1. септембра 1922. у I ваздухопловну команду за полазника извиђачке и пилотске школе и водника. Већ 1923. добио је звање дипломираног извиђача⁷⁸, а 26. августа 1924. дипломираног пилота. Новембра 1924. постављен је за ађутанта 3. ваздухопловне групе,

74 ВА, ДПП, кутија 1970, досије 581, *Војиновић В. Драгослав.*

75 ВА, П 17, к. 4, ф. 1, д. 13, *Изјава дивизијског генерала Михаила Бодија од 10. 7. 1946, 55–56; ВА, П 17, к. 4, ф. 1, д. 20, Изјава потпуковника Драгољуба Ђурића од 20. 9. 1946, 20.*

76 ВА, ДПП, кутија 474, досије 346, *Градишник Ф. Фердо.*

77 *Исто; СВЛ*, бр. 15, 4. 4. 1920, 445.

78 Званично је преведен из пешадије у ваздухопловство 17. 12. 1923. године – ВА, ДПП, кутија 474, досије 346, *Градишник Ф. Фердо.*

оставши на том положају до 9. новембра 1926. године. У међувремену стекао је звање војног pilota 8. марта 1925, као и унапређење у чин капетана II класе децембра исте године.⁷⁹

Капетан Градишник је новембра 1926. именован за в. д. командира 7. ескадриле 2. ваздухопловног пука, а затим јула 1929. за командира 281. ескадриле 6. ваздухопловног пука.⁸⁰ У периоду од новембра 1930., па до априла 1936. налазио се на положају команданта ваздухопловне групе у 4, 7. и поново у 4. пуку у чину капетана I класе и мајора.⁸¹

Крајем априла 1936. мајор Градишник је постављен за в. д. помоћника команданта 1. ваздухопловног пука. Ту је остао до 15. октобра 1937, када је разрешен дужности и распоређен на службу у Штаб ваздухопловства војске. Након две године на том положају постављен је за заступника команданта 7. ваздухопловног пука, а 1. августа 1940. за заступника команданта 1. ваздухопловног пука којим ће командовати у Априлском рату 1941.⁸²

Пред почетак немачког напада, Штаб 1. ваздухопловног пука и 61. ваздухопловна група налазили су се на летелишту код Бјељине, док је 62. ваздухопловна група била стационирана на летелишту Давидовац код Параћина. Тај пук је био у саставу 4. ваздухопловне бригаде и имао је задатак да напада аеродроме и железничке објекте у Румунији и Бугарској северно од Старе планине.⁸³

Шестог априла око 15 часова пук је добио наређење да дигне групу од четири авиона како би биле лоциране и бомбардоване немачке колоне које су се упутиле из Румуније према Вршцу и Белој Цркви. Међутим, посаде нису наишле на поменуте колоне, тако да су бомбардовале мање железничке станице.⁸⁴ У току 7. и 8. априла пук је спровео снажно бомбардовање немачких колона које су напредовале правцем Ћустендил–Крива Паланка–Страцин–Куманово–Скопље. То бомбардовање је, према историјским документима, било веома успешно и Немцима су нанети велики губици, али је и на југословенској страни било неколико

⁷⁹ Исто.

⁸⁰ Исто; СВЛ, бр. 45, 30. 10. 1926, 1900; СВЛ, бр. 30, 27. 7. 1929, 1284.

⁸¹ ВА, ДПП, кутија 474, досије 346, Градишник Ф. Фердо.

⁸² Исто.

⁸³ ВА, П 17, к. 4, ф. 1, д. 34, Изјава потпуковника Миодрага Лозића дата 11. 8. 1942. у Јерусалиму, 4–5; В. Терзић, н. д., 269.

⁸⁴ ВА, П 17, к. 9, ф. 1, д. 33, Изјава потпуковника Љубомира Мандића од 17. 2. 1953, 1; ВА, П 17, к. 4, ф. 1, д. 34, Изјава потпуковника Миодрага Лозића дата 11. 8. 1942. у Јерусалиму, 12.

оборених и оштећених авиона. Међу погинулима је био и командант пука пуковник Градишник, чији је авион оборен 8. априла.⁸⁵

9. Пешадијски пуковник Мило Ђ. Радуновић⁸⁶ рођен је у Црној Гори и након завршеног шестог разреда гимназије одлази да похађа војну школу у Бугарску. Међутим, августа 1913. напушта Бугарску и стиже у Београд где је накнадно примљен у 46. класу Ниже школе Војне академије. У Први светски рат ушао је као питомац каплар, а чин потпоручника добио је 13. октобра 1914. године. Посебно се истакао на Солунском фронту због чега је одликован *Карађорђево*м звездом са мачевима и француском *Легијом части*. Након рата завршио је Вишу школу Војне академије као полазник 23. класе (1921–1923).⁸⁷

Априла 1941. пуковник Радуновић је ратним распоредом одређен за команданта 20. пешадијског пука у Зајечару. Тај пук је био у саставу Тимочке дивизије и посео је гранични фронт од реке Шашке (код села Вратарнице) до села Халова искључно (североисточно од Зајечара). Шестог априла пре подне дошло је до мањег сукоба са припадницима немачких јединица код Вршке чуке у којима је уништен један немачки тенк, а пешадија заустављена на око 250 метара од бранилаца. Борбе су се водиле до пред мрак, када су се Немци повукли ка Кули.⁸⁸

Седмог априла увече, према наређењу више команде, припадници 20. пука су се сакупили у Зајечару око 20 часова да би били упућени ка Књажевцу. У зору 8. априла јединица је главнином пристигла у Краљево Село где су провели дан, а затим су наставили ка Књажевцу. Међутим, услед немачког продора од Ниша, 9. априла око поднева стигло је наређење да 20. пук што пре затвори Бованску клисуру, док је један батаљон требало да остане и затвори источни прилаз Соко Бањи.⁸⁹

85 Љубомир Мандић је дао две изјаве о учествовању у рату. Једну краћу недатирани (вероватно убрзо након рата) и другу обимнију 1953. године. У обе изјаве наводи да је пуковник Градишник 8. априла летео по изричитом наређењу генерала Мирковића – ВА, П 17, к. 8а, ф. 1, д 37; ВА, П 17, к. 9, ф. 1, д. 33, 2.

86 У Војном архиву нисмо пронашли персонални картон пуковника Радуновића.

87 Петар Вукчевић, „Прва свесрпска и последња српска класа Војне академије“, *Гласник Српског историско-културног друштва „Ђегош“* 24/1969, 81; *Споменица...*, 315, 318, 365.

88 Раде Кнежевић, „Двадесети пешадиски пук Тимочке дивизије у Априлском рату 1941. године“, *Војноисторијски гласник* 3/1960, 56–57; N. Račić, *Istočna Srbija u ratu i revoluciji 1941–1945 (hronologija)*, Zaječar 1984, 15–16.

89 Р. Кнежевић, „Двадесети пешадиски пук...“, 57, 59.

У току 11. априла немачке оклопне јединице су нападале 20. пук код Бованске клисуре, али су сви њихови напади успешно одбијани. Наредног дана напади су обновљени и јединице 20. пешадијског пука су водиле жестоке борбе са јачим одељењем 11. оклопне дивизије; успели су српски војници да га униште и заробе извешан број непријатељских војника.⁹⁰ Тачније, том приликом заробљено је 25 немачких војника, уз два тенка, два противавионска топа и шест мотоцикала.⁹¹ У борбама код Бованске клисуре, како је забележено, погинуо је и пуковник Мило Радуновић.⁹²

10. Генералштабни пуковник Новица Б. Ракочевећ рођен је 29. августа 1894. године у Колашину. Завршио је шест разреда гимназије. Током Првог балканског рата био је добровољац у српској војсци, а након рата 1913. уписује Нижу школу Војне академије као питомац 46. класе. Полазници те генерације су у Први светски рат ушли као питомци каплари, док су у чин потпоручника унапређени 13. октобра 1914. године.⁹³

Од 30. децембра 1914. па до 8. марта 1916. године потпоручник Ракочевећ је био у 13. пешадијском пуку II позива на положају водника.⁹⁴ По реорганизацији војске на Крфу, марта 1916. распоређен је за водника у 13. пешадијски пук и на том положају је остао до 7. новембра

90 В. Терзић, *н. д.*, 387, 403; Н. Рачић, *н. д.*, 18.

91 Н. Рачић, *н. д.*, 18; Потпуковник Драгутин Хал у изјави (ВА, П 17, к. 67, ф. 8, д. 1096, 4), наводи да је заробљено двоје-троје борних кола и око 10–15 војника.

92 Постоје различити наводи датума погибије поменутог пуковника. Терзић у својој књизи – (страна 403, 491 (нап. 243) – наводи да је пуковник Радуновић тешко рањен у борбама 12. априла и да је касније подлегао ранама. Генерал Владимир Цукавац у изјави (ВА, П17, к. 5, ф. 1, д. 31, 11) каже да су у Бованској клисури борбе вођене 10. и 11. априла и да је пуковник Радуновић тада погинуо. Раде Кнежевић опет („Двадесети пешадиски пук...“) на странама 60–61 истиче да је пуковник погинуо на осматрачници 11. априла. У књизи *Источна Србија у рату и револуцији 1941–1945* на 19. страни се може прочитати податак да је 13. априла немачка артиљерија отворила ватру на положаје 20. пука и да је тада једна граната погодила командантову осматрачницу. Даље се тврди да су тада погинули пуковник Радуновић, његов ађутант и неколико војника. Генерал Милоје Попадић у изјави (ВА, П 17, к. 5, ф. 1, д. 6, 5), такође помиње погибију пуковника Радуновића, али је датира 14. априла.

93 ВА, ДПП, кутија 1503, досије 857, *Ракочевећ Б. Новица; Споменица...*, 315, 319.

94 У периоду од 14. августа до 14. септембра 1915. био је извиђач у француској аеропланској ескадрили у Београду, онда враћен на претходну дужност – ВА, ДПП, кутија 1503, досије 857, *Ракочевећ Б. Новица*.

1918. године.⁹⁵ За време борби често је заступао командира чете, а 11. децембра 1916. рањен је у ногу на положају Рапешу, на левој обали Црне реке. Од новембра 1918. службовао је у Команди Јадранских трупа и Зетске дивизијске области у чину поручника, а потом бива постављен за ађутанта 13. пешадијског пука.⁹⁶

Маја 1920. распоређен је за водника у пешадијски пук Краљеве гарде. Марта 1922. постављен је за командира чете истог пука. Годину дана касније, 1. октобра 1923, уписан је у 25. класу Више школе Војне академије⁹⁷ и по окончању обуке октобра 1925. упућен је на генералштабну припрему. Крајем фебруара 1928. преведен је у генералштабну струку, а 9. априла је постављен за в. д. помоћника начелника штаба Врбаске дивизијске области у чину мајора.⁹⁸

Наредна дужност води га у Главни генералштаб и у марту 1929. је распоређен на службу у Саобраћајно одељење, да би марта 1933. био постављен и за в. д. шефа Железничко-пловидбеног одсека истог одељења.⁹⁹ Фебруара 1935. одлази на место војног изасланика у Турској, у чину потпуковника, и ту остаје до октобра 1937, када је поново враћен у Саобраћајно одељење Главног генералштаба, али сада за шефа 1. одсека. Након годину и по проведених на том положају априла 1939. постављен је за команданта 16. пешадијског пука „Цара Николе II“ у Нишу, а маја 1940. премештен је у Загреб на дужност помоћника начелника Штаба IV армијске области.¹⁰⁰

Априла 1941. пуковник Ракочевевић је ратним распоредом одређен на место шефа Железничко-пловидбеног одсека Саобраћајног одељења Команде позадине Врховне команде. Збориште Команде позадине налазило се у Учитељском дому у Београду; страдао је приликом немачког напада 6. априла.¹⁰¹

Пуковник Новица Ракочевевић се бавио и војном историјом. Аутор је књиге *Ратни планови Србије против Турске од Карађорђа до кра-*

95 Од 15. марта до 7. новембра 1918. био је водник јуришне чете 13. пука – Исто.

96 Исто.

97 Споменица..., 366.

98 ВА, ДПП, кутија 1503, досије 857, *Ракочевевић Б. Новица*.

99 У међувремену од 15. јула до 1. децембра 1931. боравио је на раду у Саобраћајном одељењу француског Генералштаба – Исто.

100 Исто.

101 ВА, П 17, к. 4, ф. 1, д. 13, *Изјава дивизијског генерала Михаила Бодија од 10. 7. 1946*, 12, 20; П. Вукчевић, „Прва свесрпска...“, 81.

ља Петра, Београд 1933. године. Поред тога превео је с турског књигу Емерхалиса *За време седмогодишњег рата. Тамерланов поход на Анадолију и битка код Анкаре*, Београд 1937. године.¹⁰²

11. Пешадијски пуковник Божидар М. Ристић рођен је 29. маја 1888. године у Нишу. По завршетку шест разреда гимназије 1. септембра 1905. уписао је Нижу школу Војне академије у 38. класи. Школовање је завршио 1909. као десети у рангу и произведен је у чин пешадијског потпоручника.¹⁰³

У току службе био је водни официр у пешадији до априла 1914, када је постављен за командира чете и на том положају је провео читав Први светски рат. Јануара 1920. унапређен је у чин мајора, а 29. априла постаје командант 2. батаљона 43. пешадијског пука. До 9. септембра 1921. биће на тој дужности а онда је постављен за старешину 3. одељења I године Ниже школе Војне академије.¹⁰⁴

Октобра 1922. примљен је за полазника 24. класе Више школе Војне академије.¹⁰⁵ Након завршеног курса, 15. октобра 1924. постављен је за команданта 3. батаљона 18. пешадијског пука „Суворског“, а фебруара 1925. за команданта 1. батаљона 50. пешадијског пука. У мају 1925. враћа се за одељенског старешину у Војну академију.

Јануара 1927. потпуковник Ристић је распоређен на службу у Штаб Пешадијске официрске школе и већ у марту исте године постаје помоћник команданта 46. пешадијског пука. Првог априла 1928. године унапређен је у чин пуковника и убрзо долази за команданта 28. пешадијског пука. Са те дужности ће отићи у пензију 5. августа 1928. године.

Ристић се убраја у ред елитних пешадијских официра. Био је стране образован са врло добром општом и стручном спремом. Током балканских и Првог светског рата стално се налазио у строју и међу војницима и официрима словио за врло храбра човека и одличног командира чете. Током учешћа у ратовима рањен је три пута.¹⁰⁶

Реактивиран је 1941. и постављен за команданта 10. посадног пу-

¹⁰² *Енциклопедија српске историографије* (приредили С. Ћирковић и Р. Михаљчић), Београд 1997, 615.

¹⁰³ ВА, ДПП, кутија 1529, досије 606, *Ристић М. Божидар; Споменица...*, 309.

¹⁰⁴ ВА, ДПП, кутија 1529, досије 606, *Ристић М. Божидар; СВЛ*, бр. 20, 14. 5. 1920, 680.

¹⁰⁵ *СВЛ*, бр. 42, 12. 10. 1922, 1893; *Споменица...*, 366; У персоналном картону не стоји да је завршио Вишу школу Војне академије.

¹⁰⁶ ВА, ДПП, кутија 1529, досије 606, *Ристић М. Божидар*.

ка. Тај пук се развио из 10. посадног батаљона стационараног на утврђеном граничном фронту у Барањи и ушао је у састав Осјечке дивизије. Задатак те јединице била је одбрана утврђеног осјечког мостобрана у Барањи. До 9. априла дивизија није била узнемиравана од непријатеља, али је тада око 19 часова, услед лошег стања на суседним фронтовима, наређено њено повлачење на десну обалу Драве, с тим да 10. посадни пук остане да брани осјечки мостобран.¹⁰⁷

У ноћи од 9. на 10. април, у немогућности да успостави везу са Штабом Осјечке дивизије, пуковник Ристић је позвао на телефон начелника Штаба I армије генерала Тодора Милићевића, чије су се јединице налазиле десно од његовог пука. Тражио је инструкције за даље активности јер су Немци јачим снагама нападали ка његовом одсеку, успевши да се тенковима пробiju на појединим местима. Генерал Милићевић му тада наређује да се повуче са пуком преко Дунава у Апатин и да се са нове локације јави за даља наређења. Ристић је извршио то наређење, али су га са припадницима пука после неколико дана заробили мађарске јединице. Стрелан је са још неколико официра.¹⁰⁸

12. Пешадијски потпуковник Стојан Здравковић¹⁰⁹ је уочи пуча 27. марта био командант 3. батаљона пешадијског пука Краљеве гарде. Заједно са мајором Живаном Кнежевићем радио је на придобијању официра Краљеве гарде за извођење војног пуча. Приликом те операције све трупе на Дедињу биле су под Здравковићевом командом и њихов задатак је био да опколе Краљев и Кнежев двор и не пуштају никог ни унутра ни напоље, као и да обезбеде личну сигурност свих чланова династије Карађорђевић. Поред тога, требало је да руководи јединицама у кругу Краљеве гарде.¹¹⁰

Пошто је пуч успео, 31. марта потпуковник Здравковић је преузео дужност управника Двора од бригадног генерала Јована Лека.¹¹¹ У периоду 14–16. април 1941. године са аеродрома Никшић евакуисани су краљ Петар II Карађорђевић, изванредни број чланова владе и офици-

¹⁰⁷ ВА, П 17, к. 4, ф. 1, д. 9, *Изјава дивизијског генерала Миливоја Алимпића од 8. 7. 1946*, 9, 18.

¹⁰⁸ Тодор Милићевић, „Узроци наше војничке пропасти 1941.“, *Гласник Српског историско-културног друштва „Ђегош“* 8/1961, 27.

¹⁰⁹ Персонални картон потпуковника Здравковића нисмо пронашли у Војном архиву.

¹¹⁰ Ж. Кнежевић, *н. д.*, 90, 186.

¹¹¹ Павле Павловић, „Из дневника генерала Јована Лека“, *Гласник Српског историско-културног друштва „Ђегош“* 15/1965, 47.

ра пучиста за Грчку. Авион у коме се налазио потпуковник Здравковић полетео је 16. априла, али није стигао на одредиште јер се срушио под неразјашњеним околностима. Поред официра и подофицира у тој летељници се налазио и историчар др Владимир Ћоровић.¹¹²

13. Пешадијски потпуковник Богослав Давид Мажуранић¹¹³ рођен је у Новом Винодолском. Као свршени ђак Трговачке академије мобилисан је 1915. године у аустроугарску војску као резервни потпоручник и упућен на Источни фронт. Међутим, убрзо се са својим водом предао Русима и међу првима је ступио у I српску добровољачку дивизију, с којом је учествовао у борбама у Добруци против бугарских и турских јединица. За храброст испољену у тим биткама одликован је руским *Орденом Св. Ане II реда*, као и *Орденом румунске круне V реда са мачевима*.

На Солунском фронту потпоручник Мажуранић је обављао дужност водника митраљеске чете 3. батаљона 15. пешадијског пука Тимочке дивизије. Иистакао се у борбама и за храброст је одликован *Орденом Белог орла са мачевима*, као и грчким *Ратним крстом*. По завршетку рата поднео је молбу за превођење у активну службу, што му је удовољено и 1920. је преведен у чин активног пешадијског потпоручника. До рата 1941. напредовао је до чина потпуковника и стално је био на служби у Србији.

Пред рат је био активан у служби при Главном генералштабу, а ратним распоредом је одређен за команданта 90. пешадијског пука, формираног у Бањој Луци. Тај пук је припадао Врбаској дивизији у саставу II армије. Није забележено да је та дивизија имала окршаје са Немцима, а након проглашења Независне Државе Хрватске почела је да се осипа. Не желећи да падне у заробљеништво и не мирећи се са судбином војске и државе потпуковник Мажуранић је извршио самоубиство 14. априла 1941. године.¹¹⁴

14. Пешадијски потпуковник Живко Ј. Оташевић рођен је 1892. године у селу Баћоглави код Куршумлије. Подаци о његовом шко-

¹¹² Б. Димитријевић, М. Мицевски, П. Миладиновић, *н. д.*, 439; Јеремија Миτροвић, „Владимир Ћоровић. Прилози за биографију“, *Споменик СХХХI. Одељење историјских наука* 7/1992, 257–258.

¹¹³ Персонални картон потпуковника Мажуранића нисмо пронашли у Војном архиву.

¹¹⁴ Ратко Мартиновић, *Од Равне Горе до Врховног штаба*, Београд 1979, 28-35.

ловању нису познати, као ни о служби до Првог светског рата.¹¹⁵ Забежено је да је 1916. године био водник у 3. чети 3. батаљона 22. пешадијског пука у чину поручника. Учествовао је у борбама код Острова и Горничева, као и у долини Сакуљево и Црне реке и Велесела до октобра 1916. године. Рањен је 10. новембра 1916. на koti 1050, а лечио се и опорављао у Солуну и Сиди Абдулаху у Тунису. Октобра 1917. постављен је за водника и заступника командира митраљеског одељења 3. батаљона 2. пешадијског пука „Књаза Михаила“. Године 1918. био је заступник командира 4. чете 3. батаљона истог пука. У окршајима након пробијања Солунског фронта са својом четом био је у првим борбеним редовима. Истакао се у борбама за ослобођење Ниша, за шта је похваљен дивизијском наредбом. Одликован је орденом *Белог орла са мачевима IV степенa*.¹¹⁶

О даљој служби Живка Оташевића нема много података осим да је 1923. године био командир чете у I пешадијској подофицирској школи „Краља Александра I“ на Топчидерском брду у чину капетана I класе, као и да је 14. октобра 1923. стекао право на унапређење у чин пешадијског мајора.¹¹⁷

Пред почетак рата 1941. Оташевић је у чину потпуковника командовао 13. граничним пододсеком са седиштем у Књажевцу. Ратним распоредом одређен је за команданта 311. пука резервне војске који је ушао у састав Тимочке дивизије. Та формација је имала задатак да брани гранични фронт према Кадибогазу.¹¹⁸

Пук је на поменутом положају био стациониран до 8. априла, када је наређено повлачење Тимочке дивизије са граничног фронта услед немачког напредовања ка Нишу. Међутим, немачке јединице су заузеле Ниш 9. априла, а дан касније и Параћин, и тако одсекле Тимочку дивизију од остатка V армије. Командант V армије је у таквој ситуацији

115 У Војном архиву не постоји његов персонални картон, већ само оцене и похвална наредба из Првог светског рата на његово име, као и његов извештај да је стекао право на унапређење у чин мајора из 1923. године.

116 ВА, ДПП, кутија 1257, досије 527, *Оташевић Л. Живко*, Оцене за 1916, 1917. и 1918. годину и похвална наредба; Александар Никезић, „Потпуковник Живко Л. Оташевић“, *Караџић. Часопис за историју, етнологију, археологију и уметност* 3/2011, 23–25.

117 ВА, ДПП, кутија 1257, досије 527, *Оташевић Л. Живко*.

118 В. Терзић. н. д., 257; ВА, П 17, к. 5, ф. 1, д. 6, *Изјава дивизијског генерала Милоја Попадића од 28. 3. 1948*, 7; ВА, П 17, к. 67, ф. 8, д. 1099, *Изјава потпуковника Рудолфа Јагића од 30. 12. 1941*, 1; Генерал Попадић овај пук назива 1. граничарски, а Рудолф Јагић 335. пук резервне војске.

издао наређење да се Тимочка дивизија пробије правцем Соко Бања-Алексинац и пребаци се на леву обалу Лужне Мораве. Дивизија је предузела напад 13/14. априла, али је одбијена од немачких јединица и убрзо разбијена.¹¹⁹ Потпуковник Живко Оташевић је, видевши расуло војске, извршио самоубиство.¹²⁰

15. Ваздухопловни мајор Лазар Ј. Доновић рођен је у Зајечару 13. марта 1904. године. Након завршених шест разреда гимназије 1923. уписује као питомац 51. класе Нижу школу Војне академије, коју завршава 1925, када је унапређен у чин пешадијског потпоручника.¹²¹

Први војни распоред добио је у родном граду 10. октобра 1925. када бива распоређен за водника 20. пешадијског пука. У Зајечару је остао све до маја 1928. године. Потом је постављен за водника у Школи за резервне пешадијске и артиљеријске официре. Међутим, како је изразио жељу да пређе у ваздухопловство, 12. марта 1929. бива распоређен у Пилотску школу 1. ваздухопловног пука, где 1. августа 1929. стиче звање дипломираног пилота.¹²²

За пилота¹²³ 2. ваздухопловног пука одређен је 20. септембра 1929, а потом за водника 2. чете команде аеродрома истог пука. У међувремену 1932. године је завршио курс у Ваздухопловној школи гађања у Белој Цркви. Девог октобра 1933. године поручник Доновић је постављен за в. д. командира 408. ескадриле 7. ваздухопловног пука, а 13. фебруара 1934. на службу у Штаб истог пука.¹²⁴

Октобра 1934. поново се враћа у Ваздухопловну школу гађања.

119 В. Терзић, *н. д.*, 331, 346, 361–362, 417.

120 Постоји неколико верзија погибије потпуковника Оташевића. Никола Рачић у књизи *Источна Србија у рату и револуцији 1941–1945* (стр. 18–19.) наводи да је генерал Стошић донео одлуку о разоружању дивизије 13. априла у 22 часа и да се већина официра томе супротставила, као и да је потпуковник Оташевић изјавио да је то нечасно наређење. Затим је пољубио пуковску заставу, наредио да се спали и извршио самоубиство. Потпуковник Драгутин Хал, командант 9. артиљеријског пука Тимочке дивизије, у својој изјави (ВА, П 17, к. 67, ф. 8, д. 1099, 7) наглашава да се потпуковник Оташевић убио када је видео да је 10–15 немачких војника растерало један његов батаљон, не наводећи датум. Поред тога, Александар Никезић у тексту *Потпуковник Живко Л. Оташевић* на 27. страни прецизира да је тај старешина извршио самоубиство 16. априла.

121 ВА, ДПП, кутија 315, досије 174, *Доновић Ј. Лазар; Споменица...*, 352.

122 ВА, ДПП, кутија 315, досије 174, *Доновић Ј. Лазар*.

123 Првог октобра је и званично преведен из пешадије у ваздухопловство – *Исто*.

124 *Исто; СВЛ*, бр. 34, 20. 10. 1933, 1584.

У наредном периоду биће на дужности командира ауто одреда, в. д. помоћника наставника и в. д. командира 1. ескадриле те установе.¹²⁵ Новембра 1937. распоређен је у Ваздухопловно-технички завод у Краљеву, где ће остати до новембра 1940. године. Прво је постављен за командира ескадриле овог Завода¹²⁶, потом је службовао у техничком одељењу и на крају је био ађутант у управи Завода. На том положају је унапређен у чин мајора 6. септембра 1940. године.¹²⁷

Двадесет трећег новембра 1940. мајор Доновић је примио дужност команданта 68. ваздухопловне групе 8. ваздухопловног пука у Загребу. На том месту је био и за време Априлског рата. Та формација је заједно са 4. ловачким пуком ушла у састав 2. ваздухопловне бригаде. Почетак рата затекао га је на ратном летишту код Босанске Градишке и његов задатак је био бомбардовање циљева у Аустрији и Мађарској.¹²⁸

Седмог априла око 5.30 часова 8. ваздухопловни пук је кренуо на задатак бомбардовања железничке мреже у Аустрији, али услед лоших временских услова тај задатак није извршен. Међутим, око осам часова истога дана стиже наређење да пук бомбардује ратна летишта код Сегедина и Печуја. На задатак су кренули око 10 часова и при том нападу 8. пук је претрпео тешке губитке. Поред мајора Доновића погинуо је и командант 69. ваздухопловне групе мајор Добросав Тешић, као и два командира ескадрила.¹²⁹

16. Коњички мајор Душан Г. Радовић рођен је 16. јула 1904. у Краљеву. Завршио је шест разреда гимназије и Учитељску школу у Београду. Првог октобра 1924. ступио је као питомац 52. класе у Нижу школу Војне академије, коју је завршио 1. априла 1927, унапређењем у чин коњичког потпоручника.¹³⁰

Први распоред добио је у Краљевој гарди где је постављен за водника 1. коњичког пука. На том положају је остао до 1. октобра 1931,¹³¹

125 ВА, ДПП, кутија 315, досије 174, *Доновић Ј. Лазар*.

126 С тим што је 1. јануара 1938. преименована у 609. ескадрилу – Б. Димитријевић, М. Мицевски, П. Миладиновић, *н. д.*, 593.

127 ВА, ДПП, кутија 315, досије 174, *Доновић Ј. Лазар*.

128 *Исто*; Б. Димитријевић, М. Мицевски, П. Миладиновић, *н. д.*, 422.

129 ВА, П 17, к. 8а, ф. 1, д. 49, *Изјава капетана Милоша Глишића*; ВА, П 17, к. 8, ф. 1, д. 38, *Изјава капетана I класе Светозара Лолића од 25. 11. 1941*, листови 1–3.

130 ВА, ДПП, кутија 1482, досије 339, *Радовић Г. Душан*.

131 У међувремену од 11. маја до 26. августа 1931. био је на Ваздухопловно-извиђачком курсу официра родова војске у Загребу и Новом Саду, након чега је враћен у 1. коњички пук Краљеве гарде – *Исто*.

када је примљен за полазника 33. класе Више школе Војне академије, коју завршава 1. октобра 1933. године. Двадесет трећег октобра ступио је на дужност водника 3. коњичког пука, одакле је 30. априла 1934. упућен за полазника Нижег курса редовног течаја Коњичке школе. Курс је завршио 1. септембра и враћен је на службу у 3. коњички пук.¹³²

Октобра 1935. примљен је за приправника за генералштабну струку у чину капетана II класе. Међутим, након годину дана распоређен је на службу у Коњичку инспекцију. Одатле је 18. јануара 1937. године упућен на тромесечни курс борних кола у Моравицу у Чехословачкој. После повратка у земљу завршио је и војношоферски курс у аутопуку Министарства војног и морнарице и 14. августа 1937. постављен је за в. д. командира новооснованог Ескадрона брзих борних кола¹³³, у саставу Коњичке школе у Земуну. На том положају је унапређен у чин капетана I класе 3. априла 1938, као и у чин коњичког мајора 3. априла 1941. године.¹³⁴

Шестог априла 1941. Ескадрон брзих борних кола налазио се у Земуну са задатком да брани тамошњи аеродром од евентуалног ваздушног десанта, као и да води борбу са немачим тенковима уколико из Срема продру ка Београду.¹³⁵ Десетог априла, услед продора немачких јединица из Бугарске, командант Београда је наредио да се Ескадрон упути ка Нишу и успостави контакт са тамошњим борбеним јединицама. Међутим, док је био на авалском путу Ескадрон је стављен под команду команданта Сремске дивизије, и по његовом наређењу је продужио пут правцем Младеновац–Аранђеловац. У току ноћи, командант VI армије, генерал Димитрије Живковић, ставио је Ескадрон под своју команду и наредио да се пребаци у Тополу.¹³⁶

Једанаестог априла ујутру, припадници Ескадрона су стигли у Тополу и по наређењу команданта армије упућене су две патроле у из-

¹³² Исто.

¹³³ Ескадрон се састојао од осам коњичких танкета škoda ŠID пристиглих из Чехословачке током лета 1937. године – Далибор Денда, „Тенковске јединице у војсци Краљевине Југославије“, *Војноисторијски гласник* 1/2009, 151.

¹³⁴ ВА, ДПП, кутија 1482, досије 339, *Радовић Г. Душан*.

¹³⁵ Далибор Денда, „Југословенски тенкисти у Априлском рату“, *Војноисторијски гласник* 2/2009, 92–93; Д. Денда наводи да се Ескадрон налазио у Земуну у периоду 6–10. април, док мајор Марко Ајдарић у својој изјави од 28. 8. 1946 (ВА, П 17, к. 4, ф. 1, д. 12, 10) каже да је Ескадрон (погрешно у изјави ту јединицу назива четом борних кола), био мобилисан у Аутокоманди и да је ту при бомбардовању 6. априла мајор Душан Радовић раћен.

¹³⁶ Д. Денда, „Југословенски тенкисти...“, 93.

виђање, једна према Крагујевцу, друга према Рачи Крагујевачкој.¹³⁷ Око 13 часова здружени одред немачке 11. оклопне дивизије упао је у Тополу где су се развиле жестоке борбе. Са југословенске стране у борби је учествовао Ескадрон брзих борних кола (четири танкете), једна противавионска батерија М. 28, армијска инжињеријска и митраљеска чета, жандармеријски вод из Тополе, као и особље Штаба VI армије. Уличне борбе су трајале до 15.30 часова. У току тих борби цео Ескадрон брзих борних кола је уништен, а погинуо је и мајор Радовић. Према неким сведочењима, сам мајор Радовић је уништио три немачка тенка и оклопно командно возило, али је покошен немачком митраљеском ватром при напуштању свог запаљеног тенка.¹³⁸

17. Генералштабни мајор Ђорђе Р. Станојловић рођен је у Београду 26. фебруара 1904. године. Након завршених седам разреда гимназије 1. октобра 1922. ступио је у 50. класу Ниже школе Војне академије, коју завршава 1. октобра 1924. када је произведен у артиљеријског потпоручника. Истог дана указом је распоређен у артиљеријски пук I армијске области где ће остати до октобра 1931. године вршећи дужност водника, ађутанта и командира.¹³⁹ Поред редовних дужности у том периоду је завршио неколико курсева и школа: курс Војношоферске школе 1. ваздухопловног пука у Новом Саду и курс за везу Телеграфске команде у Земуну 1927, топографски курс Војногеографског института у Београду 1928/9, курс за спремност командира одељења за везу на Курсу за артиљеријске официре у Сарајеву 1930. и Ваздухопловну извиђачку школу 1930. године.¹⁴⁰

Првог октобра 1931. поручник Станојловић је уписан међу полацине Више школе Војне академије, коју завршава октобра 1933, када је распоређен за в. д. командира 1. батерије 2. самосталног артиљеријског дивизиона. Након годину дана, октобра 1934. примљен је за приправника за генералштабну струку, коју завршава априла 1937. године.¹⁴¹ Тада

137 ВА, П 17, к. 4, ф. 1, д. 12, *Изјава мајора Марка Ајдарића од 28. 8. 1946*, 10; Д. Денда у свом чланку („Југословенскитенкисти...“, 93–94) наводи да су упућена два тенка у извиђање правцем Топола–Крагујевац и да су се оба покварила.

138 ВА, П 17, к. 4, ф. 1, д. 12, *Изјава мајора Марка Ајдарића од 28. 8. 1946*, 10–11; Д. Денда, „Југословенски тенкисти...“, 94.

139 У периоду од 2. 12. 1930. до 10. 7. 1931. године обављао је дужност помоћника начелника штаба I армијске области, а потом враћен у артиљеријски пук исте области – ВА, ДПП, кутија 1664, досије 702, *Станојловић Р. Ђорђе*.

140 *Исто; Споменица...*, 339.

141 Двадесетог шестог фебруара 1937. преведен је из артиљерије у генерал-

је постављен за заступника начелника штаба I коњичке дивизије и на том положају остаје до априла 1938. када је распоређен на службу у 1. одсек Саобраћајног одељења Главног генералштаба. Унапређен је у чин мајора 31. децембра исте године.¹⁴²

И за време мартовских догађаја 1941. мајор Станојловић је био на служби у Саобраћајном одељењу Главног генералштаба. Словио је, уз неколицину својих колега, за противника приступања Југославије Тројном пакту. У име те групе ступио је у контакт са мајором Кнежевићем са којим је био и класни друг. Та група официра није добила посебан задатак у току пуча, већ је требало да се пучистима нађу при руци. Приликом заузимања Главног генералштаба мајор Станојловић је узео под своју команду краткоталасну радио-станицу Главног генералштаба и на тај начин у том периоду контактирао са представницима свих армија у земљи.¹⁴³

Нажалост, није познато какав је ратни распоред имао мајор Станојловић током Априлског рата, а самим ни какву је улогу имао тих дана. Једино је знано да се 16. априла 1941. заједно са супругом био у авиону у коме се налазио и историчар Владимир Ћоровић, и да је погинуо са осталим путницима при паду те летелице.¹⁴⁴

18. Ваздухопловни мајор Добросав Ж. Тешић рођен је у Лозници 20. децембра 1906. године. Након завршених шест разреда гимназије ступио је 1. октобра 1923. у Нижу школу Војне академије као питомац 51. класе. У чин пешадијског потпоручника унапређен је 1. октобра 1925. и постављен је за водника митраљеске чете 23. пешадијског пука.¹⁴⁵

На том месту је остао до 1. априла 1927. да би онда донео одлуку о преласку у ваздухопловство. Прво је био полазник Војно извиђачке школе 1. ваздухопловног пука, затим и Пилотске школе истог пука од 17. јуна 1927. до 18. марта 1928. године.¹⁴⁶ Првог априла 1928. званично је преведен из пешадије у ваздухопловство и 23. априла постављен за пилота, а касније и в. д ађутанта техничког парка 4. ваздухопловног

штабну струку – *СВЛ*, бр. 6, 2. 3. 1937, 229.

142 ВА, ДПП, кутија 1664, досије 702, *Станојловић Р. Ђорђе*.

143 Ж. Кнежевић, *н. д.*, 92, 155–156, 204.

144 Ј. Митровић, „Владимир Ћоровић...“, 257–258.

145 ВА, ДПП, кутија 1834, досије 538, *Тешић Ж. Добросав; Споменица...*, 349.

146 Звање дипломираног пилота добио је 24. 2. 1928. године – ВА, ДПП, кутија 1834, досије 538, *Тешић Ж. Добросав*.

пука.¹⁴⁷ По властитој молби 25. априла 1930. године је распоређен у пилотску школу б. ваздухопловног пука,¹⁴⁸ и по њеном завршетку је постављен за пилота истог пука 16. октобра 1930. године. На том положају ће стећи и звање пилота ловца 1. новембра 1931. године.¹⁴⁹

Новембра 1932. поручник Тешић је одређен за в. д. командира 403. ескадриле 1. ваздухопловног пука. Дужност је примио 23. јануара 1933, међутим већ након месец дана постаје полазник Ваздухопловне школе гађања у Белој Цркви. Курс је похађао од 28. фебруара до 15. јуна 1933. када је враћен на претходну дужност. И на наредним дужностима је остао у 1. ваздухопловном пуку: шестог октобра 1933. је постављен за в. д. командира 252. ескадриле, одакле је 24. априла 1936. распоређен на службу у Штаб пука, да би 10. новембра 1937. био одређен за ађутанта пука.¹⁵⁰

За в. д. команданта 69. ваздухопловне групе 8. бомбардерског пука постављен је 21. октобра 1939. На тој дужности је добио и чин мајора 31. децембра исте године.

На челу 69. ваздухопловне групе мајор Тешић је погинуо 7. априла 1941. године при бомбардовању летишта код Сегедина и Печуја.¹⁵¹

19. Ваздухопловни мајор Бранко Фанедл¹⁵² се на почетку Априлског рата налазио на дужности команданта 64. ваздухопловне групе 3. ваздухопловног пука стационираној на аеродрому Милошево код Приштине. Летачи те групе, заједно са мајором Фанедлом, показали су изузетно пожртвовање и успешно су извршавали задатке. Такође, често су обављали прелете с једног на друго летиште, као и успешна маскирања, тако да немачка авијација није наносила тој групи веће губитке. У првих неколико дана рата бомбардовано је једно помоћно летиште у Бугарској, као и сама Софија, затим немачке оклопне колоне

¹⁴⁷ *СВЛ*, бр. 19, 28. 4. 1928, 702; ВА, ДПП, кутија 1834, досије 538, *Тешић Ж. Добросав*, На том положају је стекао звање војног пилота 1. 11. 1928. године.

¹⁴⁸ Ту је завршио и шоферски курс код ауто одреда б. ваздухопловног пука – ВА, ДПП, кутија 1834, досије 538, *Тешић Ж. Добросав*.

¹⁴⁹ *Исто*; *СВЛ*, бр. 24, 19. 6. 1930, 1291.

¹⁵⁰ ВА, ДПП, кутија 1834, досије 538, *Тешић Ж. Добросав*. Поред тога 1934. године завршио је и Ноћну школу летења у 1. ваздухопловном пуку.

¹⁵¹ *Исто*; ВА, П 17, к. 8а, ф. 1, д. 49, *Изјава капетана Милоша Глишића*; ВА, П 17, к. 8, ф. 1, д. 38, *Изјава капетана I класе Светозара Лолића у Аману од 25. 11. 1941*, листови 1–3.

¹⁵² Приликом истраживања у Војном архиву, персонални картон мајора Фанедла није пронађен.

на правцу Ћустендил–Крива Паланка, као и Скопље–Качаник, где су Немцима нанети велики губици. Дванаестог априла бомбардована је и немачка колона на путу Ћуприја–Јагодина–Крагујевац и том приликом погинуо је и мајор Бранко Фанедл.¹⁵³

Резиме

За време краткотрајног Априлског рата страдао је и изванредан број виших официра Војске Краљевине Југославије. У овом раду обрађено је 19 краћих биографија страдалих официра. Представљени су подаци о њиховом школовању, службовању у међуратном периоду, учествовању у Априлском рату 1941, као и како су страдали. Већина наведених официра погинула је током борбених дејстава, док за поједине официре још нису познати прецизни подаци о начину њиховог страдања, већ је у оптицају неколико верзија. Такође, на крају је неопходно издвојити неколицину официра који су, не мирећи се са судбином војске и државе, одлучили да изврше самоубиство.

Библиографија

Извори

Војни архив:

- Досијеи персоналних података
- Пописник 17 (Фонд Војске Краљевине Југославије)
- Живан Кнежевић, *27. март 1941*, Њујорк 1979.
- Ратко Мартиновић, *Од Равне Горе до Врховног штаба*, Београд 1979.
- *Споменица седамдесетпетогодишњице Војне академије 1850–1925*, Београд 1925.

Периодика

Политика

Службени војни лист

Литература

Mile Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941. Studija o vojnoj eliti i biografski lesikon*, Београд 2004.

Томислав Влаховић, *Витезови Карађорђеве звезде са мачевима. Најхрабрији међу храбрима*, Београд 1990.

---

¹⁵³ Б. Димитријевић, М. Мицевски, П. Миладиновић, *н. д.*, 450; В. Терзић, *н. д.*, 402.

Bojan Dimitrijević, Milan Micevski, Predrag Miladinović, *Kraljevsko vazduhoplovstvo. Vojno vazduhoplovstvo Kraljevine SHS/Jugoslavije 1918–1944*, Београд 2012.

Енциклопедија српске историографије (приредили С. Ђирковић и Р. Михаљчић), Београд 1997.

Nikola Račić, *Istočna Srbija u ratu i revoluciji 1941–1945 (hronologija)*, Зајечар 1984.

Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza*, II том, Лjubljana, Београд, Титоград 1984.

Петар Вукчевић, „Прва свесрпска и последња српска класа Војне академије“, *Гласник Српског историско-културног друштва „Његош“* 24/1969, 80–83.

Велизар Вучковић, „Седми април 1941. године“, *Гласник Српског историјско-културног друштва „Његош“* 73/1995, 109–116.

Далибор Денда, „Југословенски тенкисти у Априлском рату“, *Војноисторијски гласник* 2/2009, 78–96.

Далибор Денда, „Тенковске јединице у војсци Краљевине Југославије“, *Војноисторијски гласник* 1/2009, 147–171.

Леонида Јовановић, „Ратне операције код Дебра априла 1941. године IV део“, *Гласник Српског историјско-културног друштва „Његош“* 65/1991, 80–90.

Раде Кнежевић, „Двадесети пешадиски пук Тимочке дивизије у Априлском рату 1941. године“, *Војноисторијски гласник* 3/1960, 56–61.

Тодор Милићевић, „Узроци наше војничке пропасти 1941.“, *Гласник Српског историско-културног друштва „Његош“* 8/1961, 5–49.

Јеремија Митровић, „Владимир Ђоровић. Прилози за биографију“, *Споменик СХХХI. Одељење историјских наука* 7/1992, 241–259.

Александар Никезић, „Потпуковник Живко Л. Оташевић“, *Караџић. Часопис за историју, етнологију, археологију и уметност* 3/2011, 23–28.

Павле Павловић, „Из дневника генерала Јована Лека“, *Гласник Српског историско-културног друштва „Његош“* 15/1965, 41–48.

94(=163.41)(497.5 Лика)''1941''

341.485(=163.41)(497.5)''1941''

341.322.5(497.5)''1941''

COBISS.SR-ID 232051980

Бојан Арбутина, историчар
Београд

ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ СТРАДАЊА СРБА У ЛИЦИ 1941. ГОДИНЕ

Апстракт: Текст осветљава страдања српског становништва на подручју Лике (прогон, насилна пресељавања, одузимања имовине и прекрштавања) и Српске православне цркве (свештенослужитеља, богослужбених објеката и парохијских домова), која су проурокована првенствено дејством припадника војних формација Независне Државе Хрватске предвођених усташама, током 1941. године. Та страдања биће тема даљег текста, насталог на основу докумената похрањених у Хрватског државном архиву, у оквиру фонда Државног равнатељства за понову (Српски одсјек).

Кључне речи: Независна Држава Хрватска, Лика, велике жупе, геноцидна политика, Миле Будак, насилна пресељавања, имовина, Српска православна црква.

Наређење немачког вође Адолфа Хитлера о нападу на Краљевину Југославију, познато под називом *Директива 25*, означило је почетак ратних дејстава на југословенском простору. Бомбардовањем већих градова и копненом офанзивом, знатно надмоћнија немачка војска је напредовала и заузимала територије Краљевине Југославије, наилазећи на слаб отпор војске на једној страни, и на топлу добродошлицу међу хрватским становништвом на другој страни. У време Априлског рата (6–17. април 1941. године), завршеног капитулацијом југословенске војске, територија Краљевине Југославије била је распарчана између немачког окупатора и његових савезника. Своју улогу у подели поменуте територије одиграле су и усташе, које су уз свесрдну помоћ немачких и италијанских снага, али и уз одобравање већине хрватског становништва, 10. априла 1941. године прогласили Независну Државу Хрватску (НДХ). Проглас пензионисаног пуковника Славка Кватерника, вође усташке

групације у Загребу и главног организатора и предводника усташких делатности у Краљевини Југославији, о успостављању усташке државе, дао је до знања хрватској јавности да од тог тренутка престаје власт дотадашње Краљевине Југославије и Бановине Хрватске и да ће важити она коју успоставе усташе. Већ истог и следећег дана усташке групе, које су се налазиле у градовима широм будуће Независне Државе Хрватске, уз помоћ припадника Хрватске сељачке заштите и Хрватске грађанске заштите, кренуле су у акцију преузимања власти, па су се тако градови попут Карловца, Сиска, Осигека, Славонске Пожеге, Вуковара, Сремске Митровице, Илока, Огулина, Госпића, Сплита и других, нашли у њиховим рукама.¹ До доласка поглавника Анте Павелића у Загреб 15. априла 1941. године, усташе су спровеле готово све потребне мере за потпуно преузимање власти.

„Одредба о именовању Прве Хрватске Државне Владе“, донета 16. априла 1941. године, означила је формално ступање на власт Анте Павелића и његових следбеника. Та влада је у почетку имала превасходни циљ представљања усташке државе другим земљама у свету, а у нешто мањем обиму успостављање сопствене власти широм новопроглашене државе. Ту улогу су преузели „изванредни усташки повереници“, које је у почетку именовао „Хрватски усташки надзор“, да би у мају 1941. године био успостављен Главни усташки стан (ГУС). Основни задатак усташких повереника је био да предлажу појединце за функционере усташког покрета и управног апарата у одређеним местима и подручјима.² Главни усташки повереник за подручје Лике био је Јурица Фрковић, који ће касније, у јуну 1941. године, бити постављен за великог жупана Велике жупе Гацка и Лике, са седиштем у Госпићу.

Територија Независне Државе Хрватске током јуна и јула 1941. године била је подељена на велике жупе, састављене од неколико котара, а један котар је чинило више општина. Главни град Загреб беше изузет из подручја велике жупе и био је непосредно подређен влади. Посебном Павелићевом одредбом, обзнањеном 10. јуна 1941. године, формиране су 22 велике жупе, дефинисане као „управне области на одређеном државном подручју“, на чијем се челу налазио велики жупан. Његов задатак је био да руководи целокупном грађанском управом у тој жупи.³ Поглавник је именовао велике жупане, а њихова овлашћења била су у рангу министра.

1 Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, Zagreb 1977, str. 78–80.

2 Исто, стр. 99.

3 Исто, стр. 103.

Подручје Лике, омеђено динарским планинама Велебитом, Великом капелом, Малом капелом и Пљешевицом, као и извориштима река Уне и Зрмање, нашло се у оквирима поменуте велике жупе Гацка и Лике. У оквиру те жупе биле су следеће котарске области: Бриње, Грачац, Оточац, Перушић, Удбина, град Госпић и котар Кореница, издвојен из велике жупе Крбава и Псат и придодат великој жупи Гацка и Лике 20. децембра 1941. године, као и подручје некадашњег котара Доњи Лапац који је укинут законском одредбом 1. јануара 1942. године.

По организовању Независне Државе Хрватске и успостављању усташке власти широм подручја новопротекламоване државе и територијалне поделе у лето 1941. године – створени су предуслови да усташке власти започну са спровођењем своје геноцидне политике према Србима.

1. Страдање српског народа

Геноцидна политика коју је спроводила нова усташка власт припремана је много година много пре избијања Другог светског рата. Усташко вођство, тада у емиграцији, заправо је све то време деловало снажном пропагандом, усмереном ка хрватском становништву, а против српског народа. Циљ те агресивне и расистичке пропаганде био је да „улије у свијест хрватског човјека што више ‘чињеница’ које ће оправдати акције србождерства“.⁴ Доласком на власт, усташка пропаганда тада узима пуни замаха, а план о потпуном уништењу српског народа продире у свест Хрвата најпре посредством усташке штампе и радио-таласа. Свакодневним написима у новинама, али у говорима бројних усташких функционера, Срби су били окарактерисани као „страни елемент“ у Хрватској, говорило се и писало да за њих нема места у новој усташкој држави, да су досељеници и да представљају вечиту претњу за хрватски народ. Таквом пропагандом усташке власти су настојале да злочиначку политику против Срба „легалују“ кроз институције усташке државе, па је влада у Загребу стога доносила низ закона који су директно били уперени против српског становништва. Српски народ је на тај начин де-хуманизован и усташе су успеле да код знатног дела хрватског народа развију колективну мржњу према Србима, па је, самим тим, у таквом друштву, већ почињало хвалисање њихових екстремних припадника бројем покланих Срба – злочин је постао позитивна друштвена катего-

---

4 Ђуро Затезало, *Јадовно комплекс усташких логора 1941*, књига I, Београд 2007, стр. 64 (у даљем тексту: Ђ. Затезало, *н. д.*).

рија, а савест је скроз редефинисана.

У усташкој пропаганди упереној против Срба и у уобличавању усташке идеологије највише се истицао доглавник Миле Будак, родом из Лике. На зборовима Будак је држао говоре претећи Србима прогонима и чишћењима и целокупна усташка идеологија се јасно сагледавати у његовим речима. Већ 2. маја 1941. године, на великој скупштини у Госпићу, он је одржао свој чувени говор, у коме је језгровито изнео погледе за решење „српског питања“. Према његовим речима, „српско питање“ ваља решити тако што ће усташе „један дио Срба побити, други раселити а остатак превести у католичку вјеру и тако претопити у Хрвате“.⁵

Римокатолички свештеник фрањевац Дионисије Јуричев, иначе духовник Поглавникове тјелесне бојне, изјавио је да у Независној Држави Хрватској не може живети нико други сем Хрвата и да „није грехота убити и мало дијете које смета усташком покрету“.⁶ Та изјава речито сведочи о томе каква је заправо мржња према Србима постојала и у институционалним оквирима Римокатоличке цркве.

На подстицај од највишег усташког вођства, уз свесрдну подршку Римокатоличке цркве у Независној Држави Хрватској, усташе су тако започеле свој дивљачки истребљивачки поход на Србе, на њихове животе, имовину, цркве и све што је било у вези са српским идентитетом. Људи су убијани, њихова имовина пљачкана, куће и читава српска села су спаљивана до темеља. И српско становништво Лике 1941. године биће изложено истоветним страдањима као и велики број Срба на целокупном подручју Независне Државе Хрватске.

Један од видова решавања „српског питања“ представљало је исељавање неподобног српског становништва изван граница Независне Државе Хрватске, тачније, у окупирану Србију, или депортовање у ликвидационе логоре, формиране широм територије новопроглашене творевине. У вези с тим, основано је и Државно равнатељство за понову, чији је основни задатак био старање о усељавању и исељавању становништва, уз преузимање и предају имовине расељених или насељених становника. Организована исељавања су у поменутом периоду спроведена понајвише са подручја Славоније, Мославине, Подравине, Баније,

⁵ Zdunić Franjo Lav, „Ustaški zločini na Jadovnom i nekim drugim logorima smrti uz osvrt na njihove korijene“, u: *Kotar Gospić i kotar Perušić u NOR-u 1941–1945*, Karlovac 1989, 168–200.

⁶ Joža Horvat, Zdenko Štambuk, *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, Zagreb 1946, str. 93.

из Загреба и Бјеловара. Међутим, процес прогона Срба није заобишао ни српско становништво Лике. Један од драстичнијих примера насилног иселавања Срба забележен је на подручју општине Плитвичка језера.

План Љубомира Кватерника, жупана Велике жупе Крбава и Псат, о раселавању српског становништва из плитвичке општине остварио се упркос противљењу генерала Драгутина Румлера, заповедника Врбаског дивизијског подручја, и његовог предлога да та операција буде обустављена до даљњег. Наиме, генерал Румлер је на сам дан спровођења те злочиначке намере из Бање Луке послао допис Заповедништву копнене војске, адресиран лично на заповедника; у том документу, у покушају спречавања реализације те операције, он наводи разлоге због којих би је требало одложити, а као један од најважнијих истиче неспремност усташке војске. Прецизније, према његовим речима, усташке јединице „нису још довољно попуњене са часницима, дочасницима и са момчади“, ни „потпуно изображене за борбене акције, нити опремљене за самосталан живот и рад на терену“, нити поседују „зракопловства нити топништва, те се може предпоставити да ће на случај већих нереда бити потребно на овом планинском подручју ангажирање јачих ефектива и вјеројатно уз веће жртве, јер побуњеници располажу са истим наоружањем као и наше трупе“.⁷ Осим претходним речима описаног стања у војсци Независне Државе Хрватске, као један од разлога за одлагање поменуте операције, Румлер упозорава на револт српског народа на другим подручјима који ће изазвати акције усташких органа власти приликом планираног чишћења српског становништва са њихових огњишта.

Међутим, допис генерала Румлера о нужности обустављања операције стигао је прекасно, јер су истог, последњег јунског, дана 1941. године, усташе упале у села плитвичке општине и наредиле свим Србима да се морају иселити из својих кућа у року од једног сата и да са собом могу понети само најнеопходније личне ствари.⁸ Тада је одведено око 1.500 мештана у правцу Дрвара, Босанског Грахова и осталих места Босанске Крајине. Српске куће, гробља и православне цркве у плитвичкој општини усташе ће потом у потпуности уништити. О ревносно обављеном послу сведочи и управитељ котарске области Кореница Стјепан Биторајац, који 13. јула 1941. године шаље допис Државном равнатељству за понову у Загребу, насловљен *Попис домаћинстава Општине Плитвич-*

⁷ Hrvatski državni arhiv, Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek, kutija 445, 1360.

⁸ Milan Rapajić Klica, „Ustanak u plitvičkoj općini 1941. godine“, u: *Kotar Korenica i kotar Udbina u NOR-u i socijalističkoj izgradnji*, Karlovac 1979, стр. 367.

ка језера чији су чланови исељени, достављајући надређенима поименичну листу свих исељених Срба и њихове имовине.⁹ Уз попис српских мештана и њихове имовине, управитељ кореничког котара дотакао се и плана насељавања словеначког становништва, које је требало довести на просторе са којих су Срби протерани, тачније, на подручја општина Плитвичка језера, Бунић и Кореница.¹⁰

Међутим, да насељавања Словенаца на територију Независне Државе Хрватске неће ићи онако како је планирано сведочи допис Јурице Фрковића, великог жупана Гацка и Лике, упућен Државном равнатељству у Загребу, 11. јула 1941. године. У том документу он наводи разлоге због чега би требало одустати од идеје насељавања словеначког становништва у Лици, а као главни истиче да би „у интересу чистоће и заштите расе те пренапучености житељства у Лици било врло штетно насељавати страни елемент док имамо свога на претек“. Уколико би се насељавање Словенаца ипак морало спровести, Фрковић наглашава да би требало најпре истражити могућност „да се овдашње влахе тзв. србе планским путем исели и у ту сврху даду потребне упуте“. У наставку, не би ли осујетио досељавање Словенаца, Франковић додаје да не постоји простор за прихватање досељеника, јер су „у свим мјестима у Жупи, односно по свим како државним тако и приватним настанбама (школе, судови, просвјетни домови, војни објекти), талијанске трупе, којих има више него дотична мјеста становника, нпр. у Госпићу имаде 5.000 Талијана, а исто тако житељства“. На крају Фрковић констатује да Велика жупа Гацка и Лике има проблема са исхраном житеља и да би „странци који би дошли у овај час морали гладовати јер им не би могли пружити најпотребније“.¹¹

Са потешкоћама приликом насилног исељавања Срба сусреле су се усташке власти и у Огулину. Наредба пристигла у то место 4. августа 1941. године, потписана од државног равнатеља Јосипа Рожанковића, садржавала је списак Срба које је требало ухапсити и депортовати у логор у Цапрагу. На списку су била имена 55 Срба, углавном добростојећих и имућнијих, дакле поседника, индустријалаца, трговаца, занатлија,

9 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek, kutija 443, 797.

10 На конференцији у немачком посланству у Загребу 4. јуна 1941. године донета је одлука о пресељењу око 100.000 Словенаца са подручја Доње Штајерске на подручја Независне Државе Хрватске одакле је требало насилно иселити Србе у окупирану Србију. Очекивани резултат је изостао, јер је у усташку државу пресељено свега 10.200 Словенаца и 397 словеначких свештеника – Filip Škiljan, *Organizirano masovno prisilno iseljavanje Srba iz Hrvatske 1941. godine, u: Stanovništvo*, Beograd 2/2012, стр. 4.

11 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek, kutija 444, 1071.

општинских одборника, сеоских старешина, али и пољопривредника и ратара.¹² Котарски представник у Огулину, у одговору државном равнатељу Рожанковићу извештава да исељавање српског становништва није реализовано, јер Србе, наведене у попису, нису нашли у њиховим кућама пошто су побегли у шуме чим су чули да је у суседном котару Слуњ почело исељавање.¹³ Огулински котарски представник даље предлаже да би требало сачекати осам до 10 дана с тим активностима, како би се ситуација примирила, и онда би, према његовом мишљењу, најцелисходније било „узети село по село или опћину по опћину, па једно село опколити с војском и покупити све, који долазе у обзир. У случају да буде цијело изсељено, на овај би се начин добило најбољи успјех.“¹⁴

Усталила се и пракса усташког режима да након насилног исељавања српског становништва преузме у своје руке целокупну имовину коју су за собом оставили прогнани. Како би приграбиле и српску имовину, уз јеврејску, усташке власти су већ 19. априла, само девет дана након проглашења Независне Државе Хрватске, донеле *Законску одредбу о некретнинама тзв. добровољаца*, која се пре свега односила на Србе солунске добровољце. Први члан поменути одребе је, наиме, сву непокретну имовину солунских добровољаца прогласио државном, уз напомену да нико од дотадашњих власника нема право на било какву одштету за одузету земљу.¹⁵ Први на списку усташких власти чију имовину је требало одузети били су имућнији Срби личког краја, пре свих индустријалци и трговци, знатно боље стојећи од просечног српског сељака.

У допису од 17. јула 1941. године, које је Министарство за обрт, велеобрт и трговину упутило Државном равнатељству за понову, захтева се преузимање управе над имовином српског становништва протераног са подручја Плитвичких језера. Најзначајније некретнине у рукама Срба све до доласка усташа на власт, када су постале својина Независне Државе Хрватске, били су хотел *Bellevue* Богољуба Делића, и хотел *Козјак* Стевана Шолаје, као и вила Мише Косановића, Србина из Плитвичког Љесковца.¹⁶

Имовина расељеног српског становништва, одведеног у логоре или одбеглог у шуме одакле организују отпор усташким властима, постаје посед државе, која ће надаље њиме располагати. Заплењена имо-

12 Исто, кутија 456, 5249.

13 Исто.

14 Исто.

15 Ђ. Затезало, *н. д.*, стр. 52.

16 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek, kutija 445, 1396.

вина је уредно евидентирана – котарске области су обављале пописе и достављале их Државном равнатељству за понову, које је издавало даља упутства шта чинити с њом. Примери такве праксе дају се видети у дописима општинских поглаварстава из Врховина и Бриња. У допису Државном равнатељству за понову, општинско поглаварство Врховина извештава Загреб шта је све од остало иза прогнаних Срба, ко су били власници заплењене имовине и којој намени она сада служи. У истом документу стоји да се у кућу Тоше Делића у Врховинама уселила италијанска команда, без одобрења општине Врховине, да је парна пилана, истог власника, припала Петру Матасићу и наставила да ради пуним капацитетом, затим да је трговина мештовите робе Мане Крајновића из Врховина додељена под поверенство Ивану Брадичићу, а да су се у некадашње српске куће уселили италијански војници.¹⁷

Из Бриња у седиште Државног равнатељства за понову стиже сличан допис у коме се, као и у извештају из Врховина, наводе српска имања која су „напуштена“. У Брињу су поседи трговаца Стеве Узелца и Милана Вранеша припали на управљање повереницима постављеним од усташке власти, док је посед гостионичара Петра Маравића заузела италијанска војска.¹⁸

Приликом одлучивања коме ће припасти отета српска имовина, усташке власти су спроводиле припремљену формалну процедуру при одабиру повереника. Навешћемо пример отимања српске имовине и њеног преласка у руке хрватског становништва у случају српских домаћина Милана Новаковића и Дане Пејиновића из Госпића. Њихове некретности су доспеле у руке Виду Чачићу, Хрвата из Бужима. У своме захтеву, упућеном Државном равнатељству за понову, Чачић моли да му се додели имовина „бивших српских четника из Госпића“, мислећи при томе на Новаковића и Пејиновића, пошто су њихове куће празне а власници у логору, као и због тога што је он, Чачић, „за вријеме Усташког покрета 1932, био прогоњен и тучен по затворима“, те је „цијело време био отсутан од куће“ и није смео да се врати, па је услед његовог одсуства све што је имао упропашћено.¹⁹ Поред истицања заслуга у усташком покрету, Чачић у наставку именује и саборце с којима је сарађивао, као и да је слабог здравља управо због „српских злостава“, надајући се ваљда да ће му то поправити шансе за добијање поменуте имовине. Уз Чачићев, достављен је и допис начелника општине Смиљан

¹⁷ Исто, кутија 463, 7630.

¹⁸ Исто, кутија 488, 17113.

¹⁹ Исто, кутија 474, 11342.

Великој жупи Гацка и Лике насловљен „Хапшење српских четника у Смиљану“, где се прецизира да је „познати мученик“ Вид Чачић „ухватио односно ухапсио у шуми изнад села Бужим око 80 српских житеља међу којима је било опасних типова и правих српских четника преко половице, а који су избјегли у шуму и из шуме пуцали на хрватски народ и хрватска села“.²⁰ С тим у вези се предлаже да се он узме у евиденцију за било какво намештање или што год друго, пошто је учинио „велико дело“ за хрватски народ и његов опстанак.

2. Страдање Српске православне цркве

Српска православна црква, као несумњиви чувар православне вере и идентитета српског народа западно од Дрине, нашла се изложена немилосрдним ударима усташких власти, које су на све могуће начине покушавале да је потпуно затру. По доласку на власт усташе доносе низ наредби, прописа, одредби и других законских аката, прописујући у тим документима одузимање целокупне имовине свим верским и национално-културним институцијама српског народа на подручју Независне Државе Хрватске. Самим тим је озакоњена пљачка покретне и непокретне имовине Српске православне цркве, али и отимање имовине од појединаца, група или институција.²¹

Осим прописивања „легалног“ пљачкања српске црквене имовине, усташке власти су донеле и наредбу о укидању назива „српска-православна вјера“, замењујући је термином „грчко-источна вјера“, док је из службене употребе истовремено избачен термин Срби који је замењен са „грчко-источњаци“. Министарство богоштовља и наставе у Загребу је већ у јуну 1941. године доставило Министарству домобранства попис православних манастира и богословија на простору Независне Државе Хрватске, како би надлежне усташке власти могле да испланирају будуће операције уперене против српске цркве. У достављеном списку пописани су манастири и богословије из Архиепископије београдско-карловачке, као и из епархија бањалучке, горњокарловачке, загребачке, зворничко-тузланске, пакрачке, захумско-херцеговачке, црногорско-приморске, далматинске и дабро-босанске.²² Епархија горњокарловачка је обухватала и простор Лике на коме се налазио манастир Гомирје.

Епископи, свештеници, игумани, калуђери, пароси Српске пра-

²⁰ Исто.

²¹ Ђ. Затезало, *н. д.*, стр. 61.

²² HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek, kutija 441, 162.

вославне цркве делили су судбину српског народа. Усташке власти су их хапсиле, затварале, одузимале им имовину, одводиле у их логоре, убијале на најсвирепије начине. Да су наређења о њиховом прогону и уништењу долазила из самог врха усташке власти сведочи, рецимо, и наредба Јосипа Рожанковића, државног равнатеља за понову, о хапшењу православног свештенства са огулинског подручја. У том наређењу котарском представнику у Огулину, Рожанковић доставља списак значајнијих свештенослужитеља Српске православне цркве које би требало ухапсити и упутити у логор у Славонску Пожегу. Поред владике горњокарловачког Саве Трлајића, на том списку су се нашли игуман Теофан Косановић и монаси Нектарије Дазгић, Методије Суботин, Душан (монашко име Доситеј – примедба аутора) Обрадовић, Стеван Божићковић, сви из манастира Гомирје, затим свештеници Ђуро Алагић из Горњих Дубрава, Петар Попов из Поникава, Ђорђе Жутић и Ђуро Вукелић из Дрежнице, Стеван Ђурчић из Огулина, Станислав Настил (Насадил – прим. аут.) из Личке Јесенице, Душан (монашко име – прим. аут.) Мамула из Јасенка, и из Плашког монах Доситеј Стојановић (његово име није наведено) и Гаковић Богољуб, прота и чиновник црквеног суда. Већина је своје животе мученички окончала у велебитским јамама.²³

Сва покретна и непокретна имовина којом је располагала Српска православна црква нашла се у рукама Независне Државе Хрватске. Заплењена имовина је усташким властима послужила у различите сврхе. О ниподаштавајућем односу према Српској православној цркви сведочи и пример из Гомирја; начелник општинског поглаварства у том месту извештава Државно равнатељство за понову да су манастирска добра, куће и земиљшта, укратко сва српска црквена имовина, тада већ бивша, дати на чување извесном агроному, постављеном од челника Велике жупе Модруш, као и да ће на томе манастирском добру бити основана сточарска станица, и на тај начин оскрнавити свето место за српски народ.²⁴ Имовина парохије Српске православне цркве у Јосипдолу, што ју је до тада чувала супруга пароха Илије Павлице, Наталија²⁵, такође је узурпирана од усташких власти.

По истом принципу преузимања је имовина Српске православне цркве и у другим парохијама. У Сењу, по наређењу Усташког стожера од 15. јуна 1941. године, целокупна имовина православне општине, као и осталог православног становништва града Сења, потпашће под управу

²³ Исто, кутија 449, 2851/41.

²⁴ Исто, кутија 460, 6555.

²⁵ Исто.

усташе Николе Рончевића, чиновника котарског суда у Сењу.²⁶ Усташки повереник Рончевић, спровео је, након наредбе, попис имовине српске православне општине Сењ, прецизно наводећи и новчану вредност сваког појединачног дела имовине.²⁷

Слична наређења о заплени и попису имовине Српске православне цркве стизала су усташким властодршцима у Раковици, Тужевићу, Цриквеници, Плашком, Огулину, Гомирју, Јасенку, Пониквама, Оточцу.

Испостава уреда Државног равнатељства за понову у допису Филипу Пребегу налаже да се запечате парохиски домови у Машвини и Кордунском Љесковцу и да се начини тачан попис свих пронађених покретнина у кући и око ње, те да документ о томе буде достављен уреду Државног равнатељства.²⁸

Из Тужевића је у Загреб стигао попис покретне и непокретне имовине тужевачке цркве. Попис су спровели Божо Иванчић и Станко Хорачек евидентирајући све драгоцености затечене у тој светињи. Они извештавају надлежне у Државном равнатељству и да су на сву покретну имовину залепљене цедуље, као и да су на врата храма ставили црвену са ознаком да је и црква заплењена.²⁹ Даље, из Оточца су јула 1941. године упућени у Загреб спискови имовине православних цркава у Дољанима, Оточцу и Главацима, за што је, према доступним документима, био заслужан др Иван Бах; одређена покретна имовина, попут већих и мањих икона на дрвету, епитрахија, фелона, антимуза, једног путира из 1849. године, навикула и неколико вреднијих књига и брошура, завршиће у Хрватском народном музеју за умјетност и обрт.³⁰ Посебном законском одредбом целокупна имовина Српске православне цркве на подручју Огулина, Плашког, Гомирја, Јасенка и Поникава, проглашена је за државно власништво.³¹ Управљање целокупном заплењеном имовином било је поверено Великој жупи Модруш у Огулину, а надзор над тим активностима обављали су запослени у Министарству сељачког господарства. Заплењену имовину Српске православне цркве на огулинском подручју чиниле су бројне зграде и цркве, а међу њима и манастир Гомирје са целокупном непокретном имовином.³²

²⁶ Исто, кутија 462, 7009.

²⁷ Исто.

²⁸ Исто, кутија 462, 7014.

²⁹ Исто, кутија 464, 8041.

³⁰ Исто, кутија 538, 39044.

³¹ Исто, кутија 520, 30998.

³² Исто.

У Цриквеници је функционисала руска црква са руским православним свештеником. Котарска област у том месту је 16. августа 1941. године известила Државно равнатељство за понову да је руском свештенику забрањено даље богослужење и обављање других црквених радњи, затраживши одговор на питање шта треба да учине са самом црквом и њеном имовином.³³ Министарство правосуђа и ботоштовља, коме је посредством Министарства вањских послова стигла вест о свему томе, наредило је котарској области да „отвори ову капелицу и дозволи обављање службе Божје за вјернике руске припадности у том крају“, због тога што Независна Држава Хрватска са руским емигрантима има „посебне одношаје“. На крају упута котарској области се наводи да се „наравно том капелицом не могу служити грчко-источањаци српске народности и треба особито нагласити тамошњим службеницима руске емиграције, да у никојем случају не обављају послове, који се не тичу директно и особно припадника руске емиграције“.³⁴ Таквим поступком према руској православној капели у Цриквеници, и касније оснивањем тзв. Хрватске православне цркве, Независна Држава Хрватска је јасно потврдила своју намеру да у потпуности онемогући првенствено рад, утицај и постојање Српске православне цркве на својој територији.

Значајан вид геноцидне политике према српском становништву, поред убијања и иселјавања припадника тог народа, представљало је и насилно прекрштавање православног живља у римокатоличку веру.

Прекрштавање Срба је подразумевало и рушење православних цркава, манастира и свих других српских културних споменика, али и масовне покоље српског становништва које се, силом прилика, одазвало на „добровољна покрштавања“.³⁵ Пример прекрштавања Срба забележен је и у Врбовском, када је, већ почетком јула 1941. године, Илија Ресановић, господарски учитељ, прешао на римокатоличку веру. Котарска област у Врбовском је том приликом упутила допис Државном равнатељству за понову и потврду о поменутом преласку Ресановића у римокатоличку веру.³⁶

Резиме

Рад је настао на основу анализе великог дела архивске грађе из Хрватског државног архива у Загребу, фонда Државног равнатељства за понову (Српски одсјек)

33 Исто, кутија 465, 8088.

34 Исто, кутија 484, 15311.

35 Ђ. Затезало, *н. д.*, стр. 58.

36 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek, kutija 444, 1090.

и друге релевантне историографске литературе. У уводу је дат кратак приказ напада Немачке на Краљевину Југославију, распад краљевине, окупација и формирање Независне Државе Хрватске, као и територијална организација те нацистичке творевине. Кроз иступе највиших усташких званичника, пре свих Миле Будака, осветљена је геноцидна политика новопроглашене државе спровођена у наредним годинама према Србима. У наставку, на документован начин, позивајући се на историјске изворе, приказано је страдање српског народа и Српске православне цркве на простору Лике у току 1941. године, прогон становништва са њихових огњишта, прекрштавање и отимање имовине.

Милош Мељанац, историчар
Београд

РАТНИ ЗЛОЧИН НАД ДАЛМАТИНСКИМ КОЛОНИСТИМА У НАСЕОБИНИ МИЛОШЕВО КОД ПРИЛЕПА 1942. ГОДИНЕ

Апстракт: Познато је да су у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца спроведене аграрна реформа и колонизација на одређеним територијама (Славонија, Стара и Јужна Србија). Мада је о судбини насељеника који су се почетком Другог светског рата задесили у границама Независне Државе Хрватске публиковано више релевантних радова, архивска грађа Равнатељства за понову није истражена из више разлога, пре свега због недоступности. Знатно мање је, међутим, познатих чињеница кад је реч о страдању колониста у Јужној Србији (Македонији) од бугарских окупационих власти у периоду од априла 1941. до септембра 1944. године. Још мање има података о томе каква је судбина задесила припаднике породица побијених Срба и које су неприлике доживљавали у наредним деценијама од представника македонских комунистичких власти. Овај рад је настао на основу доступне литературе о тим дешавањима, као и казивања потомака насељеника.

Кључне речи: насељеници, Отишић, Милошево, бугараши, партизани, македонизација

1. Далматински насељеници у Прилепском пољу

Власти Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у првим годинама после проглашења те државе спроводиле су аграрну реформу и колонизацију. Један од основа тог процеса представљала је Уредба о насељавању јужних крајева донета 24. септембра 1920. године. Колонизација је омогућила да одређен број породица из пасивних, аграрно пренасељених, брдско-планинских предела, добије на простору Косова и Метохије то јест Старе Србије, и Македоније (Јужне Србије), на поклон посед који ће им омогућити да се прехране.

Подручје Косова и Метохије плански је било намењено за насељавање углавном становника Црне Горе и Херцеговине, док је на македонском простору у већем броју насељен живаљ из Босне, Лике и Далмације и то искључиво припадницима српског народа. У северној Далмацији посебно велики одзив заинтересованих за тај процес забележен је међу становништвом села Отишић у Врличкој крајини (Далматинска загора), јер се приближно трећина његових мештана, почев од 1922. па све до 1937. године, одлучила на пресељење, махом у Прилепско поље, док је свега неколико породица колонизовано у Славонију и Војводину.

На простору званом Пелагонија придружио им се и приличан број далматинских породица из Буковице, тако да су у околини Прилепа основали нове насеобине Александрово, Петрово, Ново Лагово и Милошево. Десетак далматинских породица насељено је по македонским староседелачким селима око Прилепа.

Мањи број Далматинаца је насељен у другим деловима Македоније – на Овчем пољу, код Струмице, на пределу Битоља итд.

Од свих колониистичких насеља у Прилепском пољу најмања насеобина била је Милошево са свега седам-осам кућа, а основана је 1922. године близу старог села Крушејана.¹ Мочварно тло и честа плављења натерала су житеље тог насеља да у периоду од 1937. до 1939. године саграде нове домове два километра западније у подножју Крушевске планине – Црног врха (Мечкиног камена²). С обзиром на то да је колонија прегруписана на већу надморску висину, може се констатовати да су међу овим далматинским колонистима Милошевчани имали најбоље климатске услове.

Становници Милошева досељени су из Отишића, осим братства Стричевића које је колонизовано из села Кољана, такође из Врличке крајине.

Државни органи су изградили за те породице осам типских кућа у основи 10 са шест метара, које су чиниле две собе и ходник. Нова локација насеобине налазила се на путу од Кривогаштана ка Бучину и то између села Свети Митрани (насељеног староседеоцима Македонцима, удаљеним нешто више од два километра од Милошева) и села Пресила (већински насељеног староседеоцима Турцима) удаљеног нешто мање од два километра. Далматински насељеници су добили део напуштеног

¹ Јован Трифуноски, *Међуратна колонизација Срба у Македонију*, Београд 1991, стр. 22.

² На Мечкином камену 1903. одиграо се крвави бој између устаника који су створили Крушевску републику и турске војске.

атару – пашњака села Пресиља (чији су се становници тих година исељавали у Турску), и мукотрпним радом претворили га у обрадиво земљиште.

Захваљујући расту животног стандарда, праћеног високим наталитетом, број становника у Прилепском пољу се у врло кратком периоду вишеструко повећао тако да је уочи почетка Другог светског рата, априла 1941. године, на подручју Пелагоније живело око 1.230 житеља, од тога 56% Врличана (углавном Отишићана) и 41% Буковичана (највише из Ивошеваца код Книна).

2. Однос бугарских окупационих власти према далматинским насељеницима

Свеколики успон колонистичких газдинстава у околини Прилепа прекинуће окупација и разбијање Југославије априла 1941. године. Наиме, бугарски окупатор (који је запосео већи део Македоније), у спровођењу своје националне политике, староседеоце Македонце издвојио је као народ „бугарског порекла“, а све остале третирао као живаљ „туђег“ порекла. У категорију тих осталих („неблагоднежних“), спадали су и колонисти, па су се и они нашли изложени националној дискриминацији праћеној физичким угрожавањем и имовинском несигурношћу. У загорчавању живота насељеницима посебно су се истицали комшије такозвани бугараци.

О законским и институционалним размерама србофобије на македонском простору у том периоду најречитије сведочи окружница битолског обласног директора од 8. јула 1941. године са инструкцијом за поступање бугарског управног апарата према месном становништву – њоме је забрањено да се у комуникацији са месним становништвом користе изрази „Србин“, „посрбљен“ и „србофил“.³

Далматински насељеници су и поред свега опстајали на својим огњиштима до октобра 1941, а онда за њих наступају „црни дани“. Наиме, једна акција групе македонских комуниста у Прилепу од 11. октобра⁴ искоришћена је (или боље рећи злоупотребљена), да се постојећа антисрпска атмосфера доведе до усијања не би ли дефинитивно било решено „српско питање“ посредством етничког чишћења. Средином октобра представници бугарских власти, уз подршку локалних сарадници-

³ Мирослав Стојиљковић, *Бугарска окупаторска политика у Србији 1941–1944*, Институт за савремену историју, Београд 1989, стр. 101–102.

⁴ Тај датум се обележава као Дан устанка македонског народа против фашизма.

ка, инсценирали су ноћни напад на мању јединицу окупаторске војске стационирану поред импровизованог аеродрома између колонистичког насеља Петрово и македонских села Мало Коњаре и Кадино Село. Следећег јутра за напад су без икаквих доказа окривљени Далматинци, па су похапшени сви мушкарци из највећих села Александрова и Петрова узраста од 18 до 60 година и у Малој Коњари потом били психички и физички малтретирани. После кратког истражног поступка, саопштено им је да се због напада на бугарску војску према њима бити предузете извесне репресалије – морају бити колективно исељени „из Бугарске“, а пре тога ће им бити одузета комплетна непокретна имовина. Током новембра и децембра 1941. године спроведено је етничко чишћење обесправљених далматинских насељеника депортованих у неколико транспорта у сточним вагонима. Према објави пута („открит лист“ на бугарском), требало је да у вагонима превале поприличну деоницу од Прилепа, па да преко Србије отпутују на територију Независне Државе Хрватске, тачније до Книна, а потом је требало да се сами снађу за превоз до својих завичајних села у Врличкој крајини и Буковици. Планирана намера ипак није остварена и својеврсна дилема о крајњем одредишту разрешена је при транспорту првог конвоја; након неколико дана мучних преговора на железничкој станици у Грделици – на тадашњој граници Велике Бугарске са Србијом представници Комесаријата за избеглице и пресељенике владе генерала Милана Недића издејствовали су да композиција воза не продужи у правцу новостворене творевине Независне Државе Хрватске, него да се прогнаници разместе у помоћне зграде код србијанских домаћина по селима Тимочке крајине, околине Ниша, Прокупља и Гациног Хана.⁵ Логично је претпоставити да је таква одлука била мотивисана сазнањима о злочинима који су већ вршени над српским народом у усташкој држави.

О размерама избегличког таласа из поменутог дела Пелагоније сведочи податак да је из својих кућа тада прогнано око 900 Далматинаца. У Александрову је остала само породица Филипа – Пилице Мељанца, који је био ожењен Македонком (тј. Бугарком, како су то тврдили окупаторске власти), а она је имала утицајног рођака Ђору Чекана из Кривогаштана. У Петрову су опстале само породице Велимира Стојсављевића и Обрада Шоргића. Стицајем срећних околности од протеривања су поштеђени српски насељеници из Новог Лагова и Милошева.

⁵ Милош Мељанац, *Прилепски контрасти*, „Прометеј“, Нови Сад 2014, стр. 67.

3. Акције партизана у крушевском крају

Најжешћа ратна дејства на простору Македоније у Априлском рату 1941. године забележена су код села Гавато у близини Битоља.

Позив руководства Комунистичке партије Југославије за дизање народног устанка није имао очекивани одјек у Македонији. Месне комунистичке организације које су требало да формирају партизанске одреде нису обавиле постављени задатак онако како се очекивало, пошто је, како сазнајемо из доступних докумената, уместо предвиђених 12 формирано свега три одреда и то у Прилепу, Скопљу и Куманову.⁶ Од та три одреда Кумановски („србомански крај“ – напомена аутора), био је у неравноправној борби разбијен, а Скопски и није био ангажован, тако да је само Прилепски одред 11. октобра кренуо у напад на припаднике бугарске окупационе војске.⁷ Већина учесника у прилепској акцији, после бројних, систематских потера бугарског окупатора и домаћих помагача, завршиће у затвору и биће судски процесуирана.

Наредне године, у време стабилизоване власти бугарског окупатора, на подручју Крушева формиран је одред „Питу Гули“, чији ће припадници прву акцију извести 8. августа 1942. у селу Прибилци. Одред је деловао самостално, без упутстава више команде, па је због издаје у штабу уследило и хапшење бораца.⁸ Ту јединицу именовану као одред чинило је заправо 12 бораца, од којих су шесторица били у руководству, седморица комунисти петорица су били скојевци.⁹ Партизани из групе „Питу Гули“ 4. октобра 1942. године у селу Журче код Демир Хисара напали су бугарску постају од свега два полицајца. Један полицајац је побегао, а други је убијен током краткотрајног пушкарања. Потом је у селу организован митинг.¹⁰ Том приликом саопштено је да се одред распушта и борцима је препоручено „да се снађу“ до краја зиме.¹¹

Наредних дана у тај крај пристижу јаче бугарске јединице и започињу потеру за партизанима („шумкари“). За претраживање терена

---

6 *Прилеп и прилепско во НОВ 1942.*, книга прва, „Култура“, Скопје 1978, стр. 21.

7 *Исто*, стр. 48.

8 *Прилеп и прилепско во НОВ 1942.*, книга втора, стр. 405.

9 Кочо В. Костов, *Крушево и Крушевско во Народноослободителна војна 1941–1945*, Крушево Битола 2000, стр. 100.

10 *Исто*, стр. 152–153. Аутор избегава да спомене да је била устаљена пракса да се на скуп „добровољно“ одазову сви становници, а да после митинга мештани опет „добровољно“ спреме нешто хране партизанима.

11 *Прилеп и прилепско во НОВ 1942*, I, стр. 405, 407 и 501.

мобилисали су и мештане из околних села, такозване потерне групе. Партизани се повлаче ка селима у којима непријатељ није имао стационираних војника и сарадника.¹² Ситуација се искомпликовала првим снегом који је пао 11. октобра, па је руководство штаба одреда закључило да његови припадници треба да се пребаце у ниже пределе, пошто су остали без хране.¹³ Ослањали су се на муслиманска села Саждево и Јакреново чији су их житељи активно помагали. Једна група из одреда пребацила се у Крушево у илегалу.¹⁴

Мада наведене активности Крушевског одреда нису имале никаквих додирних тачака са становницима села Пресил и Милошево, у њима ће наредних недеља страдати прве цивилне жртве. Македонски историчари, а међу њима и Кочо Б. Костов, избегавају да помињу то страдање. Први разлог лежи у чињеници да малобројни партизани на том подручју нису имали подршку становника македонских села првенствено због тога што је у њима било наоружаних сарадника окупатора. Стога су партизани углавном тражили помоћ у селима где македонско становништво није било већинско. Потрага за храном мањих група партизана који су се спуштали из снегом завејаних планина у ниже сеоске пределе, где бугарски окупатори нису имали своје снаге и сараднике, окончаће се трагедијама мештана Пресила и Милошева. Наиме, у турским и српским селима окупатор није могао да рачуна на сараднике, као што је то био случај у чисто македонским, што је групама партизана пружало каквуктакову наду за преживљавање. У том контексту треба сагледати догађај од 24. октобра 1942. године када су бугарски окупатори и домаћи сарадници мучки ликвидирали два становника Пресила: Ајра Метоског (рођеног 1872) и Џабира Синаноског (рођеног 1901. године).¹⁵

Македонски аутори убијање те двојице Турака (Кочо Б. Костов их назива Арнаутима) из Пресила такоређи готово редовно у својим радовима прећуткују и не именују злочинце.¹⁶

---

12 К. В. Костов, *н. д.*, стр 153.

13 *Исто*, стр. 156.

14 *Прилеп и прилепско во НОВ 1942*, I, стр. 501.

15 Турци који су за време рата страдали нису имали презимена која су завршавала префиксом на „ски“. Ту праксу је увела македонска комунистичка власт после Другог светског рата имајући у виду македонски живаљ, па је проширила и на остале староседеоце.

16 Пресил је у међуратном периоду био насељен већинским турским живљем, уз симболичан проценат албанског и словенског, православног становништва. До албанизације села, праћене „нестанком“ православног живља, долази у периоду наглашеног „братства и јединства“, нарочито после великог исељавања турског становни-

4. Злочин над житељима села Милошево новембра 1942. године

Може се основано претпоставити да је после страдања двојице житеља Пресила, мања група партизана била принуђена да потражи друго село ради опскрбе храном и евентуалног уточишта. А ту у суседству била је српска далматинска колонија Милошево чији се становници нису сврставали у сараднике бугарских фашиста.

Могућност да група партизана потражи прихватилиште у Милошеву дала је повод повећој групи људи одевених у бугарске униформе да 30. октобра 1942. опколе то село. Након блокаде, окупаторски војници и њихови домаћи сарадници улазе у село и оптужују мештане да помажу шумкаре (партизане). У брду изнад села, како им је речено, нађена је корпа са храном па је само на основу тога закључено да су је ту оставили милошевски Срби. Ликовали су околни бугараши истичући потерној јединици да су, ето, пронашли доказ да „Далматинциште хране шумкаре“.¹⁷ Уследило је грубо привођење свих затечених пунолетних мушкараца до 60 година старости. Појединим српским ухапшеницима нису дозволили ни да се обују, већ су их тако босе по јутарњем мразу спровели ка Пресилу, претходно им наредивши да са собом понесу ашове и лопате. У свему томе ревносно су учествовали и околни бугараши који су добро познавали све становнике Милошева.

Кад су одмакли од села, похапшеним Далматинцима саопштено је да им због помагања шумкара следи казна и да ће бити одведени на присилни рад у Битољ у трајању од месец дана. Познат је и податак да су припадници униформисане групе том приликом ослободили Јована Суботића који је током пута често заостајао (имао је више од 60 година), дозволивши му да се врати у Милошево јер су проценили да због познијих година и болести неће бити у стању да ради.¹⁸ Суботић је касније

штва ка Истанбулу спроведеног педесетих година XX века. Сви интервјуисани потомци Далматинаца из Милошева имају готово истоветна лична искуства и наводе бројна збивања са, како кажу, веома коректним комшијама Турцима из Пресила који су међусобно комуницирали турским језиком и на главама носили црне капе. На брдашцу изнад села одржала се и мала православна црква из које су две иконе, изузетне уметничке вредности, пренете у скопски музеј.

17 На основу писане изјаве Марка Стојсављевића из Краљева.

18 Две старије кћерке Јована Суботића су биле удате за Македонце из околних села, па су можда и те брачне везе на посредан начин допринеле његовом ослобађању? После рата и трећа, најмлађа кћерка Марија се удала за Македонца Богоја из села Свети Митран – нап. аут.

пренео мештанима Милошева да ће сви похапшени као „трудоци“ про- вести месец дана на принудном раду у Битољу. Из његовог сведочења сазнајемо и да су припадници потерне групе хтели у једном тренутку да ослободе и малолетног шеснаестогодишњег Јову Загорца, али је момчић замолио старешину да му дозволи да остане са оцем Пером обећавши да ће предано радити у Битољу. Група Врличана је потом затворена у једној кући на ободу Пресиља. Ту су наредна два дана појединачно мучени и испитивани о својим наводним везама са шумкарима.¹⁹

Два дана касније, 1. новембра, заробљенике одводе из Пресиља ка Милошеву. На месту звано Црна Јаруга жртве су масакриране кочевима, ашовима, лопатама и мотикама. Том приликом страдали су:

1. Загорац (Раде) Марко, рођен 1892. у Отишићу, отац седморо малолетне деце
2. Загорац (Аћим) Петар, рођен 1888. у Отишићу, отац троје деце
3. Загорац (Петар) Јован, рођен 1926. у Отишићу (остало је сведочење да је он пре погубљења најдуже мучен)
4. Крунић (Илија) Крстан, рођен 1888. у Отишићу (није познато колико је имао деце)
5. Стојсављевић (Петар) Божо, рођен 1886. у Отишићу, отац шесторо малолетне деце
6. Стојсављевић (Марко) Глигор, рођен 1913. у Отишићу, отац петоро малолетне деце
7. Стојсављевић (Марко) Душан, рођен 1917. у Отишићу (неожењен, такође је дуго мучен пре погубљења)
8. Стричевић (Лазар) Стево²⁰, рођен 1917. у Кољанима, отац једног детета.

После масакра жртве су, иако су појединци још давали знаке живота, убачене у плитку гробницу, коју су убице прекрили грањем.

Бугараши из суседног села су 2. новембра дошли у Милошево и ту затекли Ђуро Стричевића.²¹ Заједно са бугарским војницима ухап-

---

19 Према изјави Стевана Загорца из Милошева, поменута кућа у то време је припадала једној од ретких православних породица у селу, а данас у њој станује албанска фамилија – нап. аут.

20 Стево је пет година био у браку са Милицом (рођеном Арамбашић), и ухапшен је дан пред рођење сина који ће добити име Душан. За рођење детета није сазнао јер је сутрадан био масакриран у поменутом злочину код Пресиља.

21 Ђуро Стричевић вратио се 2. новембра 1942. године са рада из македонског, планинског села Бирино и тек што се поздравио са супругом Тодором, мајком Станом и са своје четворо малолетне деце, обрадавши се и рођењу братанца Душана, у кућу му упада група наоружаних бугараша и одводи га на губилиште код Пресиља.

шеника су спровели до масовне гробнице и ту га убили. Значи, девета далматинска жртва био је:

9. Ђуро (Лазар) Стричевић, рођен 1910. у Кољанима, отац четворо малолетне деце.

Из појединих докумената се сазнаје да су убице тек делимично разгрнуле земљу и Ђурино тело гурнуле ка лешевима његових претходно убијених земљака, али како су то извели на брзину, још су извиривали поједини делови тела.²²

Стицајем околности „глава на рамену“ остала је само радноспособним Јовану Крунићу (тих дана је боравио у Прилепу) и Стевану Загорцу, који се претходно из Боротина преселио у Милошево. Крунић је, према сачуваним документима, са малолетним петнаестогодишњим Стеваном (Петар) Загорцем²³ био на пијаци у Крушеву, када су чули да је Милошево опкољено па су сачекали неколико дана да прође рација.

Не знајући шта се дешава са њиховим најмилијим, узнемирене жене из Милошева неколико пута су покушавале да крену ка Пресилу како би својим мужевима однеле одећу и нешто хране. Злочинци су их, међутим, насилно заустављали претећи да ће и њих побити. Спасио их је извесни полицајац (који је раније често био приман у српским кућама), упозоривши их да одустану од тих покушаја, пошто убудуће неће моћи да их заштити.²⁴

Неколико дана након поменутог злочина, турски становници Пресила су открили масовну гробницу. Један од старијих честитих житеља међу њима се осмелио, па је кришом отишао у Милошево и, уз претходно добијену реч сељана да га неће одати бугарским властима, обавестио жене о масакру и упутио их на место злочина. Жене су се убрзо увериле у истинитост казивања комшије Турчина. Ту, међутим, није био крај њиховим мукама, јер нису смеле да достојно сахране те-

22 На основу изјаве Славе Илијског из Београда.

23 Малолетни Стеван се у јесен 1944. искрао из куће и упутио према Србији, а забринута мајка га је тражила јужније од Прилепа, где су партизани неуспешно покушали да спрече извлачење немачке војске из Грчке. Идући од једне до друге партизанске јединице погинула је на Баракном гумну и, на основу изјаве Боже Гајића из Сутјеске, увршћена је у списак учесника Народноослободилачке борбе.

24 На основу изјава потомака далматинских колониста. И ово може да служи као потврда више пута поновљене констатације да су домаћи бугараши („профашистички елементи“ или „обесни шовинисти“ како их поједини историчари означавају, а чију нечасну издајничку улогу замагљују македонски аутори) у односу према српским колонистима били кудикамо екстремнији него придошли бугарски окупатори. Бугарски полицајац Гроздан, иако је лепо дочекиван у далматинским кућама, учествовао је у ликвидацији житеља код Пресила – нап. аут.

ла својих најмилијих. Стога је њих неколико отишло код представника окупаторских власти у Крушево (Прилеп) преклињући их да им дозволе да преузму тела најмилијих како би их на цивилизован, хришћански начин сахраниле. Највише захваљујући упорности удовице Тодоре Загорац, тек петнаестак дана после злочина, родбина убијених је раскопала заједничку гробницу и преузела унакажена тела. Покојнике су препознавали углавном по одећи.

Тада се појавио проблем где достојно сахранити страдалнике пошто у малој далматинској насеобини није било гробља, док је у Пресилу постојало гробље само за сахрањивање муслиманског живља. На другој страни, на удаљености око два километра од Милошева, у селу Свети Митрани постојало је православно гробље, али околности нису дозвољавале укуп покојника. Наиме, због запаженог учешћа бугараша из тог села у убиству Милошевчана, мајке и удовице страдалника нису хтеле да себе још више понижавају молбом да своје најближе сахране тамо где ће бити сахрањивани и њихови целати. Ваља истаћи да ни сами житељи тог села, нарочито острашћени бугараша који су тада водили главну реч, нису били вољни да дозволе да се на њиховом „бугарском“ гробљу сахрањују Срби који су убијени као противници Бугарске. Из наведених разлога, тела покојника су однета у знатно удаљеније (око шест километара) македонско село Бучин и тамо су сахрањени у појединачне раке.²⁵

Масакр српских колониста код Пресила преко ноћи је завио у црно седам супруга са двадесет шесторо малолетне деце – сирочади (уз једног пунолетног, Јована Крунића), и више старчади. Голи опстанак тих породица је доведен у питање, јер је требало прехранити толики број малишана у околностима када су осине антисрпски настројене комшије на све стране пљачкале пољопривредни инвентар и друге вредније ствари. Отимање и крађу из дворишта далматинских кућа спроводили су искључиво припадници македонске, бугарске националне припадности, док су удовицама у невољи помагали саосећајни Турци из суседног

---

25 Још један тужан парадокс пратио је породице убијених Далматинаца. Наиме, после рата удовице из Милошева су одбиле понуђену могућност колонизације у Банат, првенствено због тога што нису хтеле да буду далеко од гробова својих мужева. Ипак, у народном, прогресивном режиму та жеља им није до краја испуњена. Планским, масовнијим доласком околног македонског живља у Милошево, формирано је месно гробље. Имајући у виду новонастале околности, македонска локална власт је поступила ригидно, бирократски, не показујући слуха за жеље удовица да буду сахрањене поред својих супруга у Бучину, већ су вечни починак нашле на гробљу у Милошеву. Тако су, могло би се констатовати, на још један начин кажњене породице жртава бугарских окупатора и локалних бугараша.

Пресила, нарочито у обављању тежих пољопривредних радова.²⁶

5. После свега

Мада систематски масакр Срба мушких житеља села Милошево узраста од 16 до 60 година по суровости представља готово јединствен случај на македонском простору за време рата, тешко је одговорити на питање зашто нису утврђене све околности тог злочина. То избегавање даје основу за сумњу у искрену политичку вољу македонских власти да покрену истражни поступак и судски процес ратним злочинцима.

Симптоматично је и то да нико од бројних македонских аутора који су се бавили ратним збивањима на тим просторима није детаљније истражио и описао злочин над том групом старшина породица из српског колонијалног насеља.

Тако се, на пример, у књизи *Прилеп и Прилепско низ историјата*, период Другог светског рата обрађује од 139. до 280. странице, али се ни на једном месту не спомињу међуратни српски колонисти. У одељку „Односот кон доселениците, турската народност и Ромите“ колонисти су волшебно сврстани у национално непознату категорију „досељеници“.²⁷

Други пример: аутори К. Солунски и Б. Галески само у једној реченици наводе тек, без спомињања било којих других чињеница, да су у малом досељеничком селу Милошеву у новембру 1942. изнебуха били стрељани сви мушкарци и мушка деца.

Трећи пример: сличан приступ имали су и уређивачи књиге *Прилеп и Прилепско во НОВ 1942*.

Недоречен став према групном убиству невиних српских жртава може се уочити и у публикацији македонске борачке организације из Пелагоније.²⁸ У књизи су, поред осталих, азбучним редом наведена имена деветорице Врличана насељених у Милошеву са фотографијама и најосновнијим подацима (осим слике шеснаестогодишњег Јове Загорца). Од девет жртава аутори зборника издвајају малолетног Јову П. Загорца и Душана М. Стојсављевића као активне помагаче Народноослободилачке борбе које су, како се истиче, открили припадници фа-

²⁶ На основу изјава потомака далматинских колониста.

²⁷ Наводи се да су досељени из Лике и Далмације, иако из Лике није досељена ниједна породица. *Прилеп и Прилепско низ историјата*, книга втора, „Меѓу две светски војни и народноослободителна војна“, Прилеп 1972, стр. 151–152.

²⁸ *Зборник на паднати борци во НОБ од битолска околица*, Битола 1958.

шистичке полиције – дуго су мучени, злостављани и на крају стрељани од Бугара код села Пресил – Прилепско. За осталих седам жртава писци зборника не наводе да су дуго мучени, већ само да их је, као симпатизере, сараднике и помагаче Народноослободилачке борбе, истог дана и на истом месту стрељала бугарска полиција. Очигледно да су аутори, намерно или не, избегли да поменути злочине поткрепе правим чињеницама. Када се констатује да је домаћине из Милошева открила па стрељала бугарска полиција то може бити само намерно замагљивање чињеница. Наиме, бугарска полиција је адекватан назив за полицију која одржава јавни ред и мир у Бугарској, али не и на простору окупираних Југославије. С тог становишта произилази да је бугарска полиција обављала свој редовни посао одржавања реда и мира, а да је бунтовни српски елемент из „шовинистичке средине од осам кућа“ угрозио миран поредак у том крају (помажући Народноослободилачку борбу), па је због тога ликвидан. Нема ни речи образложења откуд су се ту нашли припадници бугарске полиције, па чак ни напомене да је та наоружана формација припадала бугарском окупационом апарату.

Исти приступ према злочину над становницима Милошева (пренебрегавање и замагљивање чињеница) присутан је и после осамостаљења Македоније. Тако, рецимо, помињући тај злочин К. В. Костов констатује да се десило нешто што је тешко логички објаснити. Он у књизи тврди да је „бугарска полиција 1. новембра 1942. извршила поновно стрељање већ убијених сељана Арнаута из села Пресила и досељеника из села Милошево“.²⁹ Костов је, нема сумње, имао на располагању магнетофонски запис изјава Анђе Загорац и Ружице Стојсављевић из Милошева, Фадила и Џеље Рушитоског из Пресила (који је 1964. сачинио дописник Радио Скопља Крсто Андон Топузовски), за које само наводи да су били сведоци трагичних збивања. Занимљиво је и да Костов у свом раду погрешно лоцира насеобину Милошево тврдећи да је подигнута између Пресила и Бучина³⁰, што указује да он ни са географског становишта није ушао припремљен у обраду дате теме. У складу с тим није се могло очекивати да ће Костов проверавати да у Далмацији код Сиња не постоји место Отешић, него Отишић, већ је једноставно преузео нетачне податке из *Зборника на паднати борци*.

На посредан начин, жртва из Милошева се дотакла и Ангелина Маркус, ауторка књиге о древном граду Алкомени – на месту где се да-

29 К. В. Костов, *н. д.*, стр. 159–160.

30 *Исто*, стр. 12.

нас налази Бучин.³¹ Ауторка обрађује далеку историју тог града (остаци тврђаве, пронађени новчићи, делови керамике на археолошком локалитету итд.), али није у стању да објасни откуд у новијој историји девет српских гробова на месном гробљу у Бучину. Износи претпоставке да је реч о особама које су убили или Германи или Бугари или албански балисти. Уместо што тако насумице тумара по историји XX века, она је одговор лако могла добити увидом у неку од књига које описују ратна дешавања у Крушеву и околини током Другог светског рата, јер су у њима дате макар штуре напомене о трагичној судбини далматинских насељеника убијених код Пресиља и сахрањених у Бучину. Стога се намеће закључак да, кад је реч о српским жртвама, за ауторку оне нису биле вредне ни трунке истраживачког труда, пошто би можда одвукла пажњу читалаца коју је превасходно требало усмерити на древни македонски град – тврђаву македонских царева!

6. Сведочења потомака

После свега намеће се закључак да македонски аутори из овог или оног разлога очито нису узимали у обзир изјаве интервјуисаних потомака далматинских колониста.

А) Из изјаве Марка Стојсављевића из Краљева

Марко је син страдалог Глигора Стојсављевића и одмалена памти казивања мајке Милице и бабе Пере о околностима под којим су страдали недужни Далматинци, међу њима и његов отац. И то породично сведочење се, треба ли рећи, умногоме разликује од званичне верзије тумачења македонских аутора.

Према писаној изјави Марка Стојсављевића, житељи Милошева ни на који начин нису помагали партизанима. Цео случај изрежирали су бугараши из суседних села (углавном из Светих Митрана), у договору са бугарским окупаторским властима, тако што су, у близини села Милошева, у брду оставили корпу са погачом, сиром и флашом вина као „доказ“ да Далматинци опскрбљују храном партизане. Униформисаној групи која је баш ту претраживала терен није било тешко да открије тај „крунски доказ“ и да оптужи Милошевчане. Марко подсећа да су похапшени сви радно способни мушкарци и одведени у непознатом правцу. После два дана ислеђивања, 1. новембра 1942. године челници

³¹ Ангелина Маркус, *Алкомена – древен град во Македонија тврдина на македонските цареви*, Скопје 2008, стр. 60.

локалне окупаторске власти послали су староседеоца бугараша Цветана К. из села Доленци (општина Демир Хисар³²) да родбини ухапшених Далматинаца понуди могућност откупа њихових ближњих од обавезе присилног рада у Битољу.³³ Тај бугараш се понео крајње лицемерно, јер је застао код турског гробља на средокраћу пута Пресил–Милошево. Ту се задржао извесно време и потом вратио да наоружаној групи пренесе „поруку” далматинских фамилија да нису заинтересоване да откупе живот породичним старешинама. Након те нове подвале, заточеници су били масакрирани. Узгред, при крају рата бугараш Цветан К. приступио је партизанима, учланио се у Комунистичку партију, и у војсци, колико је познато, стекао официрски чин.

Б) Из изјава Милорада и Драгана Мељанца из Прилепа

Старији синови Филипа Мељанца Милорад и Драган 2013. године у Прилепу су предочили своја сећања на поменути злочин заснована на очевом казивању. Филип се, према том подсећању, на коњској запрези из свог села Александрово у Прилепском пољу упутио да набави дрва за зимску сезону. Пошто у Светим Митранима није нашао огрев, продужио је до Милошева и преспавао код кума Марка Загорца. Рано је устао, упрегао коње и продужио ка Пресилу. На улазу у то село сачекала га је група бугарских полицајаца и домаћих бугараша, који су га познавали из виђења као македонског (бугарског) зета. Филип им је објаснио да је кренуо на пут како би за потребе школе обезбедио огрев. Они су га потом испратили до македонског села Бучин, где се сместио код македонског познаника извесног Михајла и ту чекао дозволу за повратак у своје село. Ни у Бучину није било огрева на продају, а после неколико дана наоружана група бугарских војника му је наредила да не тражи више дрва, него да у запрегу смести једну македонску породицу (која је избегла испред балистичког ножа у Западној Македонији) и да их одвезе у Борисово/Александрово и обезбеди им смештај у некој од испражњених кућа из којих су протерани Далматинци.

Приликом повратка код излаза из Пресила, Филип је поново наишао на групу наоружаних особа (поједини су били у униформама бугарске полиције, а други у цивилним оделима), и претпоставио да се у близини пута у најмању руку нешто чудно, трагично десило. Више

³² Становници општине Демир Хисар важе за бугарофиле, као што житељи Пореча и Азота важе за србофиле – нап. аут.

³³ На основу писане изјаве Марка Стојсављевића.

особа из те групе се одједном устремило ка њему, а нарочито се у томе истицало неколико наоружаних бугараша који су му с моткама у рукама отворено претили да ће сада и њега ликвидирати и да су му сати одбројани. Наредили су му да сиђе с кола, „да се поздрави са животом“ и да управљање коњима препусти старешини избегличке породице коју је повезао из Бучина. Такви поступци недвосмислено су указивали на решеност насилника да, без суда и било каквих оптужби, истребе све доступне Србе, укључујући и недужног Филипа, бугарско-македонског зета. Тако би се вероватно и све окончало да се у близини није нашао и један бугарски полицајац – Гроздан који се више пута виђао са Филипом на ноћним коцкарским дружењима. Препознавши Филипа, с извесним колегом Ђорђијом одвео га је изван видокруга групе бучних бугараша; узео му две хиљаде лева спремљених за куповину дрва, написао дозволу за наставак путовања и наредио осталима да га пропусте. Пролазећи запрегом поред наоружаних бугараша Филип се нашао изложен псовкама и претњама да ће, мада се тренутно извукао, убрзо доћи и по њега. Пребледели Филип је, наслутивши да се већ нешто страшно десило, прошао без задржавања кроз Милошево и Свете Митране и стигао до Кривогаштана. За помоћ се обратио женином утицајном ујаку Ђори Чекану и код њега на безбедној локацији преспавао.

Следећег дана, Чекан је од бугарског комитског војводе Ђурлукова (повратника из Бугарске) испословао обећање да ће Филип моћи слободно да се врати својој кући и настави живот без бојазни да ће му неко угрозити личну или породичну сигурност. На крају, Филип је, после вишедневног трагања за огревом ипак успео да сачува главу и са избегличком македонском породицом стигне у своје село. После неколико дана чуо је вест о монструозном убиству својих земљака из Милошева. Хронолошки је повезао догађаје и схватио да је из куће кума Загорца у Милошеву изишао само неколико сати пре хапшења мештана, а да се на повратку из Бучина на споменутом месту задесио у часу када је група окупаторских војника и домаћих издајника већ зверски ликвидирала Ђуру Стричевића, па се онда устремила и на њега. У исповести је остала и забелешка о томе да се у разговору са супругом Јованком Филип присетио да је добро урадио што својевремено није услишао њена преклињања да остави коцку, јер му је бугарски полицајац – картарошки колега Гроздан – спасио живот. Наиме, Филип је волео да „окрене карту“ са појединим људима из свог окружења и у томе је био прилично успешан, али је у неколико наврата у картању намерно „попуштао“ Гроздану, што му је, препричавало се касније, посредно и спасило живот. У шали је

Филип радо понављао да је добро што није послушао супругу која би у супротном, говорио је, као удовица сама морала да брине како да њихово осморо малолетне деце изведе на прави пут.³⁴

Није непознато да се у прилепском крају проносило као јавна тајна који су све бугараши учествовали у убиству Далматинаца код Пресила. То, поред осталог, потврђује и следећи случај; док је ишао у средњу школу у Прилепу, Милорад (најстарији син Филипа Мељанца) често се дружио са једним ђаком Македонцем из одељења. После извесног времена, дискретно му је пришао један правдољубиви македонски друг из разреда (који је знао шта се дешавало са Милорадовим оцем) и са чуђењем га упитао: „Зошто се дружиш са него кога неговиот татко Неделко бил во група која ги истепала Далматинците?“ („Зашто се дружиш са њим када је његов отац Недељко био у групи која је побила Далматинце?“)³⁵ Када се томе додају каснија Милорадова сазнања³⁶ да су Бугари држали стражу, а да су везане српске колонисте углавном батинали бугараши, добија се још потпунија слика сатирања Срба код Пресила.

Извесна сазнања о поменутом догађају Милорад и Драган су временом добили и од носиоца Партизанске споменице – зета Јончета Андревског, ожењеног њиховом најстаријом сестром Даницом (рођена 1925. у Александрову), која се у јесен 1944. укључила у партизанске редове. После рата Јонче је дуго година био у руководству Управе државне безбедности у Битољу и стога у прилици да се добро обавести и о разним (зл)оделитема у ратним временима.

В) Из изјаве Славе Илијоског (сина Милице Стричевић) из Београда

Прворођенче Душан од родитеља српске националности – Стевана Стричевића и Милице (девојачко Арамбашић) из Милошева, који

---

34 Кад се у Филип у позном животном добу у Прилепу упокојио, супруга Јованка је, приликом опраштања, у ковчег поред његове главе ставила шпил карата – према изјави његових синова Милорада и Драгана.

35 На основу аудио-записа разговора са Милорадом и Драганом Мељанцом. Из овог примера је очигледно да су и деца знала који су бугараши учествовали у масакру над Далматинцима, али за ту јавну тајну надлежни македонски органи очигледно нису марили – нап. аутора.

36 Цео радни век Милорад је провео као просветни радник, а неколико година пред пензију био је и директор школе, тако да је био у контакту са многим људима из Прилепа и околине, а да већина њих није знала да је далматинског порекла – нап. аутора.

је свет угледао 31. октобра 1942, у матичним књигама је уписан (бугаризован) под именом Симеон Стефанов Лазаров (по оцу Стевану и деди Лазару). У наредна два дана фамилија Стричевић је завијена у црно, јер је Стеван убијен 1. новембра 1942, а његов рођени брат Ђуро наредног дана. Иза Ђуре је остала удовица Тодора са четворо малолетне деце: Петар, Цвита, Дара и Зорка. Другим речима, са баком Станом, удовицом Милицом и бебом Душаном, у кући је живело укупно осморо нејачи Стричевића којима је буквално претила глад, посебно што није било мушке радне снаге за теже пољопривредне радове. Поврх тога Стричевићи и друге незаштићене далматинске породице из Милошева били су изложени осиноности појединих комшија из суседних села који су им крали/отимали пољопривредни инвентар и друге вредније ствари и ликовали над њиховом злехудом судбином. Због тога је, поред осталог, свекрва Стана саветовала млађу снајку Милицу да се уда, па је она шест месеци после убиства супруга, априла 1943. ступила у брак са Македонцем/Бугарином Мијајлом Илијоским (домазет)³⁷. Мијајло је по професији био дрводеља који је по позиву службе из родног села Базерник (Демир Хисар) и пре рата често навраћао у Милошево и уговарао послове. Доласком вредног зета Мијајла код Стричевића створени су услови за обрађивање земље, побољшана је породична материјална ситуација и истовремено отклоњена опасност од крађа и шиканирања које су трпели од појединих комшија из околних села. Племенити домазет се својски потрудио да се нађе при руци и удовици Тодори Стричевић и њеној деци.

Мијајло и Милица су у складном браку изродили петоро деце: Благуна, Цветанка, Славе, Ђорђија и Радован. Треба указати и на податак да је Миличин син из првог брака Душан Стричевић (Симеон Стефанов Лазаров) приликом склапања брака са македонском невестом 1966. променио презиме у Илијоски.

Још један, да тако кажемо, бизаран детаљ остаће забележен у вези са поменутом породицом. Мијајло и Милица нису закључили црквени брак пошто бугарски поп није хтео да их венча, већ је изгрдио и испсовао Мијајла што се, од толико девојака Бугарки, одлучио да се ожени удовицом Српкињом и то са малим дететом и потом га истерао из храма.³⁸

Долазак домазета у кућу Стричевића није баш наишао на одобравање код већине мештана. Нарочито су удовице презирале Милицу што

37 Милица је имала 23 године и била је најмлађа удовица у селу – нап. аут.

38 На основу изјаве Славе Илијоског из Београда.

се удала и то за Македонца.

У периоду изградње социјалистичког друштвеног уређења један догађај из живота породице Илијоски унеколико ће евоцирати причу о злочину код Преси́ла. Наиме, Славе Илијоски (син Мијајла и Милице) као момак се виђао са једном девојком из Светих Митрана. Кад му је мајка Милица сазнала из које породице она потиче, прекорно му је саопштила: „Е, мој синко, ће нађе ту ћевојку? Знадеш ли да је њен ћаћа Здраве набо на бајонет девера Ђуру и са другим бугарашима оћерао га на губилиште код Преси́ла.“³⁹ И из тог сведочења евидентно је да су бугараша (а не бугарска полиција) 2. новембра 1942. године са бајонетима на пушкама упали у дом Стричевића и уз погрдне речи и на силу изгурали недужног Ђуру са кућног прага и одвели га у смрт код Преси́ла.

Д) Из изјаве Боже Гајића и његове супруге Милице (девојачко Стричевић) из Сутјеске код Зрењанина

Божо Гајић је са оцем Марком, из колонијалног села Александрова, у априлу 1941. године провео десетак дана у Милошеву. Тамо су се нашли одазивајући се молби доброг пријатеља Марка Загорца – Зелића из Милошева да му имењак Гајић пооре њиве, јер је домаћин током мобилизације и краткотрајног Априлског рата остао без вучне стоке.⁴⁰ Док су пријатељи Марко Гајић и Марко Загорац орали њиве, четрнаестогодишњи момчић Божо се играо са својим вршњацима. Међу њима се тада налазила и Милица (Николе) Стричевић с којом ће Божо после рата у Банату ступити у брак.

Времешни Марко Гајић, као и супружници Милица и Божо су из Војводине, колико је то било могуће, одржавали присне односе са рођацима и земљацима из Милошева, посећивали се и били добро обавештени о масакру код Преси́ла. Према казивању Боже и Милице, октобра 1942. Далматинци нису ни у ком случају помагали партизанима, већ су им околни бугараша (у договору са бугарским окупатором) подметнули већ поменути корпу са храном како би изнашли разлог да их казне. И

---

39 На основу изјаве Славе Илијоског из Београда. Са исуканим бајонетом на пушкама војници у ратним сукобима иду у окршај „прса у прса“, у шта се не може уподобити „јуначење“ бугараша према недужном, мирољубивом, ненаоружаном цивилу Ђури који се затекао у своме дому, далеко од било каквих ратних дејстава и од било какве помоћи Народноослободилачкој борби – нап. аут.

40 Становници највеће далматинске насеобине из Александрова били су прилично имућнији у односу на Милошевчане и по правилу су поседовали више стоке и пољопривредног инвентара – нап. аут.

они у својим сведочењима помињу извесног бугараша који је из Пресила упућен да од родбине похапшених далматинских колониста из Милошева затражи откуп, као и да тај човек никад није дошао до села, већ је после застајкивања у колони подмукло извести своје налогодавце да фамилије нису заинтересоване да прикупе новац. Божо и Милица су категорички тврдили да нема говора о стрељању приведених српских колониста (пушка се ту није чула), већ да су ликвидирани на зверски начин са кочевима и моткама и закопани у плитку раку око које су касније почеле да круже животиње и птице.

Библиографија

Архивска грађа

1. Архив Југославије: Фонд 97 (Комисија за аграрну реформу и колонизацију) Ф 37, ф 367.

Објављени извори:

1. Република Македонија, Државни завод за статистику, Попис на населението 2002.

Литература:

1. *Зборник на паднати борци во НОБ од битолска околица*, Битола 1958.

2. Кочо В. Костов, *Крушево и Крушевско во Народноослободителна војна 1941–1945*, Крушево 2000.

3. Ангелина Маркус, *Алкомена – древен град во Македонија тврдина на македонските цареви*, Бучин–Скопје 2008.

4. Милош Мељанац, *Прилепски контрасти*, Нови Сад 2014.

5. *Прилеп и прилепско во НОВ 1942.*, I–II, Скопје 1978.

6. *Прилеп и Прилепско низ историјата*, II, Прилеп 1972.

7. Мирослав Стојиљковић, *Бугарска окупаторска политика у Србији 1941–1944*, Београд 1989.

8. *Македонија од устанка до слободе 1941–1945. Зборник радова*, Београд 1987.

9. Јован Трифуноски, *Међуратна колонизација Срба у Македонију*, Београд 1991.

12. *Документи о борби македонског народа за самостователност и национално господарство*, Скопје 1985.

Интервјуи – писане изјаве и аудио и видео–записи:

Марка Стојсављевића из Краљева

Славе Илијоског из Београда

Браће Милорада и Драгана Мељанца из Прилепа

Супружника Боже и Милице Гајић из Сутјеске

Стевана и Марка Загорца из Милошева

94(497.115)''1941/1945''(093.2)
355.48-058.65(=163.41(497.115)''1941/1945''(093.2)
341.322.5(497.115)''1941/1945''(093.2)

COBISS.SR-ID 232054028

Бојан Ђокић, историчар – стручни сарадник
Музеј жртава геноцида, Београд

БАЛИСТИ КАО СИНОНИМ ЗА АЛБАНСКЕ ЗЛОЧИНЕ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ 1941–1945. ГОДИНЕ: ПРИЛОГ СТРАДАЊУ СРПСКОГ СТАНОВНИШТВА *

Апстракт: У раду је указано на проблематику истраживања злочина против српског становништва током Другог светског рата кроз базу података „Жртве рата 1941–1945“ Музеја жртава геноцида. Представљен је списак особа које су припадници балистичког покрета убили на територији тзв. Велике Албаније, а евидентирани су у поменутој бази података Музеја жртава геноцида. Списак јасно показује да су балисти постали синоним за све албанске злочине над српским становништвом почињене од разних појединаца, група и формација током Другог светског рата.

Кључне речи: Косово и Метохија, Велика Албанија, злочини, балисти

Прва, друга и трећа Југославија су у својој унутрашњој структури имале поједине јаке етничке групе чији је заједнички именитељ била мржња према држави, али и према српском становништву. Међу тим групама била је и албанска чији је велики број припадника за све време трајања Југославије радио на реализацији идеје о „природним и лингвистичким“ границама, то јест на идеји стварања такозване Велике Албаније.¹ Идеја тзв. Велике Албаније присутна је и данас, иако Југославије одавно нема.

---

* Рукопис је настао као резултат истраживања на пројекту „Злочини на простору бивше Југославије у XX и XXI веку“ који је финансирало Министарство културе и информисања Републике Србије (Уговором о годишњем финансирању Музеја жртава геноцида за 2017. годину).

¹ Опширније о тзв. Великој Албанији видети: Ђорђе Борозан, *Велика Албанија: поријекло, идеје, пракса*, Београд, 1995.

За остваривање тог пројекта била је потребна кохезиона сила која би окупила целокупно албанско становништво на Балканском полуострву око те идеје. Решење је пронађено у ширењу национализма међу албанским становништвом, то јест у развоју националне свести. Међутим, на путу реализације идеје о тзв. Великој Албанији стајали су интереси других народа на Балканском полуострву. Другим речима, српско, грчко и македонско становништво живи на територијама на које претендују заговорници тзв. Велике Албаније и заједно са албанским становништвом вековима дели тај животни и економски простор. „Спорни“ простори, западни део Македоније, Косово и Метохија, Чамерија, али и делови уже Србије и делови Црне Горе, представљали су поприште сукоба и преплитања националних интереса становништва које ту егзистира. Почев од 1690, а посебно од 1878. године, па до данашњих дана, албански злочини над српским становништвом на Косову и Метохији попримају одлике систематског биолошког уништавања српског народа. Ти злочини чињени су у име идеје тзв. Велике Албаније која не заговара космополитизам, већ „национално чисту“ државу. Управо је због тога политика заговарања тзв. Велике Албаније у својој суштини политика геноцидности.²

Док је за највећи део албанског становништва национализам био фактор изградње, на српску и југословенску државу он је деловао као дезинтегративни фактор. Југославија је стамено стајала као брана албанском сецесионизму. Међутим, иако су власти све три Југославије гарантовале опстанак Косова и Метохије у саставу државе, нису биле гарант опстанка српског народа на том простору, јер се српско становништво са територије Косова и Метохије непрестано иселавало због албанског насиља и терора над њим. Херметизам, односно самозатвореност и уча-

2 Убиства, повреде физичког и психичког интегритета, намерно подвргавање неодговарајућим животним условима са циљем да доведу до потпуног или делимичног уништења народа, као и друге геноцидне радње предузимане су над српским становништвом у протеклих 150 година од албанских паравојних формација, група и појединаца. Опширније о томе видети у: Смиља Аврамов, *Геноцид у Југославији у светлу међународног права*, Београд, 1992, 92; Бојан Ђокић, „Прилог изучавању геноцида над Србима на Косову и Метохији: студија случаја“, *Годишњак Музеја жртва геноцида* (ур. Вељко Ђурић), Београд 2014, 191–210; Милан Д. Лазић, „Злочини и геноцид Шиптара над косметским Србима од 1941. до 1945. године“, *Геноцид у 20. веку на просторима југословенских земаља: зборник радова са научног скупа*, Београд 22–23. април 2003, Београд 2005, 145–156; *Шиптарски геноцид над Србима у 20. веку: Документа архиве Епархије рашко-призренске и косовско-метохијске*, Грачаница 2008; Dragan Tančić, Milena Jakšić, Bojan Ševo, *Stradanja srpskog naroda na Kosovu i Metohiji*, Београд 2012.

уреност албанског становништва појачавали су и подстицали албанску тежњу за остварењем тзв. Велике Албаније. У таквим околностима, ради остваривања идеје о етнички чистој држави, појединци и одређене албанске наоружане и паравојне формације узимали су себи за право да уништавају српско становништво. Идеја тзв. Велике Албаније резултирала је у разним периодима многобројним, монструозним и ирационалним злочинима над српским становништвом.

Прогон српског становништва, оног с којим су вековима живели, албанско становништво започело је, колико је познато из историјских докумената, у време Велике сеобе Срба 1690. године, да би то било настављено и у XVIII и XIX веку, а потом интензивирано од 1878. године. Велики прогони српског становништва организовани су у периоду од Прве призренске лиге 1878. до завршетка Првог светског рата, и продужени су кроз читав XX век. Нарочито суров прогон изведен је током Другог светског рата, да би се та пракса спроводила и у периоду трајања Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (СФРЈ); тај континуирани процес је кулминирао 1999. године када је са Косова и Метохије протерано и избегло око 200.000 грађана српске националности и око 50.000 припадника других мањинских заједница.³ Прогон се ни тада није зауставио него је 2004. године организован још један.⁴

Косово и Метохија је такорећи симбол српске националне велетрагедије од 1389. године до данашњих дана. До националне трагедије дошло је и током Другог светског рата када се албанској елити пружила прилика да привремено реализује идеју о Великој Албанији. Током остварења те идеје настрадао је велики број људи, претежно оних који су били противници стварања Велике Албаније.

О страдању становништва у једној земљи сведоче, великим делом, и државни пописи. Република Србија за сада нема прецизан попис српских жртава у току XX века, осим једног, непотпуног, настрадалих током Другог светског рата. Једини званичан државни попис настрадалих у Другом светском рату на простору Југославије обављен је 1964. го-

3 Једна од последица доласка страних трупа на Косово и Метохију у Другом светском рату, али и 1999. године, била је масовно протеривање и расељавање српског становништва. Српске избеглице су своје уточиште тражили и током Другог светског рата, али и током 1999. године, на територији централне Србије, а мањи број њих на територији Републике Црне Горе.

4 Опширније о тзв. Мартовском погрому српског становништва на Косову и Метохији из 2004. године видети: Ненад Антонијевић, „Мартовски погром – Албански терор над српским становништвом на Косову и Метохији“ (17–19. март 2004)“, *Годишњак Музеја жртва геноцида* (ур. Вељко Ђурић), Београд 2014, 211–218.

дине под називом „Жртве рата 1941–1945“. Међутим, пописна комисија је утврдила да је 1964. године начињен читав низ пропуста при изради пописа, тако да је њиме обухваћено 597.323 особа, што је тек 56-59% од оних које је њиме требало обухватити (између 1.016.000 и 1.056.000), а није урачунато најмање око 50.000 квислинга, као и око 40.000 грађана јеврејског и ромског порекла за које није имао ко да да податке.⁵ Према томе, попис је обухватао између 51,7 и 54% стварно настрадалих, па је на коришћење пописа стављен ембарго, који је потрајао све до 1992. године. Служећи се разноврсном архивском грађом, општинским документацијама, пописима СУБНОР-а (за неке општине), монографијама и хроникама појединих области, општина, насеља, црквеним књигама, анкетним формуларима, у Савезном заводу за статистику је уз помоћ делатника Музеја жртава геноцида отпочео 1995. године рад на ревизији пописа који је трајао до 1999. године. Од 2003. године Музеј жртава геноцида самостално обавља ревизију пописа како би њиме биле обухваћене све особе са простора СФРЈ, без обзира на њихову националну, верску, етничку, политичку или војну припадност. Тиме би био откљоњен један од основних недостатака пописа, то јест непописивање колаборациониста, као и идентификација особа ромског порекла које нису биле посебно пописане 1964. године, већ се углавном воде међу припадницима српске, хрватске или муслиманске националности. Ревидираним пописом је до сада обухваћено 657.128 настрадалих, што је 58,67 до 61,41% од процењеног броја (1.070.000–1.120.000 особа). Резултати пописа су сортирани према месту рођења настрадалих, а извесно је да је део настрадалих мењао место боравка, што делимично утиче на прецизност изнетих података, али не у мери која би нарушила њихову веродостојност.⁶ Једна од мана пописа настрадалих на територији Југославије у Другом светском рату из 1964. године је та што није бележена категорија за извршиоце убиства. Тадашња југословенска власт, спроводећи политику изграђивања међунационалног поверења и јединства, на тај начин је избегавала суочавање са прошлошћу. Злочини и колаборација албанског и хрватског становништва током Другог светског рата „заборављени“ су одмах по ослобођењу и зато су, могло би се констатовати, поновљени током деведесетих година XX века.⁷

5 Savezni zavod za statistiku, *Žrtve rata 1941–1945 – Rezultati popisa*, Beograd 1966 (репринт 1992), 7.

6 Архив Југославије (АЈ), Фонд 179 – Попис „Жртве рата 1941–1945“ из 1964. године; Архив Музеја жртава геноцида (АМЖГ), Фонд „Жртве рата 1941–1945“, база података „Жртве рата 1941–1945“.

7 Према Милану Д. Лазићу, истраживање страдања српског становништва на

У Другом светском рату забележено је велико страдање српског народа и на територији Косова и Метохије. После окупације Краљевине Југославије у априлу 1941. године, територија Косово и Метохија подељена је на три окупационе управе: немачка (Косовскомитровачки, Вучитрнски, Лапски и део Грачаничког среза), бугарска (део Гњиланског среза, Качаник и Сиринићка жупа), и италијанска управа (главнина косовско-метохијске области).⁸ На простору Косова и Метохије створена је тзв. Велика Албанија чију су идеју подржавали готово сви становници албанске националности.⁹ Албанско становништво на Косову и Метохији прихватило је окупатора као ослободиоца, а цео чиновнички апарат Краљевине Југославије протеран је с тог простора након почетка окупације. Колаборација албанског становништва за време Другог светског рата и политика етнички чисте тзв. Велике Албаније прокламована од Италије 1941. године и Друге призренске лиге 1943. године, допринели су додатном страдању српског народа на подручју Старе Србије.¹⁰

Насиље и терор над српским становништвом на Косову и Мето-

Косову и Метохији током Другог светског рата прате бројне слабости и недостаци: финансијска ограничења, расута и недоступна архива у Приштини и Тирани, мали број података у архивима Србије и Југославије, ограничен приступ архиви Секретаријата унутрашњих послова и архивама других безбедносних служби у земљи, итд. – М. Лазић, *Злочини и геноцид...*, 145. Исто то важи и за истраживање о страдању српског становништва на Косову и Метохији током осамдесетих и деведесетих година XX века – прим. аутора.

8 Зоран Јањетовић, „Границе немачке окупационе зоне у Србији 1941–1944“, Зборник радова, књ. 62–2, Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Београд 2012, 106. Бугарска зона утицаја је 15. јануара 1942. године проширена на Лапски срез, јер су немачке трупе послате на Источни фронт. Косовскомитровачки и Вучитрнски срез су 7. јануара 1943. године, такође, прикључени бугарској зони утицаја. Срезови су остали део немачке окупационе зоне у Србији, али су били контролисани од бугарских трупа – Исто, 107.

9 Бранко Петрановић, *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Београд 1993, 97. Великој Албанији прикључени су четири југословенске административне јединице (дебарска, пећка, призренска и приштинска префектура) или око 11.780 квадратних километара, а декретом од 8. октобра 1941. године око 820.000 до тада југословенских становника проглашено је становницима велике албанске државе.

10 Стара Србија обухватала је територије данашње Рашке области, Косова и Метохије и Македоније. У Другом светском рату, српско становништво на Косову и Метохији се нашло на удару албанских формација. Прогон и физичка ликвидација српског становништва представљали су свакодневну појаву. После капитулације Италије 1943. године, обавештајна служба Немачке формирала је Другу призренску лигу како би уз помоћ Албанаца имала контролу над територијом Косова и Метохије. Основана је у Призрену у циљу одржања пројекта тзв. Велике Албаније. Друга призренска лига је настављач идеја Призренске лиге основане 1878. године – прим. аутора.

хији започели су одмах по избијању Другог светског рата.¹¹ Припадници Војске Краљевине Југославије нападани су од припадника албанских паравојних формација.¹² Нарочито суров био је прогон колониста, који је имао за циљ да буду застрашени и други припадници српског народа.¹³ Карло Умилта, италијански дипломата, лично гледајући прогон српских колониста, навео је у својим мемоарима да је албанско становништво на почетку Другог светског рата у Југославији имало намеру да истреби целокупно словенско становништво на територијама где су заједно живели.¹⁴ Изјава албанског првака Ферада-бег Драга да је дошло време „да се истребе Срби“, на извештајан начин доказује истинитост тврдње поменутог италијанског дипломате.¹⁵ Подстицај за истребљење српског становништва долазио је из саме Албаније. Примера ради, тако је Муштафа Круја, председник квислиншке владе Албаније, приликом посете Косову и Метохији средином 1942. године, убеђивао албанске вође да треба настојати да се српско становништво на Косову и Метохији што пре одстрани: „Све староседеоце Србе прогласити колонистима и као такве преко албанских и италијанских власти послати у концентрационе логоре у Албанији. Колонисте треба убијати.“¹⁶

На Косову и Метохији током Другог светског рата над српским становништвом чињени су ратни злочини и злочини против човечно-

11 Поред насиља и терора над српским становништвом, албанске формације, групе и појединци уништавали су и културно-духовну баштину српског народа. О страдању Српске православне цркве на Косову и Метохији током Другог светског рата и уништавању споменика видети: Милан Ивановић, „Црквени споменици XIII–XX века“, *Задужбине Косова, споменици и знамења српског народа*, Призрен–Београд 1987, 387–552.

12 Ненад Антонијевић, *Албански злочини над Србима на Косову и Метохији у Другом светском рату: документа*, Београд 2009, 17, 173–174; Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Београд 1992, 102–104, 245.

13 Александар Павловић, „Прилози о страдању колониста на Косову и Метохији током Другог светског рата“, *Архив*, 1–2/2014, 115.

14 Наведено према: Бошко И. Бојовић, *Косово и Метохија: етничко насиље у служби великих сила*, Београд, 2015, 176. Слични наводи Карла Умилте могу се наћи и у другим делима: Смиља Аврамов, *Геноцид у Југославији у светлу међународног права*, Београд, 1992, 62–63; Tim Judah, *Kosovo: rat i osveta*, Београд 2002; Јован Пејин, *Страдање Срба у Метохији 1941–1944*, Београд 1994.

15 Н. Bajrami, „Izveštaj Konstantina Plavšića Tasi Diniću, ministru unutrašnjih poslova u Nedićevoj vladi, oktobra 1943, o kosovsko-mitrovačkom srezu“, *Godišnjak Arhiva Kosova XIV–XV* (1978–1979), 313.

16 Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945*, Београд 1981, 54.

сти од припадника албанских оружаних формација, група и појединаца што потпада под део члана 6. Статута Међународног војног суда који је придодат Лондонском споразуму о гоњењу ратних злочина од 8. августа 1945. године, а потписник тог документа је и Југославија. Међу те ратне злочине убрајају се убиства, злостављања, одвођење цивилног становништва са окупираних територија на принудни рад или за који други циљ, убиства или злостављања ратних заробљеника или особа на умору, убијање талаца, пљачкање јавне и приватне имовине, намерно разарање градова и села или пустошење неоправданом војном силом, док се у злочине против човечности убрајају убиства, истребљења, поробљавања, депортације и остала слична нечовечна дела против ма ког цивилног становништва пре или током рата, или прогањања на политичкој или верској основи у извршењу или у вези било којег злочина који потпада у надлежност суда.¹⁷

Не постоје прецизни подаци колики број припадника српског народа је протеран са Косова и Метохије у Другом светском рату. Процене варирају од минимално 40.000, до максимално 100.000 грађана.¹⁸ Такође, процене указују да је у Другом светском рату на Косову и Метохији страдало око 10.000 особа српске националности.¹⁹ На дан 1. јуна 2016. године, у бази података „Жртве рата 1941–1945“ Музеја жртва геноцида стајало је да је на територији Косова и Метохије током Другог светског рата настрадало 4.097 особа српске националности и 1.477 црногорске националности, значи укупно 5.574 особа које су имале пребивалиште на територији Покрајине.²⁰ Због етничког чишћења првенствено

¹⁷ С. Аврамов, *н. д.*, 62–63.

¹⁸ Н. Антонијевић, *н. д.*, 26–27; Б. Петрановић, *н. д.*, 252; Венцеслав Глишић, „Албанизација Косова и Метохије 1941–1945“, *Срби и Албанци у XX веку*, САНУ, научни скупови, књ. LXI, Одељење историјских наука, књ. 20, Београд, 1991, 285; Milošević, *н. д.*, 51–54; Đorđe Borozan, „Albanci u Jugoslaviji u Drugome svjetskom ratu“, *Dijalog povjesničara-istoričara* 3, Реџиј 12–14. маја 2000, Zagreb 2001, 368.

¹⁹ Н. Антонијевић, *н. д.*, 27; Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1944*, Београд, 1970, 277–291; Ђ. Борозан, *н. д.*, 368.

²⁰ Према бази података Музеја жртва геноцида у Београду „Жртве рата 1941–1945“, укупно је настрадало око 8.100 особа са пребивалиштем на Косову и Метохији. Међу њима је њих 2.087 настрадало „у директном терору“, 257 у затвору, 688 приликом борби, у Народноослободилачкој борби живот је изгубило 2.725 особа, у логору 537; 648 особа је настрадало од Немаца, 269 од Италијана, 249 је погинуло у Априлском рату, итд. Неопходно је констатовати да је велики број грађана који су настрадали у „директном терору“ заправо били жртве албанских формација и појединаца, мада, како смо већ напоменули, попис настрадалих из 1964. године није имао категорију за непосредне извршиоце убиства. Од осталих жртва, највећи број чине особе албанске

Срба на Косову и Метохији, које су спроводили припадници албанских формација, група, али и појединци, као и страдања око 10.000 грађана српске националности, српски положај на том подручју је знатно ослабљен. Након Другог светског рата, додатно ће ослабити „јер је нова власт забранила повратак колониста на имања с којих су били изгнати 1941. године“.²¹

Албански злочини над српским становништвом током Другог светског рата су многобројни, почев од убистава, психичког и физичког малтретирања, преко интернације и протеривања, хапшења, принудног рада, отмица, силовања, пљачкања имовине, итд. За највећи број злочина над српским народом на територији Косова и Метохије у Другом светском рату одговорне су албанске оружане формације и формације окупатора. Од припадника албанског становништва италијански окупатор је формирао полицију, полувојничке добровољачке формације и батаљон фашистичке милиције. Најпознатије албанске квислиншке оружане формације биле су жандармерија, милиција, Косовски пук, вулнетари, припадници 21. СС дивизије „Скендербег“, 13. СС „Ханџар“ дивизије, батаљон Друге призренске лиге и балисти. Оружане формације балиста, или тзв. покрета „Бали Комбтар“ (Национални фронт), најодговорније су за злочине над српским становништвом крајем Другог светског рата.²²

„Бали Комбтар“ словио је као националистички покрет, антигрчки, антијугословенски и антикомунистички настројен, па су зато природни савезници тог покрета били Немци и Италијани. Међутим, иако је био антикомунистички, то му није сметало да извесно време сарађује са Комунистичком партијом Албаније. Програм балистичког покрета усвојен је 1942. године под називом „Декалог“ и имао је десет тачака. Основни циљ балистичког покрета био је стварање Велике Албаније.

Павле Целетовић Иванов у својој књизи *Балистички покрет 1939–1952: масовност, сарадња са италијанским и немачким окупаторима и злочини над Србима* наводи да је балистички покрет настао 1939. године у Албанији и да су се емисари тог покрета повезали са истомишљеницима на Косову и Метохији већ 1941. године. Даље указује да постоји дилема поводом временског настанка покрета и негира

националности – њих 2.127, затим 87 особа јеврејског порекла, 38 су уписане као муслимани, 33 су хрватске националности, 17 македонске, итд.

21 Б. Петрановић, *н. д.*, 96.

22 Опширније о ратним злочинима током Другог светског рата на територији Косова и Метохије видети: Ненад Антонијевић, *Ратни злочини на Косову и Метохији 1941–1945. године*, Београд, 2015 (докторска дисертација).

прихваћену чињеницу да је то било 1942. година. Истовремено, у помемнутој књизи као доказ да је покрет настао 1939. године истиче поједине податке из *Политичке енциклопедије* у издању Савремене администрације 1975. године, као и један архивски документ чије порекло и вредност не можемо оценити, јер за тај спис каже само да је извештај, али не и његову провенијенцију.²³ Овакви закључци Павла Целетовића Иванова не могу се безрезервно прихватити са позиција историјске науке, јер су наведени „круцијални“ докази упитног порекла и нису у ствари извори првог реда. Тврдње да покрет није настао 1942. године демантује својим текстом у наставку књиге: „У 1941. као и у 1942. години нико их није називао балистима већ само наоружаним Шиптарима или Арнаутима. Правим именом ће их назначити тек 1943. године. Бали Комбтар је успео да од његовог стварања 1939. године скрива своје праве намере и циљеве и врло је вешто то чинио.“²⁴ Наравно да припаднике покрета 1941. и 1942. години нико није називао балистима, јер ће они настати крајем 1942. године и зато ће њихови злочини, намере и циљеви постати уочљиви тек 1943. године. Свакако, ваља додати да до данас нема доказа да су оружане формације балистичког покрета постојале на Косову и Метохији 1941. године.

Остаје неспорна чињеница да је иза свих албанских квислиншких покрета стајала Велика Албанија. Слободан Бјелица наглашава да се албански покрети отпора „како онај комунистички, тако и прозападни ‘Бали комбатар‘ нису међусобно разликовали по идеји о потреби опстанка ‘Велике Албаније‘“.²⁵ Његову тврдњу јасно доказују дешавања са краја Другог светског рата. Иако је територија Косова и Метохије ослобођена новембра 1944. године, масовна балистичка побуна, под руководством Шабана Полуџе, избила је већ следећег месеца. С обзиром на то да су балисти успоставили контролу над једним делом територије Косова и Метохије, војна управа уведена је 8. фебруара 1945. године и ангажова-

23 Павле Целетовић Иванов, *Балистички покрет 1939–1952: масовност, сарадња са италијанским и немачким окупаторима и злочини над Србима*, Београд, 2001, 198. Целетовић у фусноти наводи само да је то документ бр. 211 из Архива Покрајинског комитета Савеза комуниста Косова, али не и назив фонда, нити наслов тог документа. Није јасно да ли је тај акт извештај из времена крајем рата или после. У том извештају се каже, а што је за Павла Целетовића Иванова доказ: „После капитулације Југославије тј. у другој половини маја месеца 1941. године дошла је на Косово и Метохију једна група од четири до петсто Албанаца – Балиста“ – *исто*, 198).

24 *Исто*, 200.

25 Слободан Бјелица, „Косово и Метохија у оквиру Југославије“, *Култура полуса*, 4–5/2006, 415.

но је око 40.000 војника против балиста. Шабан Полуџа је убрзо ликвидиран, а припадници његових оружаних формација расути су на мање бандитске групе.²⁶

У табели коју у наставку доносимо налазе се имена 81 особе које су регистроване као жртве балиста. Према бази података „Жртве рата 1941–1945“ Музеја жртава геноцида у Београду те особе су настрадале од припадника балистичког покрета.²⁷

За особе поменуте у овом раду поуздано се зна да су страдале од албанских формација или појединаца, јер су као непосредни извршиоци злочина у списку наведени припадници оружаних формација „Бали Комбтар“. Међутим, то не значи да су сви ти грађани у списку жртве оружаних формација „Бали Комбтар“. Поједини су страдали у првим годинама Другог светског рата, када поменуте оружане формације нису постојале.²⁸ Разлог зашто су балисти уписани у базу података „Жртве рата 1941–1945“ Музеја жртава геноцида као непосредни извршиоци злочина и током 1941. године је једноставан; након Другог светског рата балисти су постали синоним за све албанске квислинге и злочин(ц)е. Због тога су чланови породица жртава, када су пријављивали своје настрадале Музеју жртава геноцида, као непосредне извршиоце злочина наводили балисте. Тешко је прецизно одредити тренутак када су тачно балисти постали синоним за све албанске злочин(ц)е. Највероватније је то било у време балистичке побуне из 1944/45. године или непосредно после.

Сва имена наведених жртава у списку пописана су током деведесетих година XX века када је започела ревизија пописа „Жртве рата 1941–1945“ из 1964. године и тада се први пут међу извршиоцима убиства појављују балисти. Међутим, због протока времена, тешко је утврдити тачан број особа настрадалих од припадника оружаних формација „Бали Комбтар“. Ипак, не треба сумњати да је тај број знатно већи од онога што нам тренутно показује база података Музеја жртава геноцида „Жртве рата 1941–1945“, јер ваља поновити, пописом из 1964. године није било предвиђено регистровање непосредних извршилаца убиства.

²⁶ Исто, 416.

²⁷ АМЖГ, Фонд „Жртве рата 1941–1945“, база података „Жртве рата 1941–1945“.

²⁸ Национални фронт („Бали Комбтар“) основан је новембра 1942. године у Албанији. Опширније о томе видети: АЈ, Фонд 110, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и његових помагача, Инв. бр. 18639, Реферат о „Бали Комбтари“; Milorad Vavić, „Kvislinške i kolaboracionističke snage na Kosovu i Metohiji 1941–1945“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1/1985, 286–305.

Ред. бр.	Презиме, очево име и име	Датум, место и општина рођења	Националност	Датум и место смрти	Категорија
1.	Аризановић НН Стојка	?, Дикава, Сурдулица	Српкиња	30. 4. 1941, Србица	остали
2.	Аризановић Станимира Стојан	?, Дикава, Сурдулица	Србин	30. 4. 1941, Србица	остали
3.	Аризановић Стојана Борка	?, Дикава, Сурдулица	Србин	30. 4. 1941, Србица	остали
4.	Аризановић Стојана Станко	?, Дикава, Сурдулица	Србин	30. 4. 1941, Србица	остали
5.	Армуш Лазара Рајко	1933, Витомирица, Пећ	Србин	5. 4. 1944, Витомирица	код куће
6.	Бајат Гаврила Гојко	1921, Жрвањ, Љубиње	Србин	16. 4. 1941, Урошевац	приликом борби
7.	Бајат Ђуре Раде	1902, Жрвањ, Љубиње	Србин	30. 1. 1943, Урошевац	код куће
8.	Бакић Јована Милан	1900, Урошевац, Урошевац	Србин	11. 9. 1943, Урошевац	код куће
9.	Бањеглавић Миливоја Петар	1886, Пронике, Огочац	Србин	15. 4. 1941, Помазатин	остали
10.	Беговић Боже Мирко	1926, Мала Добрања, Липљан	Србин	15. 9. 1941, Велика Слатина	остали
11.	Белошевић Раке Јанко	1927, Рудник Косово, Приштина	Србин	15. 9. 1941, Рудник Косово	код куће
12.	Белошевић Раке Станко	1927, Рудник Косово, Приштина	Србин	15. 9. 1941, Рудник Косово	код куће

Ред. бр.	Презиме, очево име и име	Датум, место и општина рођења	Националност	Датум и место смрти	Категорија
13.	Биговић Боже Владимир	1923, Мала Добрања Липљан	Србин	21. 11. 1943, Врело	остали
14.	Биговић Митра Божо	1879, Мала Добрања, Липљан	Србин	15. 9. 1941, Слатине	остали
15.	Бјелић Јовице Обрад	1900, Јањила, Бос. Петровац	Србин	17.9.1941, Бањска	остали
16.	Богошевић Насте Деспот	1898, Урошевац	Србин	12. 9. 1943, Урошевац	код куће
17.	Божовић Мате Миљко	1893, Косовска Митровица	Србин	14. 11. 1942, Пећ	код куће
18.	Бојат Лазара Маринко	1890, Бојати, Плужине	Црногорац	15. 12. 1942. Урошевац	цивил
19.	Брисило Ђуре Гојко	1898, Требиње, Требиње	Србин	15. 6. 1941, Урошевац	остали
20.	Брљач Ђуре Раде	1922, Суви До, Липљан	Србин	15. 1. 1943, Качаник	остали
21.	Васиљевић Васиља Никола	1896, Призрен	Србин	15. 12. 1941, Сува Река	остали
22.	Васиљевић Михајила Миливоје	1901, Рудник Косово Приштина	Србин	15. 9. 1941, Рудник Косово	код куће
23.	Васиљевић Михајила Недељко	1893, Рудник Косово, Приштина	Србин	15. 9. 1941, Рудник Косово	код куће
24.	Видачић Спасоја Недељко	1922, Требиње, Требиње	Србин	30. 1. 1943, Грболе код Урошевца.	остали

Ред. бр.	Презиме, очево име и име	Датум, место и општина рођења	Националност	Датум и место смрти	Категорија
25.	Влаховић Машана Милијана	1927, Витомирица, Пећ	Црногорка	27. 1. 1945, Србица	остали
26.	Влашковић Јефте Живко	1916, Лучка Река, Зубин Поток	Србин	16. 12. 1944, Ђаковица	остали
27.	Вујисић Митра Владо	1912, Селиште Колашин	Црногорац	22. 3. 1942, Шипоље	код куће
28.	Вујновић Митра Лука	1902, Паник, Билећа	Србин	4. 8. 1944, Урошевац	у избеглиштву
29.	Вујовић Крсте Благоје	?, Брођанац, Никшић	Црногорац	9. 4. 1941, Преловац	цивил
30.	Вујовић Раше Благоје	?, Чево, Цетиње	Црногорац	15. 5. 1941, Преловац	цивил
31.	Галев Најдера Иван	1900, Барје, Босилеград	Остало	15. 4. 1941, Ораховац	остали
32.	Димитријевић Димитрија Богдан	?, Урошевац, Урошевац	Србин	12. 9. 1943, Урошевац	код куће
33.	Дубак Милуна Драгутин	1916, Андријевица, Беране	Црногорац	26. 7. 1941, Плава	приликом борби
34.	Ђурић Николе Лазар	1900, Бело Брдо Лепосавић	Србин	15. 6. 1941, Букош	остали
35.	Живковић Михаила Милован	1920, Беране, Беране	Црногорац	15. 6. 1942, Пећ	код куће
36.	Жижич НН Петар	1900, Придворица, Шавник	Црногорац	15. 4. 1941, Преловац	остали
37.	Здравковић Здравка Борисав	1892, Штрпце, Штрпце	Србин	1. 9. 1942, Сврчин	остали

Ред. бр.	Презиме, очево име и име	Датум, место и општина рођења	Националност	Датум и место смрти	Категорија
38.	Инић Јефте Раде	1921, САД	Србин	15. 12. 1941, Доња Плешина	остали
39.	Инић Јефте Радован	1924, САД	Србин	5. 3. 1942, Доња Плешина	остали
40.	Јањушевић Ђорђа Никанор	1902, Остатовица, Бабушница	Србин	15. 11. 1942, Нови Пазар	остали
41.	Јовановић Милана Бранислав	1924, Бинач, Витина	Србин	12. 11. 1941, Блаце	остали
42.	Кињац Стојана Недељко	1925, Домашево, Требиње	Србин	15. 6. 1944, Урошевац	остали
43.	Ковачевић НН Петар	1920, Добруша, Исток	Црногорац	15. 4. 1941, Добруша	код куће
44.	Којић Косте Александар	1903, Рибари, Брус	Србин	17. 9. 1943, Ладовац	остали
45.	Копривица Илије Јован	1906, Градина, Гацко	Србин	15. 6. 1941, Урошевац	остали
46.	Костић Димитрија Благоје	1921, Петровце, Кос. Каменица	Србин	15. 6. 1942, ?	остали
47.	Костић Милорада Богдан	1896, Сочаница, Лепосавић	Србин	14. 10. 1941, Сочаница	остали
48.	Лалић Миле Божо	1920, Оравац, Кореница	Српкиња	26. 3. 1943, Луг	код куће
49.	Лукић Илије Исаило	1896, Церовац, Грачац	Србин	11. 11. 1943, Доњи Сврачак	остали
50.	Лукић Илије Исак	1897, Церовац, Грачац	Србин	15. 6. 1943, Доњи Сврачак	остали

Ред. бр.	Презиме, очево име и име	Датум, место и општина рођења	Националност	Датум и место смрти	Категорија
51.	Луковић Недељка Вукмир	1903, Локва, Кос. Митровица	Србин	18. 12. 1941, Локва	код куће
52.	Марковић Лазара Драго	1888, Прентин До, Цетиње	Црногорац	3. 8. 1942, Клина	цивил
53.	Марковић НН Драго	1880, Брестица, Никшић	Црногорац	15. 6. 1943, Србица	код куће
54.	Миленковић Саве Драго	1910, Нови Пазар	Србин	15. 2. 1944, Врановићи	остали
55.	Милић Милије Гаврило	1888, Кош, Исток	Србин	16. 10. 1941, Кош	код куће
56.	Милић Трифка Јагош	1906, Ждријеловићи, Требиње	Србин	30. 1. 1943, Урошевац	код куће
57.	Милић Трифка Тодор	1904, Ждријеловићи, Требиње	Србин	30. 1. 1943, Урошевац	код куће
58.	Милићевић Марка Спасоје	?, Љубиње	Србин	29. 4. 1941, Магуре	код куће
59.	Миљковић Арсе Видоје	1927, Жегра, Гњилане	Србин	7. 1. 1945, Жегра	код куће
60.	Младеновић Ленка (е) Веско	1915, Сува Река	Србин	25. 2. 1944, Призрен	остали
61.	Муришић Јована Манојло	1884, Бориловићи, Требиње	Србин	15. 6. 1943, Урошевац	остали
62.	Николић Илије томаш	1886, Милочани, Никшић	Србин	23. 9. 1944, Витомирица	цивил
63.	Парежанин Лазара Никола	1925, Билећа	Србин	21. 10. 1944, Јуник	остали

Ред. бр.	Презиме, очево име и име	Датум, место и општина рођења	Националност	Датум и место смрти	Категорија
64.	Поповић Михајила Александар	1900, Медвеђа	Србин	15. 6. 1942, Клина	код куће
65.	Прерадовић Марка Василије	1900, Вршани, Прњавор	Србин	2. 1. 1943, Трепча	остали
66.	Радовановић Вукадина Крсто	1888, Липовица, Гњилане	Србин	23. 9. 1941, Липовица	остали
67.	Радовановић Вукмира Јанићије	1916, Липовица, Гњилане	Србин	25. 9. 1941, Бањска	остали
68.	Радовић Раде Радоња	1893, Рујиште, Зубин Поток	Србин	7. 11. 1941, Рујиште	код куће
69.	Ралевић Милоша Душан	1926, Калудра, Беране	Србин	1. 3. 1944, Петњица	цивил
70.	Распоповић Богића Чедомир	1924, Врница, Вучитрн	Србин	17. 4. 1941, Врница	остали
71.	Распоповић Новице Богић	1880, Доњи Мартинићи, Даниловград	Србин	17. 4. 1941, Врница	код куће
72.	Рогановић Николе Благога	1891, Брестица, Никшић	Црногорац	15. 4. 1941, Краљица	код куће
73.	Савић Радисава Димитрије	1875, Метех, Плава	Србин	15. 8. 1941, Запареник	остали
74.	Самарцић Васе Вуко	1894, Рудине, Никшић	Црногорац	15. 10. 1943, Преказ	остали
75.	Самарцић Васе Вуко	1900, Рудине, Никшић	Црногорац	15. 7. 1943, Србица	код куће

Ред. бр.	Презиме, очево име и име	Датум, место и општина рођења	Националност	Датум и место смрти	Категорија
76.	Симић Јефте Миљко	1921, Бања, Исток	Србин	13. 7. 1943, Радишево	остали
77.	Соврић Сретка Милисав	1926, Врба, Зубин Поток	Србин	28. 11. 1941, Врба	код куће
78.	Спалевих Вукадина Јаков	1888, Андријевица, Беране	Србин	15. 11. 1943, Зориће	код куће
79.	Стефановић Милоша Петко	1896, Шајинце, Трговиште	Србин	3. 8. 1943, Нова Брезовица	остали
80.	Ћук Павла Никола	1916, Зрмања, Грачац	Србин	15. 6. 1944, Судимље	остали
81.	Чупић Новице Ђоко	?, Загорич, Подгорица	Црногорац	15. 4. 1941, Пећка Бања.	код куће

Према досадашњим изворима и литератури, могло би се проценити да их је било најмање неколико стотина.

И поред тога што је на располагању био релативно мали узорак, списак који је презентован у раду омогућује да се извуку одређени закључци који нису у супротности са досадашњим научним истраживањима. Из списка је очито да је међу настрадалима највећи број особа мушког пола и да они махом српске и црногорске националности. Међу настрадалима нису само појединци, него и чланови породица. Међу настрадалима има оних чије је место рођења на Косову и Метохији, али и у Црној Гори, Босни и Херцеговини, територији данашње централне Србије, па чак и у Сједињеним Америчким Државама. Из тога се, поред осталог, може извући закључак да међу настрадалима има и колониста и староседелаца. Списак такође показује да је страдање српског становништва на подручју Косова и Метохије трајало континуирано од 1941. до 1945. године, а примећује се да је највећи број особа настрадао 1941. и 1943. године, што је на неки начин и разумљиво, јер је познато да је страдање српског цивилног становништва било интензивно баш у првој години рата, као и у 1943. години. Подаци из списка указују даље да је знатан део жртава настрадао на кућним праговима, то јест да су били

цивили. За велики број грађана није најјасније како су настрадали, јер су у бази „Жртве рата 1941–1945“ Музеја жртава геноцида евидентирани под категоријом „остали“, а појединци су страдали и приликом борби или у избеглиштву. Међу настрадалима било је деце млађе од 14 година, али и особа које су имале више од 60 година.

Период страдања српског становништва на Косову и Метохији током Другог светског рата може се упоредити са периодом страдања из јуна, јула и августа 1999. године када су на Косово и Метохију пристигле међународне безбедносне снаге, јер су терор и прогони Срба били у много чему слични. Тачан број жртава албанског терора од 1941. до 1945. године на Косову и Метохији никада, по свој прилици, неће бити поуздано утврђен, јер многе страдале особе нису евидентирани. Чињеница да бројни грађани страдали од албанских оружаних формација, група и појединаца, нису пописани представља велику неправду према жртвама. Додатна неправда према жртвама учињена је тиме што већина непосредних извршилаца злочина није кажњена. После завршетка Другог светског рата, неколико стотина лица албанске националности ухапшено је због учествовања у колаборационистичким формацијама и почињених злочина током рата. Известан број њих је осуђен на временске казне затвора због служења окупационом апарату или због припадништва колаборационистичким формацијама. Одређен број злочинаца из поменутих групација је осуђен на смрт због учествовања у извршавању ратних злочина, али већина албанских квислинга и ратних злочинаца заправо уопште није кажњен за своја недела. Највећи део кривице за такво стање лежи на челницима комунистичког покрета који су дошли на власт у Југославији крајем 1944. године. Нова власт је омогућила заиста великом броју припадника албанских оружаних формација да се прикључи Југословенској армији крајем Другог светског рата и тако стекну статус бораца Народноослободилачког рата. Допуном базе података „Жртве рата 1941–1945“ Музеја жртава геноцида, то јест евидентирањем што већег броја настрадалих особа делимично би била исправљена неправда према жртвама.

Резиме

Косово и Метохија је велико страдалиште српског народа. Изгони и страдање српског становништва на том подручју започели су Великом сеобом српског народа 1690. године и готово континуирано трају до данас. Проблематика истраживања ратних злочина која су починили припадници разних албанских формација, група и појединаца над српским становништвом током Другог светског рата на Косову и Ме-

тохији је веома компликована из много разлога. Недостатак финансијских средстава, мањкавост и недоступност архивске грађе само су неки од проблема када је о поменутој теми реч. Посебан проблем представља идентификовање непосредних извршилаца убиства међу многобројним албанским групама и формацијама. Не постоје подаци колики је тачан или приближан број грађана српског порекла настрадалих од вулнетара, тачан или приближан број оних који су страдали од припадника 21. СС дивизије „Скендербег“, као и тачан или приближан број оних који су страдали од 13. СС „Ханцар“ дивизије и других албанских формација. У бази података „Жртве рата 1941–1945“ Музеја жртава геноцида укупно 81 особа је регистрована као настрадала од припадника балистичког покрета. Међутим, не би се требало заваравати, јер је број оних који су страдали од балиста знатно већи. Међу 81 поменутом особом регистрованом да је настрадала од балиста, нису све жртве убиле припадници балистичког покрета. Појединци су страдали 1941. године када покрет „Бали Комбтар“ и његове оружане формације нису постојале. Регистрација тих грађана обављена је током деведесетих година XX века када је започела ревизија пописа „Жртве рата 1941–1945“ из 1964. године. Крајем или непосредно после Другог светског рата балисти су постали синоним за све албанске квислинге и злочин(ц)е и зато је за извештај број жртава уписано да су настрадале од балиста и у првим годинама рата, првенствено због тога јер су приликом регистрације чланови породица настрадалих Музеју жртава геноцида као непосредне извршиоце злочина пријављивали балисте.

Извори литература:

Архив Југославије, Фонд 179 – Попис „Жртве рата 1941–1945“ из 1964. године.

Архив Југославије, Фонд 110 – Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и његових помагача.

Архив Музеја жртава геноцида, Фонд „Жртве рата 1941–1945“.

Смиља Аврамов, *Геноцид у Југославији у светлу међународног права*, Београд 1992.

Ненад Антонијевић, *Албански злочини над Србима на Косову и Метохији у Другом светском рату: документа*, Београд, 2009.

Ненад Антонијевић, „Мартовски погром – Албански терор над српским становништвом на Косову и Метохији“ (17–19. март 2004)“, *Годишњак Музеја жртава геноцида* (ур. Вељко Ђурић), Београд 2014, 211–218.

Ненад Антонијевић, *Ратни злочини на Косову и Метохији 1941–1945. године*, Београд 2015 (докторска дисертација).

Слободан Бјелица, „Косово и Метохија у оквиру Југославије“, *Култура полиса*, 4–5/2006, 415.

Ђорђе Борозан, *Велика Албанија: поријекло, идеје, пракса*, Београд 1995.

Đorđe Borozan, „Albanci u Jugoslaviji u Drugome svjetskom ratu“,

Dijalog povjesničara-istoričara 3, Реџуј 12–14. маја 2000, Загреб 2001, 149–164.

Милорад Вавић, „Квислиншке и колорационистичке снаге на Косову и Метохији 1941–1945“, *Војноисторијски гласник*, 1/1985, 286–305.

Венцеслав Глишић, „Албанизација Косова и Метохије 1941–1945“, *Срби и Албанци у XX веку*, САНУ, научни скупови, књ. LXI, Одељење историјских наука, књ. 20, Београд 1991, 277–308.

Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1944.*, Београд 1970.

Бојан Ђокић, „Прилог изучавању геноцида над Србима на Косову и Метохији: студија случаја“, *Годишњак Музеја жртва геноцида* (ур. Вељко Ђурић), Београд 2014, 191–210.

Милан Ивановић, „Црквени споменици XIII–XX века“, *Задужбине Косова, споменици и знамења српског народа*, Призрен–Београд 1987.

Зоран Јањетовић, „Границе немачке окупационе зоне у Србији 1941–1944“, *Зборник радова*, књ. 62 – 2, Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Београд 2012.

Милан Д. Лазић, „Злочини и геноцид Шиптара над косметским Србима од 1941. до 1945. године“, *Геноцид у 20. веку на просторима југословенских земаља: зборник радова са научног скупа*, Београд 22–23. април 2003, Београд 2005, 145–156.

Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945*, Београд 1981.

Александар Павловић, „Прилози о страдању колониста на Косову и Метохији током Другог светског рата“, *Архив*, 1–2/2014, 113–129.

Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Београд 1992.

Бранко Петрановић, *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Београд 1993.

Savezni zavod za statistiku, *Žrtve rata 1941–1945 – Rezultati popisa*, Београд 1966 (reprint 1992).

Dragan Tančić, Milena Jakšić, Bojan Ševo, *Stradanja srpskog naroda na Kosovu i Metohiji*, Београд 2012.

Павле Целетовић Иванов, *Балистички покрет 1939–1952: масовност, сарадња са италијанским и немачким окупаторима и злочини над Србима*, Београд 2001.

Шиптарски геноцид над Србима у 20. веку: Документа архиве Епархије рашко-призренске и косовско-метохијске, Грачаница 2008.

341.485(=163.41)(497.6)''1942''(093.2)

341.485(=411.16)(497.6)''1942''(093.2)

343.819.5-058.65(497.6)''1942''(093.2)

COBISS.SR-ID 232055052

Душан Никодијевић, историчар – виши библиотекар
Народна библиотека Србије, Београд

БРОЈЕВИ ЖРТАВА У КОНЦЕНТРАЦИОНОМ ЛОГОРУ ЈАСЕНОВАЦ 1942. ГОДИНЕ ПРЕМА ИСКАЗИМА ПРЕЖИВЕЛИХ СВЕДОКА

Апстракт: На основу исказа сведока у одабраној литератури, као и дела објављених оригиналних докумената, представљен је просечан број људи који су боравили у логору и број оних који су допремљени у логоре, процене броја убијених и умрлих логораша, те минимални и максимални бројеви жртава до којих смо дошли анализом података. Истраживање је обухватило страдања у концентрационом логору Јасеновац (без логора Стара Градишка) у 1942. години.

Кључне речи: Независна Држава Хрватска, логори, Јасеновац, број жртава, злочини

Комплексно и у сваком погледу осетљиво питање, као што је питање броја жртава у систему концентрационог логора Јасеновац, налаже изузетну опрезност, како се не би доносили претенциозни или погрешни закључци. У овом раду смо анализирали сведочења преживелих логораша и то само са аспекта бројева страдалих који они износе. Желимо да истакнемо да изнети подаци о броју жртава никако не значе да сматрамо да они одговарају стварном броју страдалника, већ нам је искључива и једина намера била да систематски анализирамо првенствено сведочења преживелих логораша о томе, и да на основу њих презентујемо одређене резултате. Поред сведочења, коришћени су и оригинални објављени документи ради утврђивања броја допремљених логораша.

Обрадили смо исказе у којима су изнети могући бројеви жртава масовних злочина и процене умрлих и убијених у 1942. години. Ограни-

чили смо се само на логоре Јасеновац III – Циглана и Јасеновац IV – Кожара, а подаци о логору Јасеновац V – Стара Градишка биће обрађени у посебном раду. Под називима Јасеновац или логор Јасеновац, подразумевамо у овом случају централни и највећи логор Јасеновац III – Циглана, осим уколико другачије није назначено.

Приликом сличног истраживања за 1941. годину,¹ најтежи изазов представљали су анализа и утврђивање података где су се појединачни злочини догодили. Ситуација у 1942. години била је знатно другачија. Док се током 1941. године комплекс концентрацих логора Јасеновац састојао из четири логора – Крапје, Брочице, Кожара и Циглана, у 1942. остало их је три – Кожара, Циглана и Стара Градишка. Извори из којих смо црпили податке су многобројнији и прецизнији, а у логору Кожара и није било масовних убистава, тако да смо пратили само број логораша. Проблематика у вези са истраживањем за 1942. годину је више методолошке природе. Наиме, многи од заточеника, а нарочито жене и деца, који су доведени или су прошли кроз логор Стара Градишка, нарочито после слома на Козари, погубљени су на јасеновачком стратишту Градина или послати на рад у Немачку, а извештај број деце је распоређен у друге логоре (Јастребарско, Лоборград) у којима су масовно умирала или су малишани дати на усвајање хрватским породицама. То исто важи и за друге логоре, ван комплекса Јасеноваца, као што је Ђаково. Сматрали смо да у овим случајевима треба навести, уколико је то могуће, колико је било особа које су доведене или су прошле кроз поједине логоре, а када износимо податке о жртвама злочина, то чинимо према месту страдања. Како и због обима истраживања, а још више да би се избегли преклапања, сматрали смо да је оправдано да процене о броју жртава до којих смо дошли за Јасеновац и Стару Градишку објавимо одвојено.

Сведочења преживелих логораша представљају основни извор за ово истраживање. Она су бележена већ у ратним годинама, 1942 (*Јасеновачки логор. Искази заточеника који су побегли из логора*) и 1944 (*Концентрациони логори. Документи усташког терора*). Непосредно после рата, 1946. године, Земаљска комисија Хрватске за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача сачинила је свој извештај, што је уједно било и први покушај хронолошког прегледа масовних злочина. У овом истраживању, од монографских публикација коришћене су књиге Егона Бергера, Драге. Х. Чолаковића, Ђорђа Милише, Мирка Першена, Николе Николића, као и *Сећања Јевреја на логор Јасеновац*. Поред ис-

¹ Душан Никодијевић, „Прилог утврђивању броја жртава система логора Јасеновац 1941. године“, у: *Годишњак за истраживање геноцида*, 8, 2016, стр. 169–213.

каза сведока, ту су и документи из све четири књиге збирке докумената Антуна Милетића.² Иако тиме није исцрпљена сва расположива грађа, сматрамо да смо анализом поменутих радова учинили релевантан избор који нам је омогућио истраживање. На бази само ових извора настала је веома обимна литература, где су искази сведока понављани, са навођењем извора или без тога, и тумачени у складу са претходно утемељеним схватањима аутора или приређивача. Не верујемо да би коришћење још неких других извора битније изменило закључке нашег истраживања.

Као што је већ речено, у логору Кожара, током 1942. године нису се дешавали масовни злочини, већ појединачна убиства и смрти услед болести, тако да смо све податке за тај логор дали у првом делу, у коме смо изнели просечно бројно стање заточеника, као и број допремљених логораша. Документи које је објавио Антун Милетић били су за то основни извор. У раду смо анализирали само она сведочења у којима се помињу страдалници или на основу којих се може извући закључак о одређеном броју жртава масовних злочина. Трудили смо се да злочине презентујемо по хронолошком реду, уз навођење минималних и максималних бројева жртава које сведоци износе за један те исти злочин. Како то у великом броју случајева није било могуће, у закључку ће подробније бити објашњен метод који смо применили како би грешке, колико год је то могуће, биле избегнуте. Такође смо изнели и на основу чега поједина сведочења сматрамо за неверодостојна.

Просечан број логораша и број допремљених логораша

Од самог оснивања, па до ликвидације система концентрационих логора Јасеновац крајем априла 1945. године, просечан број логораша у Јасеновцу, односно логору III Циглана, био је око 3.000 људи, што потврђује и сам Љубо Милош, један од челника јасеновачког логора. Према његовим речима, толики је био и капацитет изграђених барака, а уколико би се десило да се број логораша повећа на 5.000 и више, спровођена је ликвидација „вишка“. Ове наводе својим исказима потврђују бројни сведоци. Почетком јануара било је око 1.100 логораша и њихов број се постепено повећавао, све до почетка фебруара. Прво велико „смањење“ броја логораша забележено је пред долазак тзв. међународне комисије 6. фебруара. Тада су остали поштеђени релативно здрави, млади и јаки људи. Било их је између 600 и 2.000, а у свом извештају Зигфрид Каше (Siegfried Kasche), немачки посланик у Загребу, наводи око 1.000 људи.

² Види посебно означену литературу на крају рада.

Приликом пробијања насипа и поплаве која је задесила логор, средином марта, већина преживелих логораша привремено је пресељена у Стару Градишку. У Јасеновцу је остало само око 400 њих, а били су ангажовани у радионицама и на обнови логора, како се вода повлачила. Тада је било и најмање заточеника у логору.³

У самом месту Јасеновац налазио се логор Кожара, у коме су радили квалификовани радници, углавном Јевреји. Њихов број се кретао између 100 и 170, у просеку око 150, и тамошњи услови били су неупоредиво бољи него у централном логору и Старој Градишки, а, како смо рекли, током 1942. године ту није било масовних злочина. Главни узрок смртности био је пегави тифус. Током јануара и фебруара 1942. године у неколико наврата обављано је премештање логораша из Кожаре у Стару Градишку и обратно, све док се није усталила организација радионица.⁴

На основу доступних извора, сазнајемо само за део и то вероватно много мањи, од реалног укупног броја логораша допремљених у Јасеновац 1942. године. У овом случају, сећања преживелих логораша су, да тако кажемо, споредна, а главни извор су документи Независне Државе Хрватске, које је објавио Антун Милетић.⁵ У њима су се различити нивои војних, полицијских, усташких и цивилних власти Независне Државе Хрватске у форми извештаја, наређења, молби и захтева обраћали једни другима и наводили, често са списковима имена, због чега, када и колико је људи упућено или ће бити допремљено у логор. У неким до-

³Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945*, I, Beograd 1986, str. 25, 172, 208, 316, 330, 373; *knjiga* II, str. 1066; *knjiga* III, str. 110 (у даљем тексту: А. Милетић, *н. д.*); *Sećanja Jevreja na logor Jasenovac*, Beograd 1985, str. *Сећања Јевреја....*, стр. 77, 92 (у даљем тексту: *Сећања Јевреја....*); Драго Х. Чолаковић, *Јасеновац, 21 VIII 1941–31 III 1942*, Сарајево 1948, стр. 92 (у даљем тексту: Д. Х. Чолаковић, *н. д.*); Egon Berger, *44 mjeseca u Jasenovcu*, Zagreb 1966, str. 52 (у даљем тексту: Е. Бергер, *н. д.*).

⁴*Сећања Јевреја....*, стр. 13–14, 37, 92–93, 101–103, 308–315; Е. Бергер, *н. д.* стр. 59; Mirko Peršen, *Ustaški logori*, Zagreb 1990, str. 228 (у даљем тексту: М. Першен, *н. д.*); Đorđe Miliša, *U mučilištu – paklu Jasenovac*, Zagreb 1945, str. 233 (у даљем тексту: Ђ. Милиша, *н. д.*).

⁵ А. Милетић, *н. д. књ. I*, стр. 149, 151, 157–161, 163–168, 179–180, 185, 188–195, 237–238, 255–256, 284–288, 291–297, 299–300, 308, 329–330, 332–333, 338–340, 356, 386–387, 401–404, 407–413, 417–423, 425–426, 430, 436–437, 462–481, 484–486, 492–493, 496–497, 504, 511–512, 526, 532–535, 542, *књ. II*, стр. 963; *књ. III*, стр. 95–98, 105, 125, 132–134, 142–144, 147–148, 155–156, 159, 174–177, 183–198, 205, 213–215, 219–221, 228, 230–231, 239, 242–243, Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945*, *knjiga* IV, Jagodina 2007, str. 61–62, 65–70, 78, 107, 133–138, 147–148, 161 (у даљем тексту: А. Милетић, *н. д.*); *Сећања Јевреја....*, стр. 191, 211, 216–218; Д. Х. Чолаковић, *н. д.* стр. 91–92; Nikola Nikolić, *Jasenovački logor*, Zagreb 1948, str. 13, 285–289 (у даљем тексту: Н. Николић, *н. д.*).

кументима је експлицитно наведено на који се од два логора (Јасеновац и Стара Градишка) мисли, понегде се прецизира колико се особа шаље у један, а колико у други логор, док се другде само паушално спомиње да се заточеници упућују „у логор“. Тако смо утврдили да је у Јасеновац и „логор“ послато између 7.913 и 7.953 људи, док је експлицитно само за Јасеновац наведено да је послато између 6.664 и 6.684 особа. Поред тога, мањи број података нуде и изјаве сведока. У изворима се могу пронаћи подаци о упућивању само једне особе до неколико хиљада људи. Најмасовнији транспорти били су 12. јануара из Бање Луке (88 Срба), 25. јануара из Травника (150–170 Јевреја), око 26. јануара (око 80 Хрвата), између 24. и 31. јануара из Сарајева и источне Босне (185 Срба), 5. марта из Сарајева (300 особа, углавном Јевреја), 11. марта из Високог и Жепча (118 Јевреја), 24. и 25. марта из Зенице и околине (80 Јевреја), 28. марта из Загреба (86 Јевреја, међу којима и деца, 8. априла из Бање Луке (149 особа), 25. и 26. априла из Сарајева (300 Срба), 2. јуна из Земуна (400 Рома), 5. јуна из Жупање (2.000 Рома), 26. јула из Сарајева, (146 особа), 28. јула из Бање Луке (180 Јеврејки и њихове деце), 20. септембра из Винске и других села из околине Босанског Брода (1.008 Срба) и 8. октобра из села између Дервенте и Босанског Брода (291 Србин).

Процене броја убијених и умрлих логораша

Према Егону Бергеру и Хинку Штајнеру (Steiner), који су радили као гробари, у периоду од децембра 1941. до краја фебруара 1942. године страдало је укупно 50.000 људи. Бергер такође тврди да је у том периоду покопавао између 200 и 300 особа дневно. Из тога се може закључити да је у поменутом периоду сахрањено између 18.000 и 27.000 особа. Процене гробара преноси и Војислав Прњатовић, који тврди да је у периоду од 25. или 27. децембра 1941, па до краја јануара 1942. убијено 3.000 до 4.000 људи.

Постоје релативно бројни подаци о томе колико је интернираних логораша умрло и убијено. Ђуро Медић и Симо Ђурковић дају податке о броју умрлих и убијених интернираних логораша од оснивања логора, у августу 1941, па до пролећа 1942. године. Пошто то није јасно назначено, сматрамо да су у наведене бројеве жртава убројени и логораша који су били у Крапју и Брочицама. Према првоме, до његовог изласка из логора 30. марта страдало је 15.000 до 17.000 људи, а према другоме, до средине маја убијено је 10.000 до 12.000 људи. Слични подаци могу се наћи и код Стеве Симића. Он сведочи да је до 30. марта убијено 5.000

до 6.000 Срба и исто толико Јевреја, што значи укупно 10.000 до 12.000 грађана. Драго Чолаковић сматра да је тада страдало између 10.000 и 12.000 Срба, а број јеврејских жртава није му познат. Бранко Поповић наводи да је за време његовог боравка у Јасеновцу, од 6. новембра 1941. до 30. марта 1942. године, само Срба страдало око 3.000, док Вукашин Жегарац сматра да је од средине новемра 1941. па до 30. марта 1942. убијено 3.000 до 4.000 људи.

За приближно исти период податке о интернираним логорашима преносимо и из изјаве заповедника радне службе логора Јасеновац Љубе Милоша. Он каже да је од његовог доласка (октобар 1941) до пролећа 1942. године, путем „вишкова“ ликвидирано „око 5.000 људи који су дошли у логор са одлукама.“

У периоду од краја јуна до краја октобра, командант логора Јасеновац је био фра Мирослав Мајсторовић-Филиповић. У изјави са саслушања (25. јуна 1945) он наводи да је за то време кроз логор прошло 20.000 до 30.000 људи.

Комунистички првак Андрија Хебранг је у писму које је из Јасеновца упутио Централном комитету Комунистичке партије Хрватске изнео да је у том логору до половине јуна 1942. поклано око 25.000 људи.

Из исказа Јосипа Хиршбергера који је дао 14. октобра 1942. године представницима Козарачке ударне бригаде, после успешног бекства из логора, сазнајемо да „по усташким изјавама побијено је до сада: у Градини око 200.000 Срба, Жидова и Цигана, у Млаки и Јабланцу око 40.000, у Уштици око 40.000 Цигана“, дакле укупно 280.000 људи. Отприлике исто толики број жртава наводи и Егон Бергер. Наиме, он је од „једног друга који је радио у писарни гдје је вођен регистар придонесених вагона“ дознао да је од јуна до новембра само у Градини страдало 250.000 људи.⁶

Табела 1
Проценте броја убијених и умрлих логораша

процена	време	број жртава
Е. Бергер, Х. Штајнер	децембар 1941– фебруар 1942.	18.000–50.000

⁶ Злочини у логору Јасеновац, стр. 23–25, 43–44, 66–68; А. Милетић, *н. д.*, књ. I, стр. 208, 219, 226, 248–255, 322–323, 330, књ. II, стр. 1019, 1025, 1030, 1078; књ. III, стр. 115, 130, 226; Е. Бергер, *н. д.*, стр. 69.

В. Прњатовић	25/27. децембар 1941– крај јануара 1942.	3.000–4.000
Ђ. Медић	август 1941–март 1942.	15.000–17.000
С. Ђурковић	август 1941–мај 1942.	10.000–12.000
С. Симић	август 1941–март 1942.	10.000–12.000
Д. Х. Чолаковић	август 1941–март 1942.	10.000–12.000
В. Жегарац	середина новембра 1941– почетак фебруара 1942.	3.000–4.000
Б. Поповић	6. новембар 1941–30. март 1942.	3.000
Љ. Милош	октобар 1941–пролеће 1942.	5.000
Мајсторовић	крај јуна–крај октобра 1942.	20.000–30.000
А. Хебранг	до половине јуна 1942.	2.5000
Ј. Хиршбергер	до октобра 1942.	28.0000
Е. Бергер	јун–новембар	25.0000

Број жртава масовних злочина

Иако у богатој литератури о Јасеновцу наилазимо на разне податке и тумачења, аутори радова који имају претензију да буду научни сагласни су у једном: 1942. година је и по броју жртава и по монструозности начина на који су извођена погубљења била најкрвавија од свих. У суморној свакодневици, суочени са умирањима и убијањима, преостали логораша су били под мучним утиском почињених масовних злочина, нарочито приликом постројавања, тзв. наступа, када су усташе правиле одабир ко ће од заточеника ту остати како би се решиле „вишка“ и бројно стање логораша свеле на њима у том часу прихватљиву меру. Упоредо с тим, стизали су нови транспорти мушкараца, жена и деце који су директно упућивани у два највећа стратишта у близини логора – Уштице и Градину. За њих су заточеници углавном дознавали посредно, од гробара и других логораша, па и самих усташа.

Од свих наведених масовних злочина, издвојили смо пет. На то нас је определила чињеница да су они континуирано у дужем временском периоду спровођени, или су били у вези са одређеним местом на коме су чињени. Издвојили смо: злочине првенствено над Србима у пр-

ва три или четири дана јануара, ликвидацију „вишка“ логораша почетком фебруара, уочи доласка „међународне комисије“, спаљивање тела убијених логораша у такозваној Пичилијевој пећи од фебруара до маја, страдање Рома у за њих новоформираном делу логора, названом III Ц и страдање логораша који су на исто место довођени после завршетка ликвидације Рома. Тим издвојеним злочинима ћемо се понаособ позабавити, док ће други мањи масовни злочини бити наведени хронолошки, како су се дешавали.

Злочини над Србима почетком јануара

Постоје релативно бројна сведочанстава о масовним убиствима превасходно Срба у првим данима јануара 1942. године. С тим злочинима над логорашима који су боравили у Јасеновцу такорећи се није ни престајало од када су интевизирани око католичког Божића 25. децембра 1941. године, па се дешава да у многим сведочанствима исти злочини буду наведени у различитим данима, што је сасвим разумљиво, с обзиром на свеукупно стање и психу заточеника изложених свакодневной тортури. Тако је према сведочанствима петоро људи, 1. јануара убијено између 60 и 135 Срба. Следећег дана, 2. јануара, према исказима шесторо сведока, убијено је између 30 и 186 Срба. И у овим случајевима различити сведоци помињу исте злочине које датирају у различите дане. Трећег дана јануара је према изјавама четворо сведока убијено између 60 и 140 Срба и непознат број Јевреја⁷, а злочиначку акцију је надгледао лично Лубурић. Тада је страдало највише Срба из групе која је крајем децембра депортована из Сарајева, као и Срби који нису имали занат који би био од користи усташама. На основу изнетих података може се закључити да је у прва три дана јануара страдало између 150 и 461 Срба. Према тврдњи Драге Х. Чолаковића, у прва три дана јануара 1942. године страдало је 262 Срба и непознат број болесних Јевреја.

Драго Свјетличић наводи да је у злочинима почињеним 4. и 5. јануара убијено укупно 130 болесних Срба. При томе, он помиње исте жртве које су према другим сведоцима страдале 2. јануара, тако да сматрамо да те злочине треба урачунати у оне који су се догодили између 1. и 3. јануара.

За злочине о којима податке износи Лазар Орозовић (убиства новопридошлих 80 Срба из Бања Луке 2. или 3. јануара и 40 Срба из Са-

⁷ А. Милетић, *н. д.*, књ. I, стр. 77–79, 208–209, 218–219, 246–247, 314, 351, 373; Д. Х. Чолаковић, *н. д.*, стр. 76–85; А. Милетић, *н. д.*, књ. III, стр. 130.

рајева следећег дана, те убиство 80 Срба у самом логору 4. јануара), не може се са сигурношћу рећи да ли су истоветни са претходно изнетим.⁸

До почетка фебруара забележени су следећи злочини: Ивица Матијевић, Љубо Милош и Мујо Јусић су 6. јануара, заједно са још десетак усташа, издвојили и убили 50 логораша. Ђуро Илинчић тврди да је после православног Божића убијено 17 или 19 официра Југословенске војске који су враћени из немачког заробљеништва. Од Симе Ђурковића потиче податак да је до половине маја 1942. у Јасеновцу живот окончало око 50 Срба који су враћени из немачког заробљеништва. Око 8. или 9. јануара усташе топовима гађају српско село Градину преко Саве, зато што је из тог правца, наводно, пуцано на логор. Олга Прпић истиче да усташе нападају, пљачкају и убијају Србе из села Градина, Чукљинац, Дрексенић, Демероваћ и Међеђа. Најзад, Драго Х. Чолаковић наводи да ће око 200 становника села Градина (жене, деца, старци) који су претходно били доведени у логор заједно са опљачканом стоком и покућством, око 20. јануара, бити враћено у село и тамо усмрћено, углавном тако што су заклани и спаљени у кућама. Око 80 Срба из Креке крај Тузле убијено је 14. јануара. Око 20 логораша је заклано 20. јануара, а тада је под надзором Љубе Милоша убијено још 200 српских сељака из разних славонских места.

Што се тиче поменутог периода постоји приличан број сведочанстава о честим ликвидацијама болесника, али се ти искази ни временски ни по опису не поклапају. Драго Свјетличкић тврди да је 8. или 9. јануара убијено око 130 болесника (60 Срба и 70 Јевреја). Драго Чолаковић наводи да је 20. јануара спроведена и прва од три ликвидације болесника, и да је тада страдало око 120 Срба и Јевреја. Љубо Милош је пак, на саслушању, изјавио да је том приликом страдало 150–180 болесних, слабих и неспособних. Према речима Хинка Штајнера, страдало је 300 болесника. Вукашин Жегарац је радио као болничар и преноси да је болница, изграђена непосредно пред долазак комисије, могла примити највише 120 пацијената. До 30. марта, када је пуштен на слободу, усташе су „проблем“ болесних логораша решавали тако што су, када би број пацијената достигао максимум, „вишак“ једноставно изводили и ликвидирали. У периоду од почетка фебруара до 30. марта, то се десило четири пута, из чега произилази да је на тај начин страдало најмање 480 болесних логораша.⁹

⁸ А. Милетић, *н. д.*, књ. I, стр. 273–274.

⁹ А. Милетић, *н. д.*, књ. I, стр. 219, 226–227, 247, 322, 352, 373; књ. II, стр. 1017, књ. III, стр. 102–103, 121; Ђ. Милиша, *н. д.*, стр. 262; *Злочини у логору Јасеновац*, стр.

Током јануара су почињени бројни масовни злочини за које сведоци не могу да наведу тачан датум. Симо Ђурковић указује да је убијено око 50 Срба сељака из околине Сарајева, вероватно са Пала. Владимир Лончар је у првој половини јануара са још 60 логораша сахранио око 80 Срба. Око половине јануара, према речима Војислава Прњатовића, усташе су наложиле постројавање („наступ“) свих логораша, њих око 1.000, већином Срба, тада је Лубурић издвојио више од 280 заточеника који су одведени у Крапје и убијени. У истом периоду, Бранко Поповић из потаје је видео убиство 10 до 12 Срба. Крајем јануара или почетком фебруара Чолаковић и другови тврде да је убијено од 420 до 520 људи на Градини и то група од око 120 Српкиња са децом и група од око 300 до 400 мушкараца, Срба, Хрвата и муслимана.¹⁰

Првог дана фебруара, како тврди Стјепан Зоухар, убијено је око 500 Срба из „Млаке код Глине“. Милиша наводи исти број српских жртава, али каже да су они депортовани из Срема, тако да се у овом случају може рећи да је тог дана страдало између 500 и 1.000 Срба.¹¹

Злочини уочи доласка „међународне комисије“

Вести о злочинима у Јасеновцу, и поред свих настојања усташких власти да их прикрију, неминовно су се шириле. Не би ли то некако предупредио, усташки режим одлучује да допусти да логор посете чланови некакве међународне комисије која би испитала те наводе и о томе известила јавност. Пошто је њихов долазак био предвиђен за 6. фебруар, Лубурић је одлучан у замисли да у рекордном року буду подигнуте нове бараке, по угледу на оне које је видео у немачким логорима. За два до три дана колико је трајала изградња тих барака, на екстремно ниским температурама, страдало је између 200 и 500 логораша. Како би се стање логораша приказало што бољим, ликвидирани су сви болесници, а у нову болницу су смештени здрави логораша који су тако приморани да на неки начин глуме своје покојне другове. Према многобројним сведочанствима, пред долазак комисије око 4. и 5. фебруара, убијено је 40 болесника, а помиње се и до више од 300 тако страдалих људи. Најзад, 6. фебруара, долази комисија коју су чинили представници Ватикана и Црвеног крста, неколико немачких, италијанских, мађарских, француских и хрватских официра и новинара, као и немачки посланик у Загре-

---

44, 46, 50–51; Д. Х. Чолаковић, *н. д.*, стр. 88–89.

10 А. Милетић, *н. д.*, књ. I, стр. 209, 248, 315, 351; књ. III, стр. 129.

11 *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 46–47; Ђ. Милиша, *н. д.*, стр. 155.

бу Каше; према неким подацима, чак 50 људи. Посету, која је трајала око два сата, предводили су Еуген – Дидо Кватерник и Вјекослав Макс Лубурић, и сви су чланови комисије, наравно, стекли повољне утиске.¹²

Драго Х. Чолаковић, 7. фебруара, преноси причу једног логораша да је убијено око 400 људи, тек пристиглих из Високог. Хинко Штајнер и Јакоб Данон тврде да је Ивица Матијевић, у фебруару, пред „наступом“ убио пет заточеника метком у потиљак због, наводне, крађе кромпира.¹³

„Пичилијева пећ“

Под руководством усташког официра, инжењера Доминика Пичилија (Piccili), изграђен је крематоријум за спаљивање лешева убијених логораша. По свом идејном творцу, тај крематоријум је убрзо назван Пичилијева пећ. Та пећ је „радила“ око три или четири месеца, од краја фебруара (према неким сведоцима од почетка фебруара, односно од почетка или половине марта), па до краја маја 1942. године. У њој су прво спаљена тела логораша који су је и градили, а одмах затим жена и деце из логора у Старој Градишки. Поједини сведоци помињу Јеврејке и њихову децу из логора у Ђакову, мешајући њихову каснију ликвидацију у Градини са жртвама „Пичилијеве пећи“. То понавља и Ђорђе Милиша помињући број од 3.300 Јеврејки и јеврејске деце. Према сведочењима која су изнета Земаљској комисији Хрватске за утврђивање злочина, у пећи је спаљено око 15.000 тела. Од тога је из Старе Градишке доведено око 5.000 жена и деце, а из осталих крајева Независне Државе Хрватске око 10.000, такође већином жена и деце. Из других релевантних извора може се сазнати да је капацитет пећи био око 160 тела дневно, па ако се претпостави да је „радила“ 120 дана (фебруар–мај у пуном капацитету), произилази да је у том периоду страдало око 19.200 људи. Извесни сведоци помињу број од „најмање 10.000 српских жена и деце“, који су довођени из Старе Градишке у Јасеновац, као и да је „њихово убијање

12 *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 47–48; Ђ. Милиша, *н. д.*, стр. 155–157; *Јасеновачки логор. Искази затоčenика који су побегли из логора*, S. I. 1942, стр. 10–17 (у даљем тексту: *Јасеновачки логор. Искази...*); Е. Бергер, *н. д.*, стр. 52–54; А. Милетић, *н. д.*, књ. I, стр. 25, 172, 210–212, 219–220, 227–228, 232–233, 247–248, 283, 315–316, 373–374, књ. II, стр. 906–907, 1023; књ. III, стр. 116–119, 130; књ. IV, стр. 300–303; Н. Николић, *н. д.*, стр. 384–389; Д. Х. Чолаковић, *н. д.*, стр. 92–95; Nataša Mataušić, *Jasenovac 1941.–1945. Logor smrti i radni logor*, Jasenovac – Zagreb 2003 (у даљем тексту: Н. Матаушић, *н. д.*).

13 Д. Х. Чолаковић, *н. д.*, стр. 96; *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 44–45.

и спаљивање вршено скоро сваку ноћ почевши од месеца фебруара, па непрекидно до конца маја 1942. године“. Најмањи број жртава, од 4.000 до 5.000, помиње Ото Брејер. Највећи број убијених наводе Славко Добрила и Лазар Јанков. Први тврди, према причи другог логораша, да је страдало више од 40.000 заточеника, а други да је у поменутом периоду (фебруар–мај), убијано 500 до 800 људи дневно и да због тога сва тела нису могли бити спаљена, па се тако долази до броја о 96.000 страдалника. Та сведочанства из друге руке и дата 1945. године, не могу бити прихваћена као потпуно веродостојна. Нешто другачије чињенице износи Руфолф Словенец, који наводи да су током 10 дана дневно спаљивана тела 200 до 300 жртава.¹⁴

Док је пећ гутала тела невиних жртава, почињени су злочини из најчистијег садистичког изживљавања. Према Бергеру, фра Мирослав Мајсторовић, Љубо Милош и Ивица Матковић у дворишту пред управном зградом одвојили су од три жене њихове малишане и буквално их набадали на бајонете. Пошто су на тај свиреп начин „крстили децу“, убили су и њихове мајке.¹⁵ Осим овога, постоји и сведочанство да је крајем фебруара 50 жена и деце одведено у Градину и тамо убијено.¹⁶

У другој половини марта Сава је пробила насип и поплавила простор на коме се налазио логор Јасеновац, и поред тога што су на одбрани од набујале реке поред логораша били ангажовани и мештани Јасеновца. Према сведочењу Драга Свјетличића поплава се десила 18. марта. На основу изјава сведока о том догађају, може се закључити да је због поплаве убијено између 50 и 500, па и више људи, највише старих и болесних, а тела неких су спаљена у пећи.¹⁷

Током марта су се десили следећи масовни злочини: 22. марта је за само два сата и 45 минута убијено укупно 57 људи (47 Срба сељака из околине Добоја и 10 старијих заточеника); око 23. марта убијено је 140 људи (око 90 из Карловца и око 50 Срба сељака из Босне); 25. марта су доведене 42 Српкиње из Старе Градишке у Јасеновац, 20 их је убијено исто вече; 28. марта је доведено, и вероватно убијено, 60 жена из Брчког. Највећи број жртава наводи Јакоб Финци. Према његовим речима

14 Е. Бергер, *н. д.*, стр. 54–56; Ђ. Милиша, *н. д.*, стр. 61; *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 47–48; *Јасеновачки логор. Искази...*, стр. 28–29; А. Милетић, *н. д.*, књ. I, стр. 209, 217, 316; књ. II, стр. 620, 905–906, 984–985; књ. III, стр. 501, 514.

15 Е. Бергер, *н. д.*, стр. 57–58; Ђ. Милиша, *н. д.*, стр. 257.

16 А. Милетић, *н. д.*, књ. I, стр. 316.

17 А. Милетић, *н. д.*, књ. I, стр. 247, 317, 374–375; књ. IV, стр. 300; *Јасеновачки логор. Искази...*, стр. 20–21; Н. Николић, *н. д.*, стр. 137.

у првој половини марта, у периоду од десет дана, заклано је 3.000 логораша.¹⁸

У априлу 1942. године, због наводног убиства тројице усташа, а у ствари из страха да цело село не пребегне партизанима преко Саве у Босну, сви становници српског села Млака су спроведени у Јасеновац. Према сведочанствима преживелих доведено је око 1.000 људи, а од тог броја 800 жена и деце је отпремљено у Стару Градишку. Више од 100 мушкараца је том приликом у селу одмах убијено. Већина ухапшених је отпремљена на рад у Немачку, мада поједини сведоци сматрају да их је више од половине убијено. Једини податак који се може сматрати скоро потпуно релевантним јесте да је у мају убијено око 40 стараца и заточеника неспособних за рад.¹⁹

Током априла највећи број страдалих логораша је претходно доведен из Старе Градишке да би био убијен у Јасеновцу. Тела великог броја заточеника који су тада убијени спаљена су у крематоријуму, то јест у „Пичилијевој пећи“. Према причи браће Билановић, 9. априла је убијено и деветоро Јевреја а њихова тела спаљена. Владимир Лончар наглашава да је тако доведено око 500 Српкиња и Јеврејки са децом и да су сви убијени. Симо Ђурковић износи податак да су у пећи спаљена тела 180 Срба из Грачанице и Градчца и 60 до 70 Срба са Кордуна, који су као неспособни издвојени из групе од око 450 заточених који су потом углавном послати у Немачку. У случају злочина који наводи Срето Поповић, када је током априла убијено око 200 Срба, не можемо бити сигурни да ли су тела жртава завршила у пећи, па ћемо кад је реч о минималном броју сматрати да жртава и није било, а у вези са максималним наведеним бројем, узећемо да тај злочин нема везе са жртвама чија су тела спаљивана у „пећи“.²⁰

Увече 7. маја усташе су опколиле Јасеновац и Уштице и сутрадан одвеле све Србе из тих места. У току те операције у самом Јасеновцу убијени су отац и син Боројевић, а у Уштицама три старице. После неколико дана, жене и деца су спроведени у Стару Градишку. Они способни за рад махом су отпремљени у Немачку, док су старци и деца страдали. Похапшено је око 1.800 особа. Јаков Кабиљо каже да је око 1.000 православних мештана села Јасеновац отерано у логор у којем су и страдали.

18 А. Милетић, *н. д.*, књ. I, стр. 226, 234–235, 247, 248; *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 51

19 А. Милетић, *н. д.*, књ. I, стр. 317, 352–353; књ. III, стр. 522–523, књ. IV, стр. 223–224.

20 А. Милетић, *н. д.*, књ. I, стр. 317, 352; књ. III, стр. 162; књ. IV, стр. 203.

Последње сведочанство је донекле нејасно, јер се из њега не може закључити да ли је 1.000 становника Јасеновца страдало већ у мају 1942. године, или се мисли на то да су сви они умрли или убијени до априла 1945. године, то јест до краја рата. Стога се за минимални број жртава може узети само податак за грађане споменуте као убијене током операције опкољавања села и одвођења мештана.²¹

Половином маја доведено је око 500 Срба сељака из околине Војнића, Слуња и Вргин Моста. Упућени су у Земун, а одатле на рад у Немачку. У Јасеновцу је убијено око 40 особа за које су усташе процениле да су неспособне за рад.²²

Почетком јуна је доведена и убијена група од око 25 заточеника из Бјеловара. У току истог месеца је убијено између 80 и 300 „трогодишњака“. У то време тако су називани грађани Независне Државе Хрватске које су усташке власти осудиле на боравак у логору у периоду од три године. Већином су то били „нелојални“ Хрвати и муслимани, јер су углавном само они и добијали такве „пресуде“. Према неким другим изворима то се десило 5. августа. После тог злочина, „трогодишњаци“ су убијани одмах по приспећу у логор, осим у ретким случајевима када би били привремено поштеђени стручњаци из појединих области, који су били преко потребни у логорском радионицама.²³

Између 15. јуна и 5. јула је, по наређењу Лубурића, спроведена коначна ликвидација логора у Ђакову. Између 2.000 и 3.300 Јеврејки скупа с децом доведено је у Јасеновац и ликвидирано у Градини.²⁴

Првог јула у Јасеновац долази Никола Николић у групи од 40 Хрвата. Истог дана је почињена „примерна егзекуција“ над шесторо логораша. Од Николића потиче и податак да је 19. јула по наређењу Љубе Милоша убијено 30 комуниста.²⁵

У јулу је стрељано око 220 Јевреја због тзв. златне афере. Тада је, наиме, откривено да је група јеврејских логораша и логорника (логорницима су, у овом случају, називани они логораша које су усташе постављале на дужности одржавања реда), у сарадњи са одређеним бро-

21 А. Милетић, *н. д.*, књ. I, стр. 303; књ. II, стр. 575; књ. IV, стр. 224, *Сећања Јевреја...*, стр. 91–92.

22 А. Милетић, *н. д.*, књ. I, стр. 353.

23 *Концентрациони логори...*, стр. 44–46; *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 51–52; *Јасеновачки логор. Искази...*, стр. 46–47.

24 М. Першен, *н. д.*, стр. 285–286; Н. Матаушић, *н. д.*, стр. 71–72; М. Iveković, *Нерокорена земља*, Zagreb 1945, стр. 16–17; Ђ. Милиша, *н. д.*, стр. 61; *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 67.

25 Н. Николић, *н. д.*, стр. 13, 225–229, 285–289.

јем усташа, крапа злато које су проналазили зашивено у одећи убијених Рома.²⁶

Злочини над Ромима

По наређењу Врховног оружничког заповедништва Независне Државне Хрватске од 20. маја 1942. године почело је хапшење и упућивање Рома у логор Јасеновац. Они су довођени из свих крајева Независне Државе Хрватске и смештани у посебно ограђени простор под ведрим небом у североисточном делу логора. Тај део логора је познат под називом логор III Ц, јер су први логораша били Роми, односно Цигани, како су тада називани. За те логораше испрва није уопште вођена било каква евиденција. Они који су били одређени за ликвидирање у логору III Ц су проводили само неколико дана, док су здравствено способнији исцрпљивани радом на насипу.

Доведени Роми су ликвидирани у Уштици, а касније на Градини. Прво су одвајани и убијани мушкарци, а касније и жене и деца. Интензивна ликвидација Рома је спровођена током јуна и јула, да би до краја августа били побијени скоро сви заточеници из њихових редова. Поштеђено их је врло мало и они су пребачени у простор Градине и Уштице, где су обављали послове гробара, али су принудно били и кољачи (тзв. група Д), да би на крају и они били убијени. Ликвидацију Рома предводио је Драгутин Пудић Парализа. Процене сведока о броју страдалих су прилично различите, од око 20.000 до 50.000, па све до 100.000 људи.²⁷ Највећи поменути број постоји само у једном исказу и иако је дат 1942. године, он је, по свој прилици, преувеличан из пропагандних разлога, па се стога и не може сматрати веродостојним. Најчешће се помиње да је убијено око 40.000 Рома.

Логор III Ц

После усташког „коначног решења циганског питања“ у логор

²⁶ Сећања Јевреја..., стр. 163–165; Н. Николић, *н. д.*, стр. 269–272; А. Милетић, *н. д.*, књ. II, стр. 1029.

²⁷ А. Милетић, *н. д.*, књ. I, стр. 290–291, 488–489; књ. II, стр. 907–908; књ. III, стр. 226, 514, 530, 580–581; књ. IV, стр. 286–288; *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 48–49; *Сећања Јевреја...*, стр. 170, 322–323; Ђ. Милиша, *н. д.*, стр. 139–142; Е. Бергер, *н. д.*, стр. 67; *Јасеновачки логор. Искази...*, стр. 33–36; *Koncentracioni logori. Dokumenti ustaškog terora*, (Crna Lokva Kordun), 1944. (repr. Jasenovac, s.a.), str. 6, 49 (у даљем тексту: *Концентрациони логори...*); Н. Николић, *н. д.*, стр. 257–269.

III Ц допремани су Срби, Јевреји и Хрвати. У сведочењима не постоји тачна процена колико је људи из тог логора убијено, али постоје тврдње логораша да су често виђали групе мушкараца и жена који су одвођени преко Саве, како би у Градини били ликвидирани. Издвајају се злочини над групама које су бројале између 500 и 800 људи, а догодили су се 17. и 29. августа и 18. октобра. Душан Личина тврди да је сваки дан убијано 10–15 особа, а у том логору било је просечно око 800 заточеника. Јосип Риболи каже да је 29. августа убијено 500 заточеника. Према неким другим сведочењима, тог дана на делу је било „такмичење“ групе усташа у клању и тада је, наводе сведоци, страдало 2.000 до 3.000 људи.

Симо Котур и још тројица логораша успели су да побегну са стратишта у Градини. Они су били у групи од 450 људи из логора III Ц која је 19. септембра пребачена преко Саве, а њихова ликвидација отрованом храном и клањем је спроведена 21. септембра.

Од краја новембра почиње коначна ликвидација логора III Ц изгладњивањем преосталих између 140 и 160 логораша. Пре тога је око 60 заточеника, већином католика и муслимана, пребачено у централни логор. После 17 дана гладовања због бекства шесторице логораша (двојица су ухваћена и убијена, док су четворица успела да побегну), Ивица Матковић наређује да између 35 и 40 људи буде затворено у једну напуштenu кућу у Градини. Тамо је претходно већ био допремљен изван број логораша из централног логора, тако да је у децембру умрло преосталих 150 заточеника. До максималног броја људи страдалих у коначној ликвидацији, дошли смо тако што смо узели податак да је пре пресељења у Градину у логору III Ц умрло 125 људи, а до броја од 115 људи дошли смо тако што смо од наведених последњих 150 заточеника одузели новопридошлих 35. Сабирањем та два броја добија се максималан број од 240 људи.

У препису извештаја непознатог логораша Старе Градишке из септембра 1944, упућеном Централном комитету Комунистичке партије Хрватске, налазимо податак да је приликом ликвидације логора III Ц у једну бараку затворено око 900 заточеника који су ту остављени да умру од глади. Према том извештају у року од пет месеци убијено је 30.000 заточеника, мада се не помиње изричито када и где, али би се из контекста могло закључити да је реч о III Ц. Осим тога, постоји податак од Душана Личине да је сваки дан убијано 10–15 људи и да је у логору било просечно око 800 људи. Због непоузданости, оваква сведочења у овом раду нисмо узимали у обзир.²⁸

28 А. Милетић, *н. д.*, књ. II, стр. 770, 908–910; књ. III, стр. 508–510, 581–582; књ.

После смрти последњег логораша, издато је наређење да се простор на коме је био логор III Ц, преоре и да му се затре сваки траг.

*

Да би што лакше спровели ликвидацију заточеника довођених у Јасеновац, усташама је било у интересу да здравствено стање „будућих“ жртва буде што горе. Један од начина да то буде постигнуто био је да се приликом транспорта, нарочито возом, у један вагон угура што више људи и да им се током пута не дају ни храна ни вода. Један такав „влак ужаса“ је 28. августа приспео у Јасеновац из Земуна у пратњи Немаца. Према непосредном сведочанству Николића, то је била огромна композиција од око 80 вагона са више од 5.000 људи у њој. По приспећу на колосек у Јасеновцу већ је око 60% „путника“ умрло од жеђи и исцрпљености. У возу су били већином Срби из Босне, заробљени после офанзиве на Козари, који су путовали између пет и седам дана. Преживели су одведени у Градину и ликвидирани. О таквом злочину извештава и Земаљска комисија Хрватске за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, с том разликом да се не наводи тачан датум, али се прецизира да је композиција имала 56 вагона.²⁹

Почетком августа је наређено пресељење 700 логораша (200 Јевреја и 500 Срба) из Старе Градишке у Јасеновац. Исте ноћи по доласку (била је недеља), ликвидирана је половина приспелих (дакле 350, углавном старијих и слабијих). Никола Николић од многобројних злочина који су се дешавали током августа, издваја ликвидацију 11 бањалучких банкара, као и масакр над још једном групом муслимана из Босне. Према његовом сведочењу током 1942. године страдало је 90 муслимана само из Сарајева, већином интелектуалаца и антифашиста.³⁰

Крајем лета је, поред одраслих логораша, у Јасеновцу био и велики број деце која су се некако, ма како то данас чудно изгледало, уз помоћ логораша, успела сакрити и избећи судбину својих родитеља. То није промакло Лубурићу који је наредио да се претражи цео логор, па је тако откривено око 400 деце, узраста између четири и 16 година. У почетку су ту децу одгајали у усташком духу, у некој врсти школа са све

IV, стр. 272–279; *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 49, 52–54; Н. Николић, *н. д.*, стр. 275–282; *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 49; Ђ. Милиша, *н. д.*, стр. 89–94, 150; *Концентрациони логори...*, *н. д.*, стр. 98–99; Mirko Peršen, *Ustaški logori*, Zagreb 1990, str. 190–192.

²⁹ Н. Николић, *н. д.*, стр. 119, 207–215; А. Милетић, *н. д.*, књ. III, стр. 514–515; *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 50.

³⁰ *Сећања Јевреја...*, стр. 100–101; Н. Николић, *н. д.*, стр. 244–251.

учитељима, али како „нису били задовољни резултатима“, а и због тога што су скоро сва деца била српска или јеврејска, усташе су одлучиле да их ликвидирају. Одводили су их у групама од по 60–80 на Градину где су заклани и закопани. Јосип Риболи тврди да је усташа Капетановић ликвидирао 120 деце у Јасеновцу.³¹

У ноћи од 6. на 7. септембар, спроведене је још једна ликвидација свих затечених у логорској болници. Као што је раније речено, пун капацитет болнице био је 120 пацијената, па се тако може претпоставити да је то и најмањи број страдалих.³²

Одмах после те последње ликвидације болесних логораша, почињен је један од најмасовнијих злочина у једном дану. Доведен је велики број Срба свих узраста и оба пола са Козаре, те су превезени преко Саве на Градину и тамо ликвидирани и покопани у јаме које су претходно ископане. Према проценама логораша који су ту колону кришом посматрали, реч је о око 2.000 људи, али су поједини, очито под утиском злочина, говорили и о 10.000 невино страдалих. У налазу Земаљске комисије Хрватске за утврђивање злочина се тврди да је убијено око 7.000 људи са подручја Козаре, а не наводи се ни приближан датум. Ту наилазимо и на податак да је нешто пре поменутог злочина, такође на Градини побијено око 8.000 сељака из Славоније.³³

И током октобра су се низали масовни злочини. Усташе су 13. октобра, предвођене Љубом Милошем, опколиле српска села Црквени Бок, Ивањски Бок и Стремен, близу Јасеновца. Од око 2.500 становника тих села, око 1.000 је одведено у логор, око 50 одмах убијено, док је већина успела да побегне у околне шуме. Сва њихова покретна имовина је опљачкана. Сељани су у Јасеновцу провели само један дан, јер су на интервенцију немачких војних власти пуштени кућама и делимично обештећени. Истог дана када су сељаци из Црквеног Бока ослобођени, у Градини је тог 14. октобра убијено око 200 Хрвата. Нешто раније, према извештају од 23. октобра, сви православни становници села Кукуњевци су 11. октобра депортовани у Јасеновац. Приликом препада, у самом селу је убијено 15 мештана. Најзад, негде пред смену Мајсторовића са места заповедника логора крајем октобра 1942. године, са рада у Градини је побегло троје логораша. То ће послужити као разлог за стрељање 300 логораша.³⁴

31 *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 54–55; А. Милетић, *н. д.*, књ. IV, 281–282.

32 Н. Николић, *н. д.*, стр. 191–192.

33 Н. Николић, *н. д.*, стр. 198, 202, 205; *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 54.

34 Н. Николић, *н. д.*, стр. 216–221; А. Милетић, *н. д.*, књ. I, стр. 500–503, 508–

Последњи масовни злочини у 1942. години (ако се не узима у обзир изгладњивање заточеника из логора III Ц у Градини, које је још трајало у децембру), десили су се у новембру. Немачки војни изасланик у НДХ Едмунд Глез Хорстенау (Edmund Glaise-Horstenau) после разговора са Антом Павелићем 17. новембра, помиње да је у Јасеновцу побијено 1.500 људи зато што је логор био „препун“. У року од три дана (17, 18. и 19. новембар), усташе су затвориле око 800 болесних и старих Јевреја, па их депортовали у Градину и ликвидирали.³⁵

Табела 2
Број жртава масовних злочина

злочин	датум	број жртава
Убиство групе Срба	1–3. јануар	150–461
Убиство групе Срба (Л. Орозовић)	2–4. јануар	0–200
Убиство логораша	6. јануар	50
Страдање групе официра	после 7. јануара	17–50
Убиство Срба из Градине и околних села	8–20. јануара	200
Убиство Срба из Креке	14. јануар	80
Убиство логораша	око 20. јануара	20
Убиство групе Срба из Славоније	око 20. јануара	200
Убиство болесних логораша	јануар–март	до 480
Убиство групе Срба из Сарајева	јануар	50
Број сахрањених Срба (В. Лончар)	јануар	80
Издвојени из наступа и убијену у Крапљу	јануар	280
Убиство Срба	јануар	10–12
Убиство у Градини	крај јануара–почетак фебруара	420–520

509; књ. II, стр. 1038–1039; књ. III, стр. 512; књ. IV, 141–144; Е. Бергер, *н. д.*, стр. 69.

35 А. Милетић, *н. д.*, књ. I, стр. 519–520; *Злочини у логору Јасеновац*, стр. 51; А. Милетић, *н. д.*, књ. II, стр. 910.

злочин	датум	број жртава
Убиство Срба из Глине (?) и Срема	1. фебруар	500–1.000
Изградња нових барака пред долазак комисије	почетак фебруара	200–500
Убиство болесника пред долазак комисије	4–5. фебруар	40–300
Убиство групе људи из Високог	7. фебруар	400
И. Матијевић убија логораше	фебруар	5
„Пичилијева пећ“	фебруар–мај	4.000–19.200 96000*
„Крштење деце“	фебруар	0–6
Убиство жена и деце у Градини	фебруар	50
Поплава	середина марта	50–500
Убиство Срба из Добоја и других	22. март	57
Убиство људи из Карловца и Босне	око 23. марта	140
Убиство Српкиња доведених из Ст. Градишке	25. март	20
Убиство жена из Брчког	28. март	60
Убиство логораша (Ј. Финци)	прва половина марта	3.000
Убиство Срба из Млаке	април–мај	140
Убиство Срба	април	0–200
Убиство Рома	мај–август	20.000–50.000 100.000*
Убиство Срба из Јасеновца и Уштица	мај	5–1.000
Убиство Срба из Војнића	половина маја	40
Убиство људи из Бјеловара	половина јуна	25
Убиство „трогодишњака“	јун или 5. август	80–300
Убиство жена и деце из логора Ђаково	15. јун–5. јул	2.000–3.300
Убиство Хрвата	1. јул	6
Љубо Милош убија комунисте	19. јул	30
„Златна афера“	јул	220

злочин	датум	број жртава
Логор III Ц	17. август	500–800
Логор III Ц	29. август	500–3.000
Логор III Ц	20–21. септембар	450
Логор III Ц	18 октобра	500–800
Логор III Ц – ликвидација	крај новембра– децембар	140–240
Логор III Ц (писмо ЦК КП Хрватске)	у периоду пет месеци	30.000*
„Влак ужаса“	28. август	5000
Убиство деце у логору	крај лета– почетак јесени	120–400
Убиство Срба и Јевреја	почетак августа	350
Убиство бањалучких банкара	август	11
Убиство сељака из Славоније	крај августа– почетак септембра	8.000
Убиство болесних логораша	6/7. септембар	120
Убиство Срба са Козаре	7. септембар	2.000–7.000 10.000*
Убиство сељака из Црквеног Бока	13. октобар	50
Убиство Хрвата	14. октобар	200
Убиство сељака из Кукуњеваца	11/24. октобар	15
Убиство због бекства	октобар	300
Убиство логораша (Едмунд Глез фон Хорстенау)	17. новембар	1.500
Убиство Јевреја	17–19. новембар	800
Страдање муслимана из Сарајева	1942	90
укупно		53.751–112.308

Закључак

Да би дошли до бар приближног тачног сазнања о броју жртава геноцида у Независној Држави Хрватској, принуђени смо да користимо веома непоуздане изворе попут сећања, мемоара, исказа и сличне. Сматрамо да подаци које пружају такви извори морају бити свеобухватно

анализирани, и у овом раду смо први пут на тај начин дали резултате за логор Јасеновац у 1942. години.

Успоставили смо минималне и максималне бројеве понаособ за сваки утврђени масовни злочин.

У случају када нисмо били сигурни да ли су жртве страдале у одређеном злочину већ биле урачунате у неки други који се догодио у истом временском периоду (као нпр. у злочинима у вези са „Пичилијевом пећи“), тада смо као минималан број жртава навели 0 (нулу). То никако не значи да се тај злочин није догодио, већ да је врло могуће да може доћи до преклапања. Звездицом (*) означили смо крајње неверодостојне податке, али смо и њих навели мада их нисмо урачунали у укупан број жртава. На основу овог истраживања изведен је закључак да је према исказима преживелих логораша, на подручју концентрационог логора Јасеновац, без узимања у обзир жртава из логора Стара Градишка, у 1942. години страдало између 53.751 и 112.308 заточеника.

Резиме

У три мање целине изнели смо закључке истраживања о броју жртава у концентрационом логору Јасеновац (без логора Стара Градишка) 1942. године. Најпре смо утврдили колики је био просечан број заточеника који су боравили у логору, као и број логораша допремљених током 1942. године. У централном логору комплекса концентрационог логора Јасеновац, то јест Циглани, било је просечно око 3.000 особа, а када би се број заточеника попео на 5.000 спровођена је ликвидација тзв. „вишка“ логораша. У логору IV Кожари, током 1942. године није било масовних злочина и број заточеника се кретао између 100 и 170, просечно око 150. Током 1942. године, на основу доступних докумената може се утврдити да је укупно допремљено између 7.913 и 7.953 људи, док је експлицитно само за Јасеновац наведено да их је било између 6.664 и 6.684, што представља само непознати део стварно новопридошлих логораша. У другом делу су дате процене убијених и умрлих логораша у одређеном временском периоду који је обухватао и 1942. годину и то на основу исказа преживелих сведока и изјава појединих усташких челника датих током судских процеса после 1945. године. У трећем и најважнијем делу изнети су подаци о масовним злочинима које су усташе починиле током 1942. године, са максималним и минималним бројем жртава до којих смо дошли анализом исказа сведока објављених у одабраној литератури. У закључку је дат минималан број од 53.751 и максималан од 112.308 број жртава масовних злочина, изведен на основу истраживања.

Објављена сведочења и документи

Egon Berger, *44 mjeseca u Jasenovcu*, Zagreb 1966.

Zločini u logoru Jasenovac, Zagreb 1946.

Jasenovački logor. Iskazi zatočenika koji su pobegli iz logora, S. 1.

1942. Reprint, Jasenovac 1980.

Koncentracioni logori. Dokumenti ustaškog terora, (Crna Lokva, Kordun) 1944 (repr. Jasenovac, s. a.).

Đorđe Miliša, *U mučilištu – paklu Jasenovac*, Zagreb 1945.

Nikola Nikolić, *Jasenovački logor*, Zagreb 1948.

Mirko Peršen, *Ustaški logori*, Zagreb 1990.

Sećanja Jevreja na logor Jasenovac, Beograd 1985.

Драго Х. Чолаковић, *Јасеновац, 21 VIII 1941–31 III 1942*, Сарајево 1948.

Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945*, I–II, Beograd 1986.

Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945*, III, Beograd 1987.

Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945*, IV, Jagodina 2007.

Остала коришћена литература

Nataša Mataušić, *Jasenovac 1941–1945. Logor smrti i radni logor*, Jasenovac–Zagreb 2003.

Mladen Iveković, *Nepokorena zemlja*, Zagreb 1945.

Tko je tko u NDH. Hrvatska 1941.–1945, Zagreb 1997.

355.48(497.11)''1944''
323.281(497.11)''1944''
341.322.5(497.11)''1944''

COBISS.SR-ID 232055820

Борис Томанић, историчар
Београд

СТРАДАЊЕ СТАНОВНИШТВА ОПЛЕНАЧКОГ СРЕЗА ОД НОВИХ ВЛАСТИ НАКОН ОСЛОБОЂЕЊА 1944. ГОДИНЕ

Апстракт: Текст је писан у намери да прикаже на који начин и у којој мери је страдало становништва Опленачког среза (Топола са још 21 селом) од нових, комунистичких власти од ослобођења оближњег Аранђеловца у борбама 19–20. септембра 1944. године. Акцент је стављен искључиво на политичку репресију, односно на ликвидацију људи у „дивљим чишћењима“ и на пресуде судова. С друге стране обрађен је и део који се тиче погинулих у борбама са јединицама Народно-ослободилачке војске Југославије (НОВЈ) и Корпуса народне одбране Југославије (КНОЈ). На крају рада дат је прилог са именима људи које су убили припадници органа нове власти.

Кључне речи: Опленачки срез, нове власти, Аранђеловац, Топола, Крагујевац, репресија, „дивља чишћења“, Озна, „народни непријатељ“, ликвидирање, гробнице

Увод

Историографија је дуго времена заобилазила теме са оваквим или сличним садржајем. Оне су само узгредно помињане и фрагментарно обрађиване, уз понеке чланке у новинама који су садржавали сведочење појединих учесника у убиствима спровођеним након ослобођења од припадника нових власти. Тек почетком двадесет првог века појављују се радови домаћих историчара усмерени пре свега на теме о репресији тадашњих власти у Србији, као и на институције које су ту репресију спроводиле. У том контексту ваља издвојити радове Бојана Димитријевића, Косте Николића и Срђана Цветковића који се у истра-

живањима осврћу на један општини, државни карактер репресија¹, а овој групи аутора би требало придодати и Немању Девића, Горана Давидовића, Милоша Тимотијевића и Слободана Ћировића јер они такође обрађују поменуте теме у оквиру истраживања у локалним срединама или регијама.² После иницијативе назване „Откопавања истине“, покренуте од Института за савремену историју и дневног листа *Вечерње новости*, Влада Републике Србије донела је на седници 2009. године одлуку о оснивању Државне комисије за проналажење и обележавање свих тајних гробница са посмртним остацима убијених после ослобођења 1944. године (Комисија за тајне гробнице убијених после 12. септембра 1944. године). До краја маја 2015. године Комисија је прикупила податке за више од 56.000 особа страдалих у послератним чисткама и то углавном на основу саме архивске грађе. Поред свих аномалија и превида (идентитети особа заведених у регистар се понављају, погрешна локација места одакле потиче жртва и других сличних грешака), која прате тако свеобухватна истраживања и пописе, то је до сада ипак најобимнији поименични попис жртава објављен у Србији и представља најкориснији извор података кад је реч о страдалим након ослобођења.³

Репресија над становништвом Опленачког среза није се у суштини разликовала од сличних прогона које су нове власти спроводиле и у другим деловима Србије. Историја те репресије пролазила је кроз неколико етапа и била одређена низом социјалних и политичких фактора. Поред неспорно доминантног идеолошког чиниоца, она је у доброј мери била производ друштвеног наслеђа, културних и антрополошких специ-

1 Бојан Димитријевић, *Грађански рат у миру, улога армије и службе безбедности у обрачуна са политичким противницима Титовог режима 1944–1954*, Београд 2003; Коста Николић, *Мач револуције – Озна у Југославији 1944–1946*, Београд 2013, 2014, 2016; Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića, represija u Srbiji 1944–1953*, Beograd 2006.

2 Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост, историја равнатораца чачанског краја, књ. 3, агонија и слом, ратне 1944. и 1945. година*, Чачак 2004; Срђан Цветковић, Немања Девић, *Жртве у зајечарском округу после 12. септембра 1944*, Београд 2012; Славољуб Ћировић, *Гружа у четиницима, 1944–1952*, књ. 2, Крагујевац 2002.

3 Срђан Цветковић, *Комисија за тајне гробнице убијених после 12. септембра 1944, годишњи извештај 2010*, Београд 2010, 7. Погледати и: Срђан Цветковић, „Репресија комунистичког режима у Србији на крају Другог светског рата са освртом на европско искуство“, у: *1945. Крај или нови почетак?*, уред. Зоран Јањетовић, Београд 2016, 71–80. „Отворена књига“ Регистар жртава Комисије за тајне гробнице убијених после 12. септембра 1944.

<http://www.otvorenaknjiga.komisija1944.mpravde.gov.rs> (16. 2. 2017.).

фичности, непосредног ратног искуства, спољнополитичких напетости, као и унутрашњих отпора револуцији.⁴

Страдање становништва Опленачког среза од нових власти поклапа се са доласком главнине партизанских снага у централну Шумадију, односно са ослобађањем оближњег Аранђеловца 20. септембра 1944. године када је током борби и након ослобађања страдао велики број, пре свега припадника, сарадника и симпатизера Југословенске војске у Отаџбини (ЈВуО), затим припадника Српске државне страже (СДС) и на крају цивилног становништва.⁵ Према добро успостављеном моделу већ по ослобађању неког града или варошице, нове власти кретале су са егзекуцијама „народних непријатеља“, колаборациониста и квислинга. Након ослобођења Тополе 12. октобра 1944. године забележен је повећан број ликвидација у том крају, а достигле су свој врхунац у периоду од ослобађања Крагујевца 21. октобра 1944. године до пролећа 1945. године. Паралелно са ликвидацијама спровођеним у Шумадији, приступило се у Босни елиминисању остатака припадника ЈВуО, којима је коначан ударац задат на Зеленгори 13. маја 1945. године. После пролећа 1945. године бележе се њихове спорадичне ликвидације у виду институционализовања смртних казни преко пресуда војних, среских и окружних судова. Ипак, и даље је било случајева ликвидација одређеног броја особа без вођења судског процеса, па је тако, према доступним документима, последњи забележени случај таквог убиства из Опленачког среза датиран у 1950. години.

1. Простор и становништво

Опленачки срез обухватао је централни део Шумадијске области, а у административном погледу средиште му је било отприлике на месту где се данас налази општина Топола. Пред Други светски рат улазио је у састав Крагујевачког округа (припадао је Дунавској бановини), и представљао је његов најсевернији део. Поред Опленачког среза у Крагујевачком округу налазили су се Гружански срез (Гружа), Качерски срез (Белановица), Крагујевачки срез (Крагујевац), Лепенички срез (Рача), Орашачки срез (Аранђеловац) и Таковски срез (Горњи Милановац).

У Опленачком срезу постојала су следећа насељена места: *Бело-*

4 С. Цветковић, *Између српа и...*, 115.

5 Приликом ослобађања Аранђеловца и одмах потом до 22. септембра 1944. године утврђено је, до сада, да је убијено 15 особа из Опленачког среза, сви као припадници ЈВуО-а.

савци, Божурња, Винча, Влакча, Горња Трнава (некада је чинила исто село са Доњом Трнавом), Горович, Доња Трнава, Жабаре, Загорица, Јеленац (некада је био засеок Белосаваца), Јунковац, Клока, Крћевац (некада засеок Тополе), Липовац, Маскар, Наталинци (засеок Павловац, данас посебно село), Овсиште, Пласковац, Рајковац, Топола (варош), Топола (село), Шуме.⁶

Становништво су чинили првенствено православни хришћани, Срби, углавном власници малог земљишног поседа, са најмање троје деце у домаћинству у чијем су саставу најчешће биле три генерације. На тој територији су живели пре свега досељеници који су то подручје населили током првих деценија XIX века стигавши ту из области источне Херцеговине, црногорских Брда, Црне Горе, као и са Сјеничке и Пештерске висоравни. Они су се веома брзо адаптирали на ново поднебље, највише због географских услова, заборављајући полако своје корене и прихватајући морфолошке одлике краја у који су дошли. Становници, углавном земљорадници и сељаци, у највећем броју случајева ретко су се одлучивали да напусте своју земљу, па чак и у околностима када су се ратни вихорови надвијали над тим областима.

Према попису становништва Краљевине Југославије од 31. марта 1931. године, последњем пред Други светски рат, у овој области живе-ло је укупно 26.669 становника.⁷ У следећој табели (која се налази на наредној страници) дат је приказ броја становника по општинама (једну општину чинило је једно или више села), Опленачког среза по вероисповести.

Попис становништва Краљевине Југославије од 31. марта 1931. године представља најверодостојнији извор података о броју становника у Опленачком срезу. Он јесте најрепрезентативнији извор, али истовремено не пружа и дефинитиван тачан број становника пред Други светски рат. Како не постоје веродостојни подаци о броју становника за

6 О топографији села, породицама које их насељавају, насељеним местима и обичајима видети: Боривоје Дробњаковић, „Варошице у Јасеници“, у: *Гласник географског друштва*, свеска 6, Београд 1921, 141–153; Боривоје Дробњаковић, „Јасеница, антропогеографска испитивања“, *Насеља и порекло становништва*, књига 13, у: *Српски етнографски зборник*, књига двадесет пета, прир. Јован Цвијић, Београд 1923, 261–376; Милисав Лутовац, „Привредно-географска карактеристика слива Јасенице“, у: *Српска академија наука, Посебна издања књига CLXXXV, Географски институт*, књига 3, Београд 1951, 3–65; Ј. Павловић, „Живот и обичаји народни у крагујевачкој Јасеници у Шумадији“, књига XII, у: *Српски етнографски зборник*, књига двадесет друга, прир. Јован Ердџановић, Београд 1921, 9–259.

7 *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knjiga II, prisutno stanovništvo po veroisповести*, Београд 1938, 53–54.

Редни број	Опленачко срез	Места у општини	Православни	Римокаатолици	Остале хришћанске вере	Муслимани	Непознато	УКУПНО
1	Белосавци	Белосавци, Јеленац	1.873			1		1.874
2	Божурња	Божурња	1.315					1.315
3	Винча	Винча	1.519					1.519
4	Влакча	Влакча	1.439					1.439
5	Жабаре	Жабаре, Горович	2.242	1				2.243
6	Загорица	Загорица	1.146					1.146
7	Јунковац	Јунковац	1.800					1.800
8	Клока	Клока	1.679		1			1.680
9	Липовац	Липовац	730					730
10	Маскар	Маскар, Рајковац	916	3				919
11	Наталинци	Наталинци, Павловац	1.517	10	2	4		1.533
12	Овсиште	Овсиште	1.152					1.152
13	Пласковац	Пласковац	798					798
14	Топола (варош)	Топола (варош)	721	16	1	3	1	742
15	Топола (село)	Топола (село), Крћевац	3.067	2				3.069
16	Трнава	Горња Трнава, Доња Трнава	3.745	1				3.746
17	Шуме	Шуме	963	1				964
УКУПНО			26.622	34	4	8	1	26.669

1941. годину, послужили смо се Статистичким годишњацима Краљевине Југославије за 1932, 1933, 1934–1935, 1936, 1937, 1938–1939 и 1940. годину, односно статистиком природног прираштаја и миграцијом становништва⁸ и „Извештајем о целокупном раду подручних власти“ Начелства среза Опленачког од 18. јуна 1941. године. Из поменутих извора добијамо број становника у овом срезу на самом почетку Другог светског рата: 32.155 становника и 20 избеглица.⁹

2. Ослобођење Аранђеловца и Тополе

Ослобођење Србије било је немогуће пре него што је почела евакуација немачких трупа са Балкана, а то је опет било условљено освајањем Румуније и Бугарске од припадника Црвене армије и избијањем совјетских трупа на Дунав.¹⁰ Током јула створени су повољни услови за коначни продор партизанских снага у Србију. Крајем тог месеца Врховни штаб је одлучио да се тежиште наредних операција трајно пренесе у Србију, ради разбијања четника, сусрета са Црвеном армијом и промене режима у Румунији и Бугарској. Истовремено, требало је спречити повлачење немачких снага из Грчке и Архипелага (група армија Е) моравском долином према Београду, због бојазни да би могле ојачати окупаторске снаге у Југославији. Оперативна група дивизија отпочела је продор према Србији 28 јула 1944. године.¹¹ У акцију да зауставе партизанске снаге на правцу преко Копаоника самостално су се упустиле снаге ЈВуО. У циљу заустављања партизана формирана је, између осталих, Четврта група јуришних корпуса од пет јуришних корпуса, под командом Драгослава Рачића; начелник штаба био је Нешко Недић.¹²

Битка за Аранђеловац. Партизанске снаге су и поред разноврсних покушаја да се осујети њихов продор, врло брзо надирале кроз Србију и 15. септембра јединице Пете крајишке дивизије и Друге проле-

8 *Statistički godišnjak 1932*, књига IV, Београд 1934; *Statistički godišnjak 1933*, књига V, Београд 1935; *Статистички годишњак 1934–1935*, књига VI, Београд 1936; *Statistički godišnjak 1936*, књига VII, Београд 1937; *Статистички годишњак 1937*, књига VIII, Београд 1938; *Statistički godišnjak 1938–1939*, књига IX, Београд 1939; *Статистички годишњак 1940*, књига X, Београд 1941.

9 ВА, НДА, 28-3-54.

10 Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Београд 1992, 344.

11 Исто, 608.

12 Коста Николић, *Историја Равногорског покрета 1941–1945*, књига друга, Београд 1999, 243–244.

терске бригаде стигле су до обронака Рудника. Већ 18. септембра Штаб Пете крајишке дивизије издаје заповест за напад на Букуљу и Аранђеловац. У том тренутку у Аранђеловцу су се налазила два одреда СДС-а под командом капетана Михаиловића и Хацића укупне силе од 200 стражара, затим Друга (орашачка) и Трећа (младеновачка) бригада корпуса Горске гарде јачине, према подацима Пете крајишке дивизије, 1.100 бораца, од који 400 без оружја. У Тополи, према прилично непоузданим подацима, био је изванредан број припадника четничких снага, већим делом раштрканих по селима на правцу Аранђеловац–Топола. Задатак Пете дивизије, у коју су улазиле Прва, Четрта и Десета крајишка бригада, био је да разбије „четничко-недићевске банде“ на подручју сектора Аранђеловац–Топола, да заузме Аранђеловац и евентуално Тополу и да затим део снага усмере на рушење железничке пруге Младеновац–Паланка.¹³

У извештају Штаба Пете дивизије од 21. септембра 1944. године Штабу Првог пролетерског корпуса НОВЈ сумиран је преглед борби за Аранђеловац. Дана 19. септембра 1944. године на Венчацу и у селу Бања разбијена је једна четничка јединица, док на Букуљи, супротно ранијим информацијама Пете дивизије, није било никога. Током дана одбијени су покушаји припадника немачких моторизованих колона да одбаце партизанске снаге јужно од сектора Белановице. У ноћи од 19. на 20. септембар 1944. године заузета је жандармеријска станица у Аранђеловцу, док су припадници СДС-а из те станице успели делом да се пробију и побегну. У извештају се даље наводи: „У 16 часова на једном месту минирана је зграда хотела ‘Шумадија’, где се налазило око 230 четника, а потом су наше јединице извршиле јуриш на зграду и освојиле је. Том приликом већина брадоња изгинула је. Четници нису уопште хтели да се предају, него су чак нашим претили и позивали их на предају. Борба за ликвидирање ове зграде била је врло жестока (...) Нарочито је имало одјека разбијање немачке моторизоване колоне и четничких банди, као и ослобођење 50 талаца из хотела ‘Шумадија’, које су четници тукли и мрцварили, тако да су неки однесени на носилима. Међу таоцима било је десетак жена.“¹⁴ У борбама 19. септембра учествовала је и двадесет прва српска ударна бригада (односно Друга шумадијска бригада) чији борци су током сукоба убили двојицу Немца и седам четника (шест чет-

13 ВА, ПА, 782-1-14; *Зборник НОР-а I/12*, Београд 1956, 166-168; М. Radanović, *Kazna i zločin: snage kolaboracije u Srbiji: odgovornost za ratne zločine (1941–1945) i vojni gubici (1944–1945)*, Београд 2016, 269–270.

14 ВА, ПА, 782-3-11; *Зборник НОР-а, I/12*, 254–257.

ника и једног љотићевца – прим. аут.), док су у својим редовима имали двојицу мртвих и тројицу рањених борца.¹⁵

Према истом извору Немци су имали 138 мртвих, четници 396 мртвих (међу њима и мањи број недићеваца), а заробљених 420; у партизанским јединицама била су 24 мртва и 63 рањена борца.¹⁶ С друге стране у извештају Штаба Пете дивизије о исходу борбе за Аранђеловац 19. и 20. септембра 1944. године стоје другачији подаци о броју страдалих: 140 убијених Немаца, 406 убијених четника и недићеваца (углавном четника), 23 убијена и 63 рањена партизана.¹⁷

У борбама око Аранђеловца и Тополе Десета крајишка бригада лако је одбијена од Тополе. Јединице Бранденбуршког пука, које су биле стационариране на Опленцу повукле су са тог простора, а на њихово место дошао је полицијски јегер батаљон, под командом капетана Малтена, који је на поменутој локацији од 20. септембра 1944. до 12. октобра 1944. године пружио жесток отпор партизанским, а касније удруженим партизанским и совјетским снагама.¹⁸

Ликвидирање и поштеда. Већини четника је поштеђен живот након ослобађања Аранђеловца. Известан број заробљених у четничким редовима је ступио у НОВЈ, а остали су привремено спроведени у заробљенички логор, да би касније били амнестирани (мада је одређеном броју касније суђено), док су поједини стрељани.

Милован Марковић, четнички борац и учесник борби у Аранђеловцу, сведочио је да су 54 четника покушала пробој из утврђене зграде „Старог здања“, који се налазила поред хотела „Шумадија“ и да су том приликом седморица преживела, док су остали погинули од партизанске ватре. Преживели припадници Горске гарде повукли су се са тог терена ка подавалским селима и Београду одакле су почетком октобра заједно са четницима железницом евакуисани према Краљеву.¹⁹

Из исказа Милоша Максимовића, борца Орашачке бригаде, да тог пред Војним судом Крагујевачке војне области, произилази да стање

¹⁵ ВА, ПА, 782-3-11; *Зборник I/12 НОР-а*, 256. Упоредити: ВА, ПА, 782-3-12; *Зборник НОР-а I/12*, 266.

¹⁶ ВА, ПА, 782-3-11; *Зборник I/12*, 256.

¹⁷ *Зборник НОР-а, I/12*, 492.

¹⁸ АЈ, ДК-110, 447-975, Дос. бр. 3928.

¹⁹ Међу погинулим четницима био је и капетан Драгутин Бојовић из Београда, командант Треће (младеновачке) бригаде Горске гарде, а мајор Светозар Богићевић из Клоке, помоћник команданта Корпуса Горске гарде, био је рањен и од последица је ослепео. Касније је емигрирао у Енглеску. – М. Радановић, *н. д.*, 269; Б. Јевтић, *Југословенска војска у отаџбини у Шумадији*, Врање 2011, 193.

међу четницима није било на завидном нивоу. У данима пред коначно ослобођење Аранђеловца, четници из Орашачке бригаде стационирали су се у згради „Шумадија“, направивши од ње неку врсту Главног штаба. У ту зграду често су довођена извесна „сумњива лица“, сарадници и присталице НОП-а. У тим данима било је затворено око 50 присталица партизана. На дан општег напада чета команданта Пејовића, у којој се налазио и Милош Максимовић, била је распоређена у село Бању како би чувала прилазе са Венчаца. Убрзо су, међутим, четници разбијени и кренули су да се повлаче ка Белосавцима. Ту су изванредан број њих заробили борци Десете крајишке партизанске бригаде. Официри и подофицири одведени су на саслушање, а обичним војницима понуђено је да пређу у партизанске редове. Четнички војници, већином сељаци, земљорадници, прихватили су дату могућност која им је пружала наду да ће спасити живот.²⁰

Према сећању Милинка Ракића, борца Прве крајишке бригаде и сведока догађаја, већини обичних војника припадника ЈВуО дат је избор – прикључити се НОВЈ-у или одлазак кућама. „Сви заробљеници су постројени испред зграде. Официри су издвојени да им се суди, а осталима се командант бригаде (Стево Рауш) колико се сјећам, овако обратио: Издајници, против кога се ви борите?! Зар не видите да идемо на Београд и за који дан ће наша земља бити ослобођена... Ми не убијамо заробљенике, па ко хоће са нама ми га прихватамо, а може и кући, али да се више не сусретнемо у сличним ситуацијама, јер тада нећемо имати милости.“²¹

О саслушавању, ликвидирању и поштеди заробљених четника говори и извештај Штаба Пете дивизије од 21. септембра 1944. године Штабу Првог пролетерског корпуса НОВЈ: „Данас вршимо саслушања заробљених четника. Истакнуте зликовце ћемо стрелјати, а који се добровољно јаве уврстићемо у наше јединице. Јавите нам да ли ћемо формирати заробљеничке логоре од оних који неће да ступају у наше редове и да ли ћемо старије а присилно мобилисане пуштати кућама, као што смо то до сада чинили.“²² И у извештају Штаба Четврте каријшке ударне бригаде од 22. септембра 1944. године Штабу Пете дивизије стоји сведочење о ликвидирању појединих припадника ЈВуО: „Од заробљених четника јавило се је добровољно у наше редове 67, а 54 нису се јавила

²⁰ ИАШК, ВСК, XII, 189/46, исказ оптуженог Максимовић Милоша из Аранђеловца.

²¹ М. Радановић, *н. д.*, 270–271.

²² ВА, ПА, 782-3-10; *Зборник НОР-а*, I/12, 262.

јер се исти жале да су неспособни и да не могу издржати наше маршеве. Међу њима налази се и начелник среза којег вам упућујемо. Новомобилисане четнике који остају у нашим редовима јучер, тј. 21 ов. м, заклели смо и распоредили по батаљонима. Међу заробљеним четницима било је пет зликоваца и једна жена који су вршили терор над овим становништвом. После дужег испита ови зликовци признали су неке појединости – да су батинали али по наредби виших официра. Ове смо стрељали јер смо осетили жеље наших цивила на овом сектору који се изјашњавају: ако ови не буду стрељани а случајно некад наиђу четници отуда – ми смо сви пропали.²³

Живомир Несторовић, од првих дана окупације борац Првог шумадијског партизанског одреда, касније официр Озне, оставио је сведочанство о поступку према извесном броју заробљених четника након ослобађања Аранђеловца: „Враћајући се од ‘Старог здања’ према ‘Шареној капији’, навратио сам у дугачку приземну зграду. У њој је било неколико наших бораца и око 60 заробљених четника, све самих брадоња, изроди народа седели су уза зид једне штале, одакле су их борци НОВ узимали једног по једног, кратко саслушавали и стрељали“.²⁴

Између ослобађања Аранђеловца и ослобађања Тополе. Од ослобађања Аранђеловца јединице НОВЈ непрестано настоје да продру до Опленца и да се код Смедеревске Паланке споје са снагама Црвене армије. С друге стране, трпе нападе немачких снага стационараних на Опленцу и остатака четничких група које покушавају да поврате Аранђеловац.

Током 21. септембра вођена је борба између бораца једног батаљона Пете крајишке дивизије стационаране у Аранђеловцу и „Раковићевог четничког корпуса“ који је покушао да се пробије преко Буковика ка Белановици. Четници су разбијени и одступили су ка Младеновцу. „Убијено је 30 четника, од којих 10 брадоња, заробљено је 60 четника.“ Партизани су имали једног рањеног.²⁵

Немачке и четничке јединице, које су бројале од 2.000 до 2.500 припадника, после целодневних борби 30. септембра успевају да потисну лево крило Пете дивизије и заузму Пресеку, северно од Аранђеловца. Партизанске снаге су се повукле на линију Буковик–Гараши–Букуља. У партизанским редовима били су један погинули и 16 рањених, док су немачки и четнички губици били знатно већи. Један батаљон Пете

23 ВА, ПА, 782-3-14; *Зборник НОР-а*, I/12, 286.

24 Ж. Несторовић, *Црвене стазе*, Аранђеловац 1979, 379.

25 ВА, ПА, 782-3-16; *Зборник НОР-а*, I/12, 309.

дивизије заједно са четом Космајске бригаде убио је четири до шест и заробио 17 четника.²⁶

У ноћи од 4. на 5. октобар борци Прве крајишке бригаде су напали немачке формације снаге од око 400 људи и мали број четника под командом Миодрага Јевтића Бате испред Тополе и успели да их потисну, али су услед пристиглог појачања морали да се повуку. Немци су том приликом имали 70 погинулих, а партизани двојицу погинулих и 12 рањених.²⁷ Од тог часа започињу борбе које су се скоро свакодневно водиле код Тополе ради заузимања тог места, а у циљу стварања слободне залеђине у коначном напредовању ка Београду. Седамнаеста дивизија (Друга крајишка бригада, Петнаеста мајевичка бригада и Шеста босанска бригада), због поменутих тактичких замисли, добила је 6. октобра наређење за покрет од Ужица према Горњој и Доњој Трешњевици и Војковцима, где стижу 8. октобра. У том тренутку се и читав Штаб Првог пролетерског корпуса преместио из Ваљева у Аранђеловац.²⁸

Битка за Тополу. Дана 9. октобра Пета дивизија надире правцем Топола–Наталинци–железничка пруга Младеновац–Паланка у циљу чишћења поменутог реона и спајања са Црвеном армијом која наступа ка долини Велике Мораве. У ноћу од 9. на 10. октобар Прва крајишка бригада организовала је напад на Тополу, али он није успео првенствено зато што су Немци на Опленцу располагали са знатно надмоћнијим тешким наоружањем.²⁹ Истовремено Седамнаеста дивизија заузела је комуникацију Крагујевац–Топола и подручје на правцу Овсиште–Чумић–Јарушице како би затворила комуникацију Топола–Крагујевац и осигурала залеђину Петој дивизији која је нападала Паланку и Двадесет првој дивизији која је нападала Велику Плану.³⁰

Од 10. октобра креће концентрисање партизанских и совјетских трупа у реону Топола–Смедеревска Паланка–Младеновац. Јединице Пете дивизије истог дана без борбе улазе у Наталинце, а следећег дана 11. октобра, крећући се на исток, састају се са јединицама Црвене армије у Паланци, осим Десете крајишке бригаде која је остала на подручју Тополе са циљем да заузме Опленец где је блокирала око 700 Немаца.³¹ Двадесет прва дивизија према наређењу од 8. октобра распоређује сво-

²⁶ *Зборник НОР-а, I/12, 549.*

²⁷ *Исто, 109–110, 464.*

²⁸ *Исто, 143–144, 465–466.*

²⁹ *Исто, 163–167, 467.*

³⁰ *Исто, 189–190, 199–202, 207–210, 467.*

³¹ *Исто, 226, 467–468, 488.*

је јединице на линији Вишевац–Наталинци–Рача Крагујевачка и води мање борбе са четницима на том простору. Седамнаеста дивизија стационира се у међувремену такође на том продручју и одбила једну немачку колону која се из Крагујевца кретала ка Тополи и још једну која је ишла у супротном смеру.³²

Друга крајишка бригада Седамнаесте дивизије садејствовала је 12. октобра са једним пуком Црвене армије у нападу на Тополу, где су већ ушли борци Десете бригаде Пете дивизије која је блокирала немачки батаљон на Опленцу. После целодневних борби Топола је ослобођена. Сутрадан се Седамнаеста дивизија прегруписала и вратила на почетне положаје, на линију Овсиште–Рамаћа–Десимировац успевши да задржи једну непријатељску колону од 100 камиона и четири тенка која је покушала да се пробије до Тополе и поврати ту варошицу. Немци су у борбама имали шесторицу погинулих и више рањених.³³

Партизанске и совјетске трупе кренуле су након ослобађања Тополе да дејствују према Смедереву, Београду и Крагујевцу који су ускоро ослобођени. Завршетком борбених дејстава, нажалост, нису престали злочини над становништвом тог краја. Нова власт почела је да се обрачунава са политичким противницима и „народним непријатељима“, па је у Опленачком срезу у јесен и у зиму 1944/45. године убијен велики број људи.

Погром над становништвом Опленачког среза након ослобођења још више је дошао до изражаја због деловања Горске гарде Његовог величанства краља Петра Другог на том простору током рата, тачније од 12. јуна 1943. године када је та четничка јединица подигнута на ниво корпуса и упућена, између осталог, и у Опленачки срез.³⁴ Горска гарда под командом Николе Калабића развила је временом читаву мрежу својих подручних органа, јатака, примала добровољце, а мобилисала је и становништво у своје редове. Присутност тако јаке четничке јединице послужила је новим властима као оправдање да свакој сумњивој особи „пришију“ етикету припадника или сарадника те формације, и прогласе је за „народног непријатеља“ а у бројним случајевима и ликвидирају.³⁵

³² Исто, 467–468.

³³ Исто, 470.

³⁴ К. Николић, *Историја Равногорског покрета 1941–1945*, књига прва, Београд 1999, 220.

³⁵ Од 213 до сада утврђених страдалих особа, 182 су припадали Равногорском покрету или је с њим активно сарађивале. За 18 особа није утврђено да ли су припадали било ком покрету или да ли су осуђени као „народни непријатељи или колаборанти“.

3. Повлачење четничких јединица у Босну и последњи отпор новоуспостављеним властима

Пред повлачење из Србије четничке јединице бројале су око 60.000 људи сврстаних у 42 корпуса. Скоро све јединице предвођене члановима врховне команде и политичким руководством повукле су се у Босну, осим јединица у источној Србији које су разбијене на терену (само изван број тих јединица је остао да води борбе, док је део њих са Велимиром Пилетићем прешао у Румунију где су их заробили борци Црвене армије), а Моравска група корпуса се распала при налету партизанских снага (мањи број припадника се повукао у Босну). Повлачење из Србије почело је већ 21. октобра 1944. године и углавном је ишло из два правца. Изван број четника, на челу са Дражом Михаиловићем, пребацио се преко Дрине, западно од Ваљева, а други се повукао преко Ивањице, Сјенице, Пљевља и Горажда. Са Михаиловићем су кренуле јединице из северозападне Србије које су водиле борбе са партизанским борцима на Јеловој гори и код Ваљева. Преко Ивањице и Сјенице повукли су се четници из Шумадије, Крушевачког, Топличког и суседних округа. У тим групацијама при повлачењу за Босну било је око 25.000 људи, од којих 3.500 припадника СДС-а формираних у оквиру четничких снага у Српски ударни корпус.³⁶

После слома ЈВуО у Србији, Никола Калабић се са својим одредима, у којима је било доста бораца из Опленачког среза, повлачио у Босну преко Санцака. Групу од 30 војника под командом потпоручника Богдана Дамњановића и Василија Мирковића³⁷ оставио је на простору Опленачког са следећим задатком: „Оживети герилску акцију против партизана. Сузбијати њихову анационалну пропаганду и штитити народ од њиховог терора. Нигде не долазити у оружани сукоб са Русима. Третирати их као савезнике и пријатеље.“³⁸

36 Пут Босне кренуле су јединице следећих корпуса: Првог и Другог шумадијског, Првог и Другог равногорског, Колубарског, Млавског, Авалског, Пожешког, Ваљевског, Топличког, Рудничког, Церског, Првог косовског, Првог милешевског, Расинског и корпус Горске гарде – АС, БИА, III/36; К. Николић, *Историја Равногорског покрета 1941–1945*, књига друга, 299, 303.

37 Богдан Дамњановић, родом из села Коштунићи, стрељан је у Крагујевцу од припадника нових власти 1944. године. Василије Мирковић, родом из села Јабучје код Лајковца, убијен је у родном месту такође од нових власти 1945. године – Б. Јевтић, *н. д.*, 198, 213.

38 К. Николић, *Историја Равногорског покрета 1941–1945*, књига трећа, Београд 1999, 357.

Бројно стање четничких група које су остале у Србији умножавано је и допуњавано на различите начине. Тако су јединице које су одступале преко Сјенице вратиле са Јавора изван број официра са задатком да прикупе оне који су остали и да продуже акције и друге активности. Од дезертера из Југословенске армије створене су нове и попуњаване постојеће групе на терену. Формирана је и „Школа за командосе“ јануара 1945. године у источној Босни (Модрича), чији је циљ био убацивање људства у Србију. Од јануара до марта 1945. године убачено је неколико група, али су, према доступним подацима, оне касније ликвидирале.³⁹

Наредбом број 10 од 23. марта 1945. године Никола Калабић је именован капетаном I класе Љубисава Р. Тодоровића за свог заменика, с тим да именовани буде и командант Опленачког корпуса на територији Опленачког и Орашачког среза. За команданта Опленачке бригаде тада је постављен потпоручник Радиша М. Томић.⁴⁰

У неким крајевима четници су оживели своје активности и акције. Четничке групе биле су нарочито бројне у Крушевачком, Топличком и Чачанском округу, те Пожаревачком, Моравском и Косовскомитровачком округу. У априлу 1945. године у Србији је било око 8.000 „одметника“, не рачунајући дезертере који су се прикључили четничким групама.⁴¹

Сломом четничких снага на Зеленгори 13. маја 1945. године, војне акције у Србији су појачане због преласка Дрине преосталих четника и старијих официра, који су преживели масакр (Никола Калабић, Драгослав Рачић, Вук Калаитовић, Милан Медић, Милан Цига Стојановић, Војислав Туфегџић, Бора Вучковић и други). У ноћи од 21. на 22. сеп-

39 К. Николић, *Историја Равногорског покрета 1941–1945*, књига друга, 323–325.

40 У коришћеном документу наведено је Радић Томић – прим. аут. На службу код Љубисава Тодоровића, Никола Калабић је наредио да се пошаљу капетан II класе Бранко Ј. Станковић, жандармеријски потпоручник Алекса Црњак, жандармеријски потпоручник Душан В. Спаић и поднаредници Алекса Јосић, Мића Дамњановић и Александар М. Ристић. У Опленачки срез на службу код Радише Томића требало је да иду наредник Златко Ж. Милосављевић, поднаредник Ђорђе Ђорђевић и редови Милан А. Петронијевић, Новица Д. Ивановић, Гојко М. Оборина и Недељко Ж. Недељковић. Не постоје подаци да ли су они уопште стигли у Опленачки срез – ВА, ЧА, 29-4-21.

Радиша Томић из Пласковца скривао се по околним срезевима и изводио мање диверзије до 1947. када су га нове власти ухватиле и убиле у Крагујевцу – ИАШК, ОНОК, XL, 2000-3000; Б. Јевтић, *н. д.*, 229; „Отворена књига“ Регистар жртава Комисије за тајне гробнице убијених после 12. септембра 1944.

<http://www.otvorenaknjiga.komisija1944.mpravde.gov.rs> (16. 2. 2017.).

41 АС, БИА, III/36.

тембар 1945. године Дража Михаиловић са 15 оданих присталица прелази преко Дрине у Србију што доводи до новог оживљавања покрета.⁴² У летњим данима 1945. године формирана је и команда Србије са Рачићем као командантом, Калабићем као замеником и Стојановићем као начелником штаба који се повезују са активистима у Београду и местима западне Србије, посебно Ваљевом. Одмах су одредили команданте одреда, команданте округа и срезова. Никола Калабић боравио је стално на терену повезујући растурене четнике, војнички их устројавајући и терајући на нове активности. До његовог доласка четници у том крају нису били активни, нити међусобно повезани. Његове везе допирале су и на исток све до Тополе где је поставио за командујућег капетана Милана Медића, некадашњег заменика команданта Горске гарде. Капетан Медић окупљао је и организовао четнике по Опленачком срезу, Орашком срезу и Руднику.⁴³ Са својом групом извео је неколико напада на аутомобиле на путу Београд–Крагујевац, а као највећа акција приписује му се ликвидација партизанског комесара крагујевачког подручја.⁴⁴ Представљао је највећи отпор новим властима у поменутом крају, а поред њега у Опленачком срезу биле су активне извесно време и групе Милицава Радосављевића, Радише Томића, Пере Прскала и других.⁴⁵ У другој половини 1945. године нове власти, првенствено органи задужени за ликвидацију „народних непријатеља“, крећу у све немилосрдније операције које су за циљ имале и већи број убијених. Углавном су ликвидирани чланови четничког руководства, чиме су њихове групе бивале обезглављене. Крајем 1945. године убијен је, између осталих, и Милан Медић и тиме је сваки покушај значајнијег повезивања четника и отпора новим властима престао на терену Тополе.⁴⁶

Милан М. Медић био је родом из Босанске Каменице. Пре рата похађао је у Београду Војну академију одакле је изашао као школовани официр. У Опленачки срез, тачније у село Пласковац, стигао је у чину поручника августа 1943. године из Колашина заједно са командантом Горске гарде Николом Калабићем и био је његов заменик од дана доласка до повлачења 1944. године. За то време био је унапређен у чин капетана.

⁴² АС, БИА, III/36. Упоредити. К. Николић, *Историја Равногорског покрета 1941–1945*, књига друга, 348.

⁴³ АС, БИА, III/36.

⁴⁴ АС, БИА, III/36, V/38.

⁴⁵ АС, БИА, V/38.

⁴⁶ АС, БИА, III/36.

Наводно још почетком окупације 1941. године Медић одлази у партизане, али је касније заробљен од четника. Убрзо је стекао њихово поверење и прикључио се Равногорском покрету. По доласку у Пласковац упознао се са сестром Душана Рајковића, Иванком Ваном – Рајковић (рођ. 1927. године), с којом се касније верио. Намеравао је да у случају победе партизана у грађанском рату и освајања власти, заједно са својом вереницом емигрира у САД. Међутим, убрзаним напредовањем партизанских јединица кроз Србију, Медић је заједно са осталим четницима Горске гарде био приморан на одступање. Према сведочењу Душана Рајковића из Пласковца, брата Иванке Рајковић, Медић се није вратио у Србију после слома четника на Зеленгори маја 1945. године како се наводи у документима БИА, него знатно раније, тј. приликом напада партизанских снага на четнике код места Миљевине у Босни октобра 1944. године. Прикривао се код куће Душана и Иванке Рајковић све до маја 1945. године када је ухваћен у земуници близу места званог Цвињак у атару села Страгари. Заробили су га припадници чете „кнојеваца“ под командом Радисава – Рада Милорадовића, каснијег секретара НОО Страгари, са пребивалиштем у Блазнави. Приликом те акције дошло је до пушкарања и Медић је после тежег рањавања пребачен у Крагујевац, где је вероватно ликвидиран. Према тврдњама Жике Лазаревића из Пласковца, приликом хватања Медића нађен је његов дневник у коме је, по имену и презимену, наводио особе код којих се прикривао или одседао, тако да су по тој основи после уласка у траг ухапшене 42 особе којима је судио Војни суд Пете дивизије у Крагујевцу, и многи су осуђени на временску казну затвора.⁴⁷

4. Обрачун са идеолошким противницима

Сценарио репресија и ликвидација после ослобођења био је у мањој или већој мери на сцени у свим српским градовима и варошицама, док је сам интензитет тих мера зависио од локалних прилика и особености припадника репресивног апарата. Процесом ликвидације је углавном руководило Одељење за заштиту народа (Озна).⁴⁸ Од настанка 13. маја 1944. године у Дрвару Одељење је устројено као политичка полиција, методолошки по совјетском моделу, вођено је из једног центра и организационо јединствено постављено за целу Југославију. Озна је

⁴⁷ АС, БИА, V/38; Б. Јевтић, *н. д.*, 210.

⁴⁸ О организацији Озне, њеном стварању, функционисању и задацима више у: К. Николић, *Мач револуције – Озна у Југославији 1944–1946*, 14–53.

директно била подређена Повереништву за народну одбрану Националног комитета ослобођења Југославије (НКОЈ). Начелник Озне за Југославију био је Александар Ранковић, а први начелник Озне за Србију, формиране на Вису јуна 1944. године, био је Слободан Пенезић Крцун. Органи нове службе безбедности постављани су паралелно са освајањем нових територија, уз стварање мреже опуномоћеника, повереника, агената и доушника, чиме је успостављена свеобухватна контрола над становништвом Србије. После формирања мреже органа приступило се ликвидацији како осумњичених ратних злочинаца који нису побегли, тако и идеолошких противника – „народних непријатеља“.⁴⁹

Хапшење и ислеђивање противника нове власти функционисало је на следећи начин: после пријаве грађана, органи Озне су приводили осумњичене, а официри су их саслушавали и писали њихове картоне (досијее). Било је случајева да су се припадници СДС-а, Равногорског покрета или СДК-а, који су играли споредну улогу у рату и били на маргини дешавања, сами предавали сматрајући да се нису огрешили о закон и „окрвавили руке“ у рату. Суђења су, по правилу, у првим месецима увек била тајна и фиктивна, а судбина окривљених била је запечаћена.⁵⁰

Посебно прецизну евиденцију органи нове власти водили су о представницима цивилне власти: кметовима, деловођама, председницима општина, полицајцима и другим особама из чиновничког апарата. Класни мотив наговештава се и чињеницом да се у документима често, поред ликвидираних особа или оних који су били на списку за ликвидацију, наводе и прецизни подаци о власништву над земљиштем, некретнинама и другој имовини стрељаних лица.⁵¹

Одмах по ослобађању неког места у Србији започињале су егзекуције „народних непријатеља“ из тог и околних крајева. Ликвидације су углавном обављане по унапред добро осмишљеном плану. Након кратког боравка у истражном затвору (најчешће неколико дана), где су редовно подвргавани мучењима и тортурама, затвореници су по правилу, без вођења судског процеса, везани, обично само у доњем вешу, у групама од по 10–30 одвођени до локација на којима су убијани.⁵²

49 С. Цветковић, *Комисија за тајне гробнице убијених после 12. септембра 1944, годишњи извештај 2010*, 24. Види и: С. Цветковић, *Репресија комунистичког режима у Србији на крају Другог светског рата са освртом на европско искуство*, 57.

50 Исто, 25; 59–61.

51 ИАШК, ОНОК, XXXIX, XV; С. Цветковић, *Комисија за тајне гробнице убијених после 12. септембра 1944, годишњи извештај 2010*, 25.

52 С. Цветковић, *Комисија за тајне гробнице убијених после 12. септембра 1944, годишњи извештај 2010*, 26–28.

У својој монографији Срђан Цветковић наводи да процес „дивљег чишћења“ првих месеци по ослобођењу није био тек спонтан и анархичан излив беса и освете у ратним и послератним условима, већ у великој мери фаза планске етапне револуције.⁵³

Било је, разумљиво, и много пропуста и неправилности у раду Озне приликом спровођења процеса ликвидације, па је почетком фебруара 1945. године стигла наредба са врха да се уведе више реда и одговорности и да се осумњичени у наредном периоду препусте судским орагнима. А. Ранковић, начелник Озне за Југославију, а затим С. Пенезић Крцун, начелник Озне за Србију, указују крајем децембра 1944. године „да треба престати са праксом убијања противника без суђења“. Исповести жртава се подударају у томе да су бесомучна убијања престала у другој половини фебруара 1945. године, од када се све више ишло на судске процесе пред војним, среским и окружним судовима. Институционализовање ликвидације „народних непријатеља“ није међутим значило да је престало убијање без доношења правоснажне судске пресуде; оно је само у наредном периоду смањено.⁵⁴

Откопавање, пренос и сахрана посмртних остатака убијених били су строго забрањени, као и сваки приступ локацији и месту егзекуције. Откопавање тела побијених било је окарактерисано као озбиљно кривично дело. Наредбом бр. 1253 МУП-а ДФЈ од 18. маја 1945. године све гробнице „народних непријатеља и фашиста“ су оглашене тајним, било их је потребно прикрити, не дозволити приступ и уклонити све трагове њиховог постојања. До краја 2012. године Комисија за тајне гробнице убијених после 12. септембра 1944. године је на основу архивских докумената, пријава грађана и сведока евидентирала 211 таквих локација на територији Србије⁵⁵

Одлуком НКОЈ-а од 15. августа 1944. године на Вису о формирању Корпуса народне одбране Југославије (КНОЈ), који је био под непосредним руководством Озне, борба и ликвидација „народних непријатеља“ и „квислинга“ попримила је ново обележје. КНОЈ, као оперативно одељење Озне био је задужен за борбу против одметничких група (четничких, усташких, белогардејских и сличних), за чишћење и обезбеђење ослобођене територије, обезбеђење централних органа власти

53 S. Cvetković, *Između srpa i čekića, represija u Srbiji 1944–1953*, 235.

54 С. Цветковић, *Комисија за тајне гробнице убијених после 12. септембра 1944, годишњи извештај 2010*, 28; Види и: С. Цветковић, *Репресија комунистичког режима у Србији на крају Другог светског рата са освртом на европско искуство*, 61–63.

55 *Исто*, 29; 63–65.

и других установа НОП-а, обезбеђење обала, лука, државних граница, заробљеничких логора, затвора, комуникација, извршавање примљених задатака од Озне, учешће у разним акцијама итд. За команданта КНОЈ-а именован је генерал-мајор Јово Вукотић.⁵⁶ Управо са оваквим карактеристикама КНОЈ је послужио новим властима за обрачун са четницима који су у јесен 1944. године напустили Србију и прешли у Босну. Око 25.000 четника у периоду од октобра 1944. до маја 1945. године, то јест до потпуног уништења ЈВуО на Зеленгори, трпело је константне нападе КНОЈ-а, осталих јединица НОВЈ, а са друге стране и усташких постројби. Када се уз то узму у обзир оштра зима, спаљена и пушта босанска земља, осипање кадра, глад, појава разних болести и исцрпљеност, не треба да чуди да је стање у четничким редовима било на врло ниском нивоу и да су војници ЈВуО постајали веома лаке мете. Знатан број припадника четничких јединица који су кренули пут Босне није се вратио кућама.

Страдање становништва Опленачког среза. Обрачун са идеолошким противницима нове власти започиње одмах после ослобађања Аранђеловца 20. септембра 1944. године, када приступају убијању заробљених четника, припадника СДС-а, колаборациониста и других „народних непријатеља“. Тачан број таквих жртава и на том подручју тешко је утврдити, јер су многе особе осим у Тополи ликвидирани и у Аранђеловцу, Крагујевцу, по Босни, мањи број и у другим местима, али се процењује да је на тај начин страдало најмање око 200 људи, укључујући и погинуле и нестале у Босни. Тела жртава закопавана су поред потока, у центру варошица, у рововима, у незнатим гробовима по околним селима, а претпоставља се да су поједине жртве бацане и у бунаре. Око Опленачког среза, као и у самом његовом центру у Тополи откривено је више тајних гробница где су жртве закопаване.

У **Аранђеловцу** су препознате гробнице на Букуљи, код Соколане, у магацину Крсте Цинцарина и највећа код потока Јешовац.⁵⁷ О гробницама на подручју Аранђеловца постоји најмање писаних трагова, али и материјалних доказа, пре свега због тога што је на највећем стратишту код потока Јешовац изграђено насеље. Штура сазнања донекле успевају да надоместе исакзи сведока, учесника догађаја и партијских кадрова као што је био Душан Павловић из Аранђеловца (село Раниловић), зва-

⁵⁶ К. Николић, *Мач револуције...*, 48–51.

⁵⁷ С. Цветковић, *Комисија за тајне гробницеубијених после 12. септембра 1944. годишњи извештај 2010*, 20.

ни Бора Ранилац, командант Првог шумадијског партизанског одреда.⁵⁸ Према његовим речима власт је тражила апсолутну сарадњу партијских активиста и грађана на ликвидацији „реакционох“ елемената. „Мој одред је остао у Шумадији да чисти терен. Душан – Шане Петровић (секретар ОК КПЈ за Крагујевац, члан ПК КПЈ за Србију – прим. аут.) нама је у јесен 1944, издао наредбу да треба пожурити са ликвидацијама свега што је четничко, пре него што се успостави легална власт и закон, јер говорио је многи ће тада да се извуку некажњени.“ Д. Павловић нарочито наглашава утицај партије, остварен, пре свега преко политичких комесара који су водили главну реч: „... Ја сам војнички извршавао оно што је политички комесар одлучио и партија на терену, срески комитети... Партија је за мене била бог, она је руководила радом и животима на терену. Ја као командант одреда нисам смео да питам откуд комесарима подаци и спискови које људе треба ликвидирати... Више је вредела једна реч члана партије него читаво село да прича цео дан.“⁵⁹

Једно од најмасовнијих стрељања које су нове власти спровеле у Опленачком срезу и у његовој околини десило се управо у Аранђеловцу, под Букуљом јуна 1945. године када је стрељано 30 особа. Главну реч водили су локални функционери Озне Ж. Несторовић, Р. Ђоковић и Б. Ризнић.⁶⁰

Већ првих дана по ослобођењу Крагујевца отпочели су и на подручју тог града прогони „народних непријатеља“. На стотине грађана похапшено је и затворено у „Старом затвору“ и у школи Војнотехничког завода. После суђења по кратком поступку одвођени су на егзекуцију до Капислане (данас „Застава“), дуж зида Пиротехнике и на Метином брду иза Пиваре где је постојао сабирни радни логор за више стотина људи. Према подацима из монографије С. Цветковића, приликом постављања шина у фабричком кругу „Заставе“ око 1955. године, радници су откопали масовне гробнице са плитко закопаним лешевима. Друга

58 Овај одред не треба мешати са Првим шумадијским партизанским одредом који је настао на почетку окупације 28. јуна 1941. године у Копљарима. Партизанске војне групе на том простору реорганизовале су се неколико пута и носиле различита имена током Другог светског рата. Дана 30. априла 1944. Први шумадијски и Космајски одред нашли су се у Даросави, ради формирања Друге шумадијске бригаде. Нова бригада бројала је 200 бораца (120 из Космајског и 80 из Првог шумадијског). Први шумадијски одред (о коме је реч у тексту) остао је са 35 бораца и он је до ослобођења, без жртава, водио мање борбе и изводио саботаже. Половином августа у састав бригаде, као Трећи батаљон, ушао је Београдски батаљон формиран у Срему – М. Станковић, *Први Шумадијски партизански одред*, Београд 1983, 530, 532, 534.

59 S. Cveticović, *Između srpa i čekića, represija u Srbiji 1944–1953*, 199.

60 Исто, 211.

масовна гробница са око 400 лешева у „Застави“ откривена је када је на месту некадашње Капислане грађена Акумулаторска станица. Додуше, у овом случају не могу се јасно издвојити жртве нових власти од жртава које су Немци стрелјали у Крагујевцу током окупације.⁶¹

Према речима Миодрага Бељаковића, у времену након ослобођења ученика Крагујевачке гимназије, „на суђења су извођени само познатији затвореници, против којих се имало доста доказног материјала, а други су стрелјани по кратком поступку, без икакве истраге и доказане кривице“. Ликвидација „народних непријатеља“ спровођена је скоро по аутоматизму у тачно одрђено време. О томе М. Бељаковић каже: „Клокотање митраљеза смо скоро сваког јутра рано, између два и четири сата слушали месецима. Већ сам се био навикао и у то доба се, са језивим осећајем, аутоматски будио.“ Зграда Оружног суда, по свој прилици, није била довољна за многобројна суђења одржавана после ослобођења, па су због тога поједини процеси вођени и у сали Гимназије или у пространом предсобљу Николајевића куће.⁶²

Владислав Сретеновић, некадашњи официр Озне, сведочио је 2011. године о ликвидацијама у Крагујевцу: „Хапсили смо прво по селима, а онда и по граду све који су били обележени као издајници. Сви су, по одлуци преког суда, стрелјани. Већина је убијена у Капислани, и то су ти подруми које сте сликали. Ту су довођени јер одатле нису могли да побегну, нити су се чули пуцњи. Било је то тешко време, а у њему су страдали и они који нису криви. (...)“⁶³

У Тополи главно стратиште за ликвидацију „народних непријатеља“ налазило се у самом центру варошице, у двориштима иза ондашње и садашње зграде општинске управе, општинског суда и полиције. У близини је била и зграда Озне, срушена пре неколико година. Жртве су најчешће убијане из ватреног оружја, али и будаком, маљем....

Према речима Миладина Гавриловића, бившег директора Задужбине краља Петра Првог на Опленцу, није било спора да су се победници после Другог светског рата својски потрудили да уклоне све оне за које су само и помислили да им могу представљати било какву сметњу. „Било је превише идеолошки острашћених који су сваког приведеног човека сматрали за злочинца. Међу онима који су побијени налазили су

61 Исто, 224, 226.

62 М. Бељаковић, *Под облацима Србије*, друго допуњено издање, Крагујевац 2004, 198–201.

63 „Priznanje oficira Ozne: U Kapislani su streljani i neduzni“, *Blic*, 17. avgust 2011. Види и: К. Николић, *Мач револуције...*, 90–91.

се људи који су чинили злодела, али је страдао и велики број потпуно недужних. (...) Највећи број је убијен после ослобођења Тополе, углавном до краја 1944. године, али и почетком 1945. године. Нова власт је ту имала своје затворе, где су приведене људе веома кратко задржавали. Ту су их ислеђивали, одмах су их стрељали и закопавали на више локација иза општине, суда и полиције.⁶⁴

Нису све жртве нових власти остале на тзв. главном стратишту. М. Гавриловић је био у прилици да разговара са извесним мештанином који је лично учествовао у пребацивању лешева са главног стратишта у центру Тополе на Опленца у пролеће 1945. године: „Новим властима је стигла дојава да ће Тополу да посети међународна комисија Црвеног крста, која је сазнала да се по Србији врше масовна стрељања и где су локације са лешевима побијених. Власт је одмах дала налог да се већ у току наредне ноћи откопају лешеве на главном стратишту и пребаце на мање видљиво место. Од једног сељака из Тополе, неког Радојковића, за тај транспорт су изнајмљена запрежна кола са канатама. На стратишту су откопане плитке гробнице. У три туре су лешеве преносили у још незатрпане ровове које су Немци копали око Опленца претходне јесени. Тај човек ми је причао да је била невероватно тамна ноћ, али његова процена да је могло да буде тридесет-четрдесет убијених људи. Лешеве су већ били у полураспаднутом стању. Једва су их товарили вилама и лопатама, довозили до Опленца и истоварали у ровове у које су их затрпали. (...) Ровови са лешевима налазе се на југоисточној страни Опленца.“⁶⁵

Закључак

Страдање становништва од комунистичких власти након ослобођења источних делова земље 1944. године и у наредном периоду, у историографском смислу представља недовољно истражену тему која је тек у почетној фази методолошког концепта.

Репресија у Србији била је изражена идеолошким противречностима, великим жртвама током окупације и грађанским ратом. Иако би се у неким случајевима могло закључити да је све чињено стихијски уз велику дозу реваншизма, нарочито у првим месецима после ослобођења, ипак се у обрачуну са идеолошким и „народним“ непријатељима може сагледати у плански карактер акције инструисане од челника ин-

64 „Тајне јаме у центру Тополе“, *Вечерње новости*, 27. јун 2009.

65 *Исто*.

ституција које су хтеле постићи сасвим одређен циљ.

У овом раду истраживање је усресређено на политичку репресију над становништвом Опленачког среза (отприлике данашња општина Топола), а питања на која смо покушали да дамо одговор јесу – на који начин и у којој мери је страдало становништво овог краја. Упоређивањем изнетих чињеница долази се до закључка да се репресија у овом крају ни по којим особеностима није разликовала од сличних поступака спровођених у другим крајевима земље. Многи људи су ликвидирани као идеолошки и, у мањој мери, класни противници нове власти, припадници политичке, културне и друштвене, предратне елите, припадници и сипатизери противничких покрета у Другом светском рату, родбина истакнутијих бораца на супротној страни у грађанском рату.

Према подацима које смо до сада прикупили укупно је страдало 213 лица из Опленачког среза. Највише њих нове власти су ликвидирале као припаднике и симпатизере ЈВуО. Укупно је страдало 182 припадника и симпатизера ЈВуО, пет припадника СДС-а, а под етикетом колаборациониста троје људи, као и четворо „народних непријатеља“, а убијен је такође и један припадник НОВЈ. За 18 особа није утврђено да ли су припадали иједној организацији или војној јединици. Према месту ликвидирања највећи број тих људи страдао је у Босни, укупно 91. Поред тога, многи су страдали у два највећа места у близини Опленачког среза, као и у самом његовом центру: у Аранђеловцу 35 особа, у Крагујевцу 23 и у Тополи 16. У осталим местима страдало је 23 особа (рачунајући и села у Опленачком срезу). За 19 страдалника није утврђено место погубљења, а за шест су назначена два могућа места убиства.

Сумирајући наведене податке јасно је да су за нову власт главне противнике у наведеном срезу представљали припадници Равногорског покрета. Са припадницима ЈВуО нове власти су се у највећој мери обрачунавале по Босни. Паралелно с тим операцијама спровођене су и ликвидације испрва путем тзв. дивљих чишћења, а након тога на основу судских пресуда, највише у Аранђеловцу, Крагујевцу и у Тополи.

Резиме

Рад је настао на основу необјављене и објављене архивске грађе, извора у виду мемоара, истраживачких текстова мањег обима и друге релевантне литературе. У тексту је дат кратак осврт на топографију краја, антропогеографске карактеристике и физиономију становништва Опленачког среза, а затим и на ослобађање Аранђеловца (20. септембра 1944) и Тополе (12. октобра 1944) у акцији партизанских јединица и потоњу ликвидацију и поштеду припадника четничких снага, идеолошких и „народних непријатеља“. Пажња је потом посвећена повлачењу четничких јединица у Босну

које је започето 21. октобра 1944. године, покушајима оживљавања четничког покрета у Србији у последњем отпору новоуспостављеним властима, са освртом на дешавања у Опленачком срезу где је у пружању отпора предњачио капетан Милан Медић. На крају представљен је преглед обрачуна нових власти са идеолошким непријатељима посредством ликвидација, тј. дивљих чишћења и касније судских пресуда. Посебно је истакнут део о страдању становништва Опленачког среза на стратиштима у три града: Аранђеловцу, Крагујевцу и Тополи.

Библиографија

Архивска грађа:

Архив Југославије:

Фонд 110 – Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача

Архив Музеја жртава геноцида: „Жртве рата 1941–1945“.

Архив Србије:

Безбедносноинформативна агенција

Војни архив:

Недићева архива, Партизанска архива и Четничка архива

Историјски архив Шумадије Крагујевац

Војни суд Крагујевац, Окружни народноослободилачки одбор Крагујевац, Окружни суд Крагујевац и Срески народноослободилачки одбор Аранђеловац

Извори:

1. Бељаковић М., *Под облацима Србије*, друго допуњено издање, Крагујевац 2004.
2. *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knjiga II, *prisutno stanovništvo po veroispovesti*, Beograd 1938.
3. *Зборник НОР-а I/12*, Београд 1956.
4. Несторовић Ж., *Црвене стазе*, Аранђеловац 1979.
5. *Statistički godišnjak 1932*, knjiga IV, Beograd 1934.
6. *Statistički godišnjak 1933*, knjiga V, Beograd 1935.
7. *Статистички годишњак 1934–1935*, књига VI, Beograd 1936.
8. *Statistički godišnjak 1936*, knjiga VII, Beograd 1937.
9. *Статистички годишњак 1937*, књига VIII, Beograd 1938.
10. *Statistički godišnjak 1938–1939*, knjiga IX, Beograd 1939.
11. *Статистички годишњак 1940*, књига X, Beograd 1941.

Литература:

1. Дробњаковић Б., *Варошице у Јасеници*, у: *Гласник географског друштва, свеска 6*, Београд 1921.
2. Дробњаковић Б., *Јасеница, антропогеографска испитивања, Насеља и порекло становништва*, књига 13, у: *Српски етнографски зборник, књига двадесет пета*, прир. Јован Цвијић, Београд 1923.
3. Јевтић Б., *Југословенска војска у отаџбини у Шумадији*, Врање 2011.
4. Лутовац М., *Привредно-географска карактеристика слива Јасенице*, у: *Српска академија наука, Посебна издања књига CLXXXV, Географски институт*, књига 3, Београд 1951.
5. Николић К., *Историја Равногорског покрета 1941–1945, I-III*, Београд 1999.
6. Николић К., *Мач револуције – Озна у Југославији 1944–1946*, Београд 2016.
7. Павловић Ј., *Живот и обичаји народни у крагујевачкој Јасеници у Шумадији*, књига XII, у: *Српски етнографски зборник, књига двадесет друга*, прир. Јован Ерделјановић, Београд 1921.
8. Petranović B., *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd 1992.
9. Radanović M., *Kazna i zločin: snage kolaboracije u Srbiji: odgovornost za ratne zločine (1941-1945) i vojni gubici (1944–1945)*, Beograd 2016.
10. Станковић М., *Први Шумадијски партизански одред*, Београд 1983.
11. Svetković S., *Između srpa i čekića, represija u Srbiji 1944–1953*, Beograd 2006.
12. Цветковић С., *Комисија за тајне гробнице убијених после 12. септембра 1944*, годишњи извештај 2010, Београд 2010.
13. Цветковић С., *Репресија комунистичког режима у Србији на крају Другог светског рата са освртом на европско искуство*, у: *1945. Крај или нови почетак?*, ур. З. Јањетовић, Београд 2016.

Интернет извори:

1. „Priznanje oficira Ozne: U Kapislani su streljani i nedužni“, *Blic*, 17. avgust 2011.
2. „Тајне јаме у центру Тополе“, *Вечерње новости*, 27. јун 2009.
3. „Отворена књига“ Регистар жртава Комисије за тајне гробни-

це убијених после 12. септембра 1944.

<http://www.otvorenaknjiga.komisija1944.mpravde.gov.rs>
(приступљено сајту 16. 2. 2017)

4. „Списак жртава комуниста у Крагујевачком округу“, *Погледи*, база фотографија.

<https://www.pogledi.rs/spisak-zrtava-komunista-u-kragujevackom-okragu-1-250-1-351/> (приступљено сајту 16. 2. 2017)

ПРИЛОГ:

ИДЕНТИТЕТИ ЖРТАВА ОПЛЕНАЧКОГ СРЕЗА КОЈИ СУ СТРАДАЛИ ОД СТРАНЕ НОВИХ ВЛАСТИ ОД ОСЛОБОЂЕЊА 1944. ГОДИНЕ

Поштујући методологију истраживања жртава рата коју практикује Музеј жртава геноцида кроз своје пројекте, желимо да дамо мали допринос у раду на попису жртава страдалих након ослобођења, а чији је узрок страдања управо везан за догађаје који су се десили у Другом светском рату. Подаци који садрже пуне идентитете жртава су у још већој мери драгоцени због тога што база података коју поседује Музеј жртава геноцида није обухватила жртве које су страдале од припадника партизанских јединица и новоуспостављених власти.

Утврђивање идентитета страдалих лица проистекло је из консултовања архивске грађе (Историјски архив Шумадије у Крагујевцу, у мањој мери Војни архив, Архив Југославије, Архив Музеја жртава геноцида, Архив Србије), података које нуди Комисија за тајне гробнице убијених после 12. септембра 1944. године и литературе (пре свега Б. Јевтић, *Југословенска војска у отаџбини у Шумадији*, Врање 2011.¹).

---

1 Напомена: Са подацима које нуди поменута књига треба бити јако опрезан из више разлога. Окосница овог, пре свега прегледа корпуса ЈВуО у Шумадији и спискова бораца, сарадника и страдалог становништва, наслоњена је на литературу, пре свега четничке провинијенције, која у не малом броју случајева преувеличава жртве нове власти. Подаци о страдалима преузети су највише из часописа „Погледи“ чији је уредник Милослав Самарџић, и спискова који су пре свега базирани на усменим исказима, који нису прошли методолошко-истраживачку анализу, односно за неке жртве се не може тврдити са сигурношћу да су уопште ликвидирани. Такође, књига не садржи било какав критички апарат, тако да када се наводи жртва ускраћени смо обавештења одакле су подаци преузети. Са друге стране, многи подаци су јединствени, а један број је подударан са осталим подацима, тако да су идентитети унесени у овај

Сви подаци до којих смо дошли су претходно нивелисани и сређени. Грешке до којих смо долазили, као што је година рођења или презиме су исправљени, а ако нисмо били сигурни у коначну истинитост података, остављано је по два или више решења.

Према подацима које смо до сада прикупили укупно је страдало 213 становника Опленачког среза. У следећој табели дат је приказ страдалих лица по местима.

БРОЈ СТРАДАЛИХ ПО МЕСТИМА		
РЕД. БРОЈ	МЕСТО	БРОЈ СТРАДАЛИХ
1	БЕЛОСАВЦИ	4
2	БОЖУРЊА	27
3	ВИНЧА	0
4	ВЛАКЧА	61
5	ГОРОВИЧ	4
6	ЖАБАРЕ	6
7	ЗАГОРИЦА	0
8	ЈЕЛЕНАЦ	9
9	ЈУНКОВАЦ	4
10	КЛОКА	7
11	КРЋЕВАЦ	17
12	ЛИПОВАЦ	11
13	МАСКАР	4
14	НАТАЛИНЦИ	3
15	ОВСИШТЕ	5
16	ПЛАСКОВАЦ	11
17	РАЈКОВАЦ	2
18	ТОПОЛА (село+варошица)	17
19	ТРНАВА ГОРЊА	12
20	ТРНАВА ДОЊА	5
21	ШУМЕ	4
УКУПНО		213

Даље, дат је табеларни преглед у коме се налазе идентитети

чланак, са колико год смо били у могућности, претходно обављеном систематизацијом података.

лица која су страдала од стране нове власти.² У изради табела имена ликвидираних лица су сложена по месту боравка, а затим азбучним редом по презимену. Табеле се састоје од следећих колона које ближе одређују идентитет жртве и околности под којима је убијена: презиме и име (очево име, ако је пронађено), датум рођења, занимање, датум смрти, место смрти, начин страдања, квалификација (јединица којој је ликвидирано лице припадало), извор.

---

2 Напомена: Уобичајно је да се већина лица која су настрадала у Босни воде као нестала, због тога што се нису вратили кућама, а опет нису идентификовани међу емиграцијом. Укупно 91 лице је страдало у Босни. Са овим подацима треба бити јако опрезан пошто су нека лица страдала у окршајима са усташама, нарочито код Модриче 11-14. јануара 1944. и на путу Добој–Босански брод 16. априла 1944, док су друга поумирала од глади, болести или исцрпљености.

**СПИСАК СТРАДАЛИХ У СЕЛИМА:
БЕЛОСАВЦИ**

Редни бр.	Презиме и име	Датум рођења	Занимање	Датум смрти	Место смрти	Начин страдања	Квалификација	Извор
1	Басарић Богољуб			након ослобођења 1944.	Бајчетина	убијен/ стрелјан	СДС	“Отворена књига” Регистар жртава Комисије за тајне гробнице убијених после 12. септембра 1944; http://www.otvorenaknjiga.komisija1944.mpravde.gov.rs/ ИАШК, ОНОК, XXXIX, 700; Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 213.
2	Митровић М. Милић			након ослобођења 1944.	Аранђеловац	убијен	ЈВУО/ припадник	“Отворена књига”, Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 222.
3	Радосављевић (Живота) Бранислав	1925.		јесен 1944./ пролеће 1945.	Младеновац	убијен	ЈВУО/ припадник	“Отворена књига”, Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 222.
4	Радосављевић М. Никола	1912.		20.09.1944.	Аранђеловац- код циганмале	убијен	ЈВУО/ припадник	“Отворена књига”.

БОЖУРЊА

Редни бр.	Презиме и име	Датум рођења	Занимање	Датум смрти	Место смрти	Начин страдања	Квалификација	Извор
1	Величковић (Милосав) Антон	1919.		19./20. 09.1944.	Аранђеловац	убијен/ погинуо	ЈВУО/ припадник	Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 194.
2	Величковић Ж. Драгољуб				Босна		ЈВУО/ припадник	ИАШК, ОНОК, XXXIX, 500; Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 194.
3	Вујићић (Драгутин) Братољуб	1913.		19./20. 09.1944.	Аранђеловац	убијен/ погинуо	ЈВУО/ припадник	Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 195.
4	Гајић М. Ратко				Босна		ЈВУО/ припадник	Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 196.
5	Глишић М. Милета				Босна		ЈВУО/ припадник	Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 197.
6	Глишић Б. Милорад				Босна		ЈВУО/ припадник	Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 197.
7	Ивановић Д. Александар			1945.	Босна		ЈВУО/ припадник	Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 202.
8	Јаковљевић Д. Живомир			1945.	Босна		ЈВУО/ припадник	ИАШК, ОНОК, XXXIX, 500; Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 202.
9	Јаковљевић Миленко			1945.	Босна		ЈВУО/ припадник	Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 202.
10	Јаковљевић Мирослав			1945.	Босна		ЈВУО/ припадник	Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 202.

Редни бр.	Презиме и име	Датум рођења	Занимање	Датум смрти	Место смрти	Начин страдања	Квалификација	Извор
11	Јовановић (Коста) Живомир	1917.		19./20. 09.1944.	Аранђеловац	убијен/погинуо	ЈВУО/припадник	Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 204.
12	Јовановић (Милош) Манојло	1910.	рез. поднаредник	након ослобођења 1944.	Шабац	нестао	ЈВУО/официр	“Отворена књига”
13	Јовановић М. Миодраг			1945.	Босна		ЈВУО/припадник	Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 204.
14	Манојловић Димитрије	1903.		19./20. 09.1944.	Аранђеловац	убијен/погинуо	ЈВУО/припадник	Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 209.
15	Миливојевић Душан	1915.		19./20. 09.1944.	Аранђеловац	убијен/погинуо	ЈВУО/припадник	Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 211.
16	Николић (Драгомир) Светомир	1905.		19./20. 09.1944.	Аранђеловац	убијен/погинуо	ЈВУО/припадник	Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 216.
17	Павловић В. Драгомир			1945.	Босна		ЈВУО/припадник	Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 217.
18	Павловић (Љубивоје) Милан	1904.		19./20. 09.1944.	Аранђеловац	убијен/погинуо	ЈВУО/припадник	Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 217.
19	Радовановић (Милић) Светомир	1901.		19./20. 09.1944.	Аранђеловац	убијен/погинуо	ЈВУО/припадник	Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 222.
20	Радојковић Ђ. Драгољуб			1945.	Босна		ЈВУО/припадник	Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 222.
21	Радојковић Здравко			1945.		убијен/погинуо	ЈВУО/припадник	Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 222.

Редни бр.	Презиме и име	Датум рођења	Занимање	Датум смрти	Место смрти	Начин страдања	Квалификација	Извор
22	Савић Т. Милован			1945.	Босна		ЈВУО/ припадник	Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 225.
23	Стевановић В. Здравко			1945.		убијен/ погинуо	ЈВУО/ припадник	Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 227.
24	Стевановић М. Јован			1945.	Босна	нестао	ЈВУО/ припадник	Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 227.
25	Чолић (Јљубомир) Милосав	1923.		1945.	Босна		ЈВУО/ припадник	“Отворена књига”
26	Швабић Будимир		капетан 2. класе	05./06.1945.	Сарајево	убијен/ стрељан	ЈВУО/ официр	Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 232.
27	Швабић Б. Милорад			05.1945.	Зеленгора	убијен/ погинуо	ЈВУО/ припадник	Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 232.

ВЛАКЧА

Редни бр.	Презиме и име	Датум рођења	Занимање	Датум смрти	Место смрти	Начин страдања	Квалификација	Извор
1	Аврамовић (Мијаило) Витомир ²	1903./ 1911./ 1900.		1945.	Босна	нестао	ЈВУО/ припадник	ВА, ЧА, 29-1-34; Музеј жртава геноцида, жртве рата 1941-1945; “Отворена књига”
2	Аврамовић Живадин		поткивач	1945.	Босна	нестао	ЈВУО/ припадник	“Отворена књига”
3	Аврамовић Радомир	1916.		1945.	Босна	нестао	ЈВУО/ припадник	“Отворена књига”

Редни бр.	Презиме и име	Датум рођења	Занимање	Датум смрти	Место смрти	Начин страдања	Квалификација	Извор
4	Аврамовић (Јанићије) Синиша	1925.		1945.	Босна	нестао	ЈВУО/ припадник	“Отворена књига”
5	Алексијевић (Мијалило) Драгомир	1910.		1945.	Босна	нестао	ЈВУО/ припадник	“Отворена књига”
6	Борић (Милован) Драгиша	1915.		1945.	Босна	нестао	ЈВУО/ припадник	“Отворена књига”
7	Борић (Радисав) Милорад	1913.		1945.	Босна	нестао	ЈВУО/ припадник	“Отворена књига”
8	Васиљевић Михаило	1906.	ковач	1945.	Босна/ Крагујевац	нестао/ убијен	ЈВУО/ припадник	“Отворена књига”
9	Вучковић (Светозар) Миодраг	1915.		1945.	Босна	нестао	ЈВУО/ припадник	“Отворена књига”
10	Гавриловић (Светозар) Божидар	1913.		1945.	Босна	нестао	ЈВУО/ припадник	“Отворена књига”
11	Гајић (Тихомир) Зоран ³	1923.	механичар	30.05.1946.	Крагујевац	убијен/ осуђен на казну смрти стрелјањем	ЈВУО/ припадник	ИАШК, ОНОК, ХЛ, 2000-3000, ОСК, V, 21; “Отворена књига”; Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 85, 196.

Редни бр.	Презиме и име	Датум рођења	Занимање	Датум смрти	Место смрти	Начин страдања	Квалификација	Извор
12	Гајић (Тихомир) Светозар	1917.		1945.	Босна	убијен	ЈВУО/ припадник	ИАШК, ОНОК, XI, 2000-3000, ОСК, V, 21; "Отворена књига"; Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 196.
13	Драгутиновић (Милутин) Живомир	1923.			Босна	убијен	ЈВУО/ припадник	ИАШК, ОНОК, XXXIX, 1200; "Отворена књига"; Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 199.
14	Драгутиновић (Милисав) Милутин ⁴	1896.		1945.	Босна	убијен	ЈВУО/ припадник	ИАШК, ОНОК, XXXIX, 1200, XI, 2000-3000; "Отворена књига"; Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 199.
15	Ђорђевић (Живадин) Драгослав ⁵	1914./ 1924.	земљорадник/ акт.вазд. поднаредник	1945./мај 1946.	Крагујевац	убијен/ осуђен на казну смрти вешањем	ЈВУО/ официр	ИАШК, ВСК, X, 283/45, ОНОК, XXXIX, 500; "Отворена књига"; Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 199.
16	Ђорђевић Јелица	1894.	домаћица	27.11.1944./ 12.1944.	Влакча	убијена		ИАШК, ОНОК, XXXIX, 900; "Отворена књига"; Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 199.

Редни бр.	Презиме и име	Датум рођења	Занимање	Датум смрти	Место смрти	Начин страдања	Квалификација	Извор
17	Ђорђевић (Живадин) Олга	1921.	домаћица	27.11.1944./ 12.1944.	Влакча	убијена		ИАШК, ОНОК, XXXIX, 900; “Отворена књига”; Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 199.
18	Живановић (Милош) Драгољуб	1924.		05.1945.	Босна	убијен	ЈВУО/ припадник	“Отворена књига”
19	Живановић (Михаило) Милан	1917.		04.03.1945.	Модрича	убијен	ЈВУО/ припадник	“Отворена књига”
20	Јанковић (Јован) Радоје ⁶	1923.	столар	30.05.1946.	Крагујевац	убијен/ осуђен на казну смрти стрељањем	ЈВУО/ припадник	ИАШК, ОНОК, XL, 2000-3000, ОСК, V, 21; “Отворена књига”; Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 93, 203.
21	Јеремић (Светомир) Живомир	1922.		1945.	Босна	нестао	ЈВУО/ припадник	“Отворена књига”
22	Јоксимовић (Тихомир) Никола	1920.		1945.	Босна	нестао	ЈВУО/ припадник	“Отворена књига”
23	Карић М. Љубомир		судски службеник/ рез. артиљеријски наредник	1945.	Босна	нестао	ЈВУО/ припадник	ИАШК, ОНОК, XXXIX, 1200, XL, 2000-3000; “Отворена књига”; Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 205.

Редни бр.	Презиме и име	Датум рођења	Занимање	Датум смрти	Место смрти	Начин страдања	Квалификација	Извор
24	Коларовић (Мијаило) Живадин	1918.		1945.	Босна	нестао	ЈВУО/ припадник	“Отворена књига”
25	Костић (Војин) Борисав	1922.		1945.	Босна	нестао	ЈВУО/ припадник	“Отворена књига”; Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 206.
26	Костић (Трифун) Милорад ⁷	1924.		После ослобођења 1944./1945.	Зворник (Босна)	нестао	ЈВУО/ припадник	Музеј жртва геноцида, жртве рата 1941-1945; “Отворена књига”
27	Крманоновић (Радисав) Добрица	1904.		1945.	Босна	нестао	ЈВУО/ припадник	“Отворена књига”
28	Крманоновић (Младен) Радосав ⁸	1906.		после ослобођења 1944./1945.	Влакча/ Босна	нестао/ убијен	ЈВУО/ припадник	Музеј жртва геноцида, жртве рата 1941-1945; “Отворена књига”
29	Лукић (Радован) Гвозден	1918.		1945.	Босна	нестао	ЈВУО/ припадник	“Отворена књига”
30	Лукић Живадин	1919.		1945.	Босна	нестао	ЈВУО/ припадник	“Отворена књига”
31	Максимовић (Драгољуб) Милан	1924.		1945.	Босна	нестао	ЈВУО/ припадник	“Отворена књига”

Редни бр.	Презиме и име	Датум рођења	Занимање	Датум смрти	Место смрти	Начин страдања	Квалификација	Извор
32	Миловановић (Драгомир) Борисав	1920./ 1918.		1945.	Босна	нестао	ЈВУО/ припадник	ВА, ЧА, 29-1-34; ИАПШ, ОНОК, XXXIX, 500; “Отворена књига”; Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 212.
33	Миловановић (Живојин) Војин	1904.		1945.	Босна	нестао	ЈВУО/ припадник	“Отворена књига”
34	Миловановић (Живојин) Добрица	1925.		1945.	Босна	нестао	ЈВУО/ припадник	“Отворена књига”.
35	Миловановић (Живојин) Живодрег	1919.		1945.	Босна	нестао	ЈВУО/ припадник	“Отворена књига”.
36	Миловановић (Томислав) Миливоје “Фикус”			05./06.1945.	Сарајево	нестао	ЈВУО/ официр	ИАПШ, ОНОК, XXXIX, 500; “Отворена књига”; Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 212.
37	Миловановић (Живојин) Миодраг	1922.		1945.	Босна	нестао	ЈВУО/ припадник	“Отворена књига”.
38	Миловановић (Драгомир) Радомир	1923.		1945.	Босна	нестао	ЈВУО/ припадник	“Отворена књига”.
39	Николић (Милисав) Драгољуб	1906.		1945.	Босна	нестао	ЈВУО/ припадник	“Отворена књига”.

Редни бр.	Презиме и име	Датум рођења	Занимање	Датум смрти	Место смрти	Начин страдања	Квалификација	Извор
40	Николић (Драгиша) Живомир	1918.	свирач	1945.	Босна	нестао	ЈВУО/ припадник	“Отворена књига”.
41	Обрадовић (Михаило) Мирко	1916.		1945.	Босна	убијен	ЈВУО/ припадник	ИАШК, ОНОК, XXXIX, 500; “Отворена књига”; Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 216.
42	Павловић (Душан) Драгић	1922.		1945.	Босна	нестао	ЈВУО/ припадник	“Отворена књига”.
43	Петровић (Живога) Драгомир “Драгиша”	1923./ 1924.		1945.	Босна	нестао	ЈВУО/ припадник	ВА, ЧА, 29-1-34; “Отворена књига”.
44	Петровић Спасоје	1926./ 1922.		1945.	Босна	нестао	ЈВУО/ припадник	ВА, ЧА, 29-1-34; “Отворена књига”.
45	Раденковић (Миљојко) Драгић-Бренић	1923.		1945.	Босна	нестао	ЈВУО/ припадник	ИАШК, ОНОК, XXXIX, 500; “Отворена књига”.
46	Раденковић (Мијанло) Милош	1925.		1945.	Босна	нестао	ЈВУО/ припадник	“Отворена књига”.
47	Радојковић Станимир	1918.		1945.	Босна	нестао	ЈВУО/ припадник	“Отворена књига”.
48	Радосављевић (Милоје) Градимир	1923.		1945.	Босна	нестао	ЈВУО/ припадник	“Отворена књига”.

Редни бр.	Презиме и име	Датум рођења	Занимање	Датум смрти	Место смрти	Начин страдања	Квалификација	Извор
49	Ранковић (Миљко) Драгослав	1927.		1945.	Босна	нестао	ЈВУО/ припадник	“Отворена књига”.
50	Ранковић (Милован) Миљко	1900.	свештеник	1945.	Босна	нестао	ЈВУО/ сарадник	ИАШК, ОНОК, XXXIX, 1100, 1200, “Отворена књига”.
51	Симић (Ђураћ) Миодраг	1922.		1945.	Босна	нестао	ЈВУО/ припадник	“Отворена књига”.
52	Симић (Живадин) Радомило	1919.		1945.	Босна	нестао	ЈВУО/ припадник	“Отворена књига”.
53	Тодић (Радован) Миљко	1924.		1945.	Босна	нестао	ЈВУО/ припадник	“Отворена књига”.
54	Томић (Милија) Љубисав	1920.		1945.	Босна	нестао	ЈВУО/ припадник	“Отворена књига”.
55	Томић (Марко) Милорад	1922.		1945.	Босна	нестао	ЈВУО/ припадник	“Отворена књига”.
56	Томић (Милија) Петар	1923.		1945.	Босна	нестао	ЈВУО/ припадник	“Отворена књига”.
57	Тошић (Драгомир) Миливоје	1921.	абација	1945.	Босна	нестао	ЈВУО/ припадник	“Отворена књига”.
58	Ђурић (Светомир) Гвозден	1924.		1945.	Босна	нестао	ЈВУО/ припадник	“Отворена књига”.

Редни бр.	Презиме и име	Датум рођења	Занимање	Датум смрти	Место смрти	Начин страдања	Квалификација	Извор
59	Тирић (Љубиша) Миодраг	1925.		1945.	Босна	нестао	ЈВУО/ припадник	“Отворена књига”.
60	Филиповић (Чедомир) Жика	1919.		1945.	Босна	нестао	ЈВУО/ припадник	“Отворена књига”.
61	Швабић (Богољуб) Драгољуб	1907.	трговац	1945.	Босна	нестао	ЈВУО/ припадник	“Отворена књига”.

ГОРОВИЧ

Редни бр.	Презиме и име	Датум рођења	Занимање	Датум смрти	Место смрти	Начин страдања	Квалификација	Извор
1	Николић (Радомир) Милош	1921.		20.09.1944.	Аранђеловац	убијен	ЈВУО/ припадник	“Отворена књига”
2	Станковић (Радоје) Михаило	1910.		крајем пролећа 1945.	Крагујевац	убијен	ЈВУО/ припадник	“Отворена књига”
3	Стевановић/ Стефановић (Раја) Ж. Радован	1901.	земљорадник	јесен 1944.	Топола	убијен	ЈВУО/ сарадник	ИАШК, ВСК, Х, 286/45, ОНОК, XXXIX, 700; “Отворена књига”.

Редни бр.	Презиме и име	Датум рођења	Занимање	Датум смрти	Место смрти	Начин страдања	Квалификација	Извор
4	Стевановић/ Стефановић (Раја) Ж. Радомир	1897.	земљорадник/ кмет села	јесен 1944.	Топола	убијен	ЈВУО/ сарадник	ИАШК, ВСК, X, 286/45, ОНОК, XXXIX, 700; "Отворена књига".

ЖАБАРЕ

Редни бр.	Презиме и име	Датум рођења	Занимање	Датум смрти	Место смрти	Начин страдања	Квалификација	Извор
1	Бркић (Живота) Никола	1922.		17.11.1944.	Липница (Чачак)	убијен/ стрелан	ЈВУО/ припадник	"Отворена књига".
2	Милојевић Милутин	1906.	земљорадник	јесен 1944.	Топола	убијен/ осуђен на смрт	"народни непријатељ"	ИАШК, ОНОК, XXXIX, 1800, XI, 2000-3000; "Отворена књига"; Б. Јевтић, <i>нав.</i> <i>дело</i> , 212.
3	Митровић (Михаило) Драгиша	1911.	акт.наредник	11.1944.	Топола/ Крагујевац	убијен/ стелан	ЈВУО/ официр	ИАШК, ОНОК, XXXIX, 500; "Отворена књига"; Б. Јевтић, <i>нав.</i> <i>дело</i> , 213.

Редни бр.	Презиме и име	Датум рођења	Занимање	Датум смрти	Место смрти	Начин страдања	Квалификација	Извор
4	Павловић (Милутин) Радослав “Суља”	1911.	земљорадник	19.12.1944.	Топола	убијен маљем	ЈВУО/ припадник	ИАШК, ОНОК, XXXIX, 500; “Отворена књига”, Б. Јевтић, <i>нав.</i> <i>дело</i> , 217.
5	Радојковић (Рака) Витомир	1922.	гумац и рецитатор	17.11.1944.	Липница (Чачак)	убијен	ЈВУО/ припадник	“Отворена књига”.
6	Чолић (Периша) Радомир	1922.		17.11.1944.	Липница (Чачак)	убијен	ЈВУО/ припадник	“Отворена књига”.

ЈЕЛЕНАЦ

Редни бр.	Презиме и име	Датум рођења	Занимање	Датум смрти	Место смрти	Начин страдања	Квалификација	Извор
1	Ивановић Живорад		земљорадник	јесен 1944.	Аранђеловац	убијен		Б. Јевтић, <i>нав.</i> <i>дело</i> , 201.
2	Илић Чедомир		земљорадник	јесен 1944.	Аранђеловац	убијен		Б. Јевтић, <i>нав.</i> <i>дело</i> , 202.
3	Матић Живорад		земљорадник	јесен 1944.	Аранђеловац	убијен		Б. Јевтић, <i>нав.</i> <i>дело</i> , 210.
4	Николић Драгољуб			јесен 1944.	Аранђеловац	убијен		Б. Јевтић, <i>нав.</i> <i>дело</i> , 215.
5	Николић Милентије			јесен 1944.	Аранђеловац	убијен	ЈВУО/ сарадник	Б. Јевтић, <i>нав.</i> <i>дело</i> , 215.

Редни бр.	Презиме и име	Датум рођења	Занимање	Датум смрти	Место смрти	Начин страдања	Квалификација	Извор
6	Николић Миодраг		земљорадник	јесен 1944.	Аранђеловац	убијен		Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 215.
7	Новковић Борисав		земљорадник	јесен 1944.	Аранђеловац	убијен		Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 216.
8	Петровић Миливоје		земљорадник	јесен 1944.	Аранђеловац	убијен	ЈВУО/ сарадник	Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 219.
9	Тодоровић Мића		земљорадник	јесен 1944.	Аранђеловац	убијен		Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 229.

ЈУНКОВАЦ

Редни бр.	Презиме и име	Датум рођења	Занимање	Датум смрти	Место смрти	Начин страдања	Квалификација	Извор
1	Величковић Д. Драгиња		домаћица		Босна		ЈВУО/ сарадник	ИАШК, ОНОК, XXXIX, 500; Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 194.
2	Миливојевић (Радован) Радомир	1924.		1945.	Босна	немао	ЈВУО/ припадник	“Отворена књига”.
3	Радосављевић (Драгољуб) Славко	1927.		09.1944.	Горња Трешњевица	убијен/ стрелан	ЈВУО/ припадник	“Отворена књига”.
4	Спасић (Миленко) Душан	1924.		почетком 1945.	Топола	убијен	ЈВУО/ припадник	“Отворена књига”.

КЛОКА

Редни бр.	Презиме и име	Датум рођења	Занимање	Датум смрти	Место смрти	Начин страдања	Квалификација	Извор
1	Алексић (Андреј) Алекса	1910.	жандармер. поднаредник	1945.	Крагујевац	убијен	СДС/ припадник	ИАШК, ОНОК, XXXIX, 200; “Отворена књига”.
2	Јанковић Драган			1945.	Босна		ЈВуО/ припадник	Б. Јевтић, <i>нав</i> <i>дело</i> , 434.
3	Милосављевић (Вук) Милета ⁹	1892.	земљорадник	14./ 18.04.1945.		убијен/ осуђен на смрт стрелјањем	“народни непријатељ”	ИАШК, ОНОК, XXXIX, 800,1100,1200, XL, 2000-3000; “Отворена књига”.
4	Ненадовић (Милоје) Милан ¹⁰	1922.	опанчар	почетком 1946.	Крагујевац	убијен/ осуђен на смрт стрелјањем	ЈВуО/ припадник	ИАШК, ВСК, X, 318/45, ОНОК, XXXIX, 500; Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 117.
5	Петровић Витомир			04.09.1949.		убијен	ЈВуО	АС, БИА, 1/103.
6	Ракић Владимир		магурант	18.12.1945.	Клока	убијен	ЈВуО/ припадник	“Отворена књига”; Б. Јевтић, <i>нав.</i> <i>дело</i> , 461.
7	Ракић Драгомир			23.12.1945.	Клока	убијен	ЈВуО/ припадник	“Отворена књига”.

КРЂЕВАЦ

Редни бр.	Презиме и име	Датум рођења	Занимање	Датум смрти	Место смрти	Начин страдања	Квалификација	Извор
1	Благојевић В. Бошко			1945.	Босна		ЈВУО/ припадник	Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 193.
2	Благојевић (Сретен) Константин	1906.	земљорадник/ заменик команданта села	крајем 11.1944.	Крагујевац	убијен	ЈВУО/ припадник	ИАШК, ОНОК, XXXIX, 1300; "Отворена књига".
3	Благојевић Д. Милан			1945.	Босна		ЈВУО/ припадник	Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 193.
4	Благојевић А. Михајло			1945.	Босна		ЈВУО/ припадник	Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 193.
5	Манојловић Ага		земљорадник	јесен 1944.		убијен		Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 209.
6	Манојловић М. Живота			1945.	Босна		ЈВУО/ припадник	Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 209.
7	Манојловић Рајко		земљорадник	јесен 1944.		убијен		Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 209.
8	Маринковић Б. Ђорђе	1905.		крајем 1944.	Босна		ЈВУО/ припадник	Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 209.
9	Маринковић Ивко/Живко	1910.		крајем 1944.	Босна		ЈВУО/ припадник	ИАШК, ОНОК, XXXIX, 1300; Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 209.

Редни бр.	Презиме и име	Датум рођења	Занимање	Датум смрти	Место смрти	Начин страдања	Квалификација	Извор
10	Маринковић (Благоје) Милутин	1903.		12.1944/ почетком 1945.	Крагујевац/ Топола	убијен/ стрелњан	ЈВУО/ припадник	“Отворена књига”, Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 209.
11	Милованчевић (Живана) Душан “Шароња, Шарац”			1945.	Босна		ЈВУО/ припадник	ИАШК, ОНОК, XXXIX, 1300; Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 212.
12	Милованчевић (Живојин) Живан ¹¹	1887.	пешадијски мајор у пензији/ срески начелник	09.11.1944.	Белосавци	убијен	“народни непријатељ”, ЈВУО/ сарадник	АЈ, ДК-110, 602-335; “Отворена књига”, Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 212.
13	Недељковић (Милутин) Данило	1907.	земљорадник	11.10.1944.	Бања (Круловића забран)	убијен будаком због освете	ЈВУО/ припадник	ИАШК, ОНОК, XXXIX, 1200, XL, 2000-3000; “Отворена књига”, Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 214, 242.
14	Спасић (Сретен) Љубиша	1920.	хармоникаш	почетком 11.1944.	Крагујевац	убијен/ бачен од стране Руса из камиона у покрету	ЈВУО	ИАШК, ОНОК, XXXIX, 1300; “Отворена књига”.

Редни бр.	Презиме и име	Датум рођења	Занимање	Датум смрти	Место смрти	Начин страдања	Квалификација	Извор
15	Терзић А. Ангелина		службеник	јесен 1944./ пролеће 1945.	Рајковац	убијена		ИАШК, ОНОК, XXXIX, 1300; Б. Јевтић, <i>нав.</i> <i>дело</i> , 228.
16	Терзић Јован			1945.	Босна		ЈВУО/ припадник	Б. Јевтић, <i>нав.</i> <i>дело</i> , 228.
17	Чварковић (Војислав) Светозар	1902.	командант сеоске страже	11.11.1944.	Аранђеловац	убијен	ЈВУО/ сарадник	ИАШК, ОНОК, XXXIX, 1300; “Отворена књига”, Б. Јевтић, <i>нав.</i> <i>дело</i> , 232.

ЛИЦОВАЦ

Редни бр.	Презиме и име	Датум рођења	Занимање	Датум смрти	Место смрти	Начин страдања	Квалификација	Извор
1	Аврамовић Радослав			1945.	Босна		ЈВУО/ припадник	Б. Јевтић, <i>нав.</i> <i>дело</i> , 191.
2	Андрић Милутин	1912.		04.1945.	Аранђеловац- Јешовац	убијен	ЈВУО/ припадник	Б. Јевтић, <i>нав.</i> <i>дело</i> , 191, 244.
3	Гарашанин (Аврам) Никола	1906.	земљорадник	10.1944./ 25.11.1944.	Аранђеловац- Јешовац	убијен/ стрелан	ЈВУО/ припадник	ИАШК, ОНОК, XXXIX, 400; “Отворена књига”, Б. Јевтић, <i>нав.</i> <i>дело</i> , 196, 244.

Редни бр.	Презиме и име	Датум рођења	Занимање	Датум смрти	Место смрти	Начин страдања	Квалификација	Извор
4	Ђорђевић Тика		општински служитељ	10.1944.		убијен		Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 244.
5	Зечевић Миленко “Белуган”			20.09.1944.	Аранђеловац	убијен	ЈВУО/ припадник	Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 201, 244.
6	Јанковић (Милош) Миливоје/ Миливој	1902.	земљорадник	25.11.1944.	Аранђеловац	убијен	ЈВУО/ сарадник	ИАШК, ОНОК, XXXIX, 400; “Отворена књига”; Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 202, 244.
7	Петровић Јаков	1923.		1945.	Босна	убијен	ЈВУО/ припадник	Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 219.
8	Радовановић Андромир	1883.	земљорадник	09.1944.		убијен		Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 221, 244.
9	Радовановић Аранђел	1880.	земљорадник/ деловођа у општини Топола	09.1944.		убијен		Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 221, 244.
10	Радовановић (Милосав/ Милош) Драгић	1920.		1945.	Босна	нестао	ЈВУО/ припадник	“Отворена књига”; Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 459.
11	Радовановић (Милосав/ Милош) Младен	1911.	капетан војске Краљевине Југославије	1945.	Босна	нестао	ЈВУО/ официр	“Отворена књига”; Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 459.

МАСКАР

Редни бр.	Презиме и име	Датум рођења	Занимање	Датум смрти	Место смрти	Начин страдања	Квалификација	Извор
1	Марковић (Јубомир) Велисав ¹²	1907.		12.07.1950.	Смедеревска Паланка	убијен	ЈВУО/ припадник	“Отворена књига”.
2	Николић (Гаврило) Адам	1907.	земљорадник/ командант места	08.12.1944.	Аранђеловац	убијен будаком	ЈВУО/ официр	ИАШК, ОНОК, XL, 2000- 3000, СНОА, LXII, 156/45; “Отворена књига”.
3	Николић Александар		земљорадник	крајем 1944.	Топола	убијен		Б. Јевтић, <i>наб. дело</i> , 215.
4	Прокић (Младен) Славољуб	1921.		12.1944./ 12.05.1945.	Крагујевац- Капислана	убијен/ осуђен на смрт	ЈВУО/ официр, “народни непријатељ”	ИАШК, ОНОК, XXXIX, 1300, ОСК, VI, 24; “Отворена књига”; Б. Јевтић, <i>н. д</i> , 220.

НАТАЛИЦИ

Редни бр.	Презиме и име	Датум рођења	Занимање	Датум смрти	Место смрти	Начин страдања	Квалификација	Извор
1	Ђурић (Вукосав) Александар	1923.	студент	10.1944.	Крушевац	убијен	ЈВУО/ припадник	“Отворена књига”.

Редни бр.	Презиме и име	Датум рођења	Занимање	Датум смрти	Место смрти	Начин страдања	Квалификација	Извор
2	Михајловић Драган "Беса"		поткивач	1945.	Босна		ЈВУО/ припадник	Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 214.
3	Тодоровић (Милосав) Живадин	1918.	опанчар	05.11.1944.	Топола	убијен	ЈВУО/ припадник	ИАШК, ОНОК, XXXIX, 1200, XL, 2000-3000; "Отворена књига".

ОВСИШТЕ

Редни бр.	Презиме и име	Датум рођења	Занимање	Датум смрти	Место смрти	Начин страдања	Квалификација	Извор
1	Димитрић М. Марјан	1913.	свештеник	20.09.1944.	Аранђеловац	убијен	ЈВУО/ официр	"Отворена књига".
2	Лукић (Прока) Радомир	1912.	рез. поднаредник			убијен/ страдао у логору	ЈВУО/ припадник	"Отворена књига".
3	Николић (Драгутин) Милован	1905.		крајем 1944.	Топола	убијен	ЈВУО/ официр	ИАШК, ОНОК, XXXIX, 500; "Отворена књига"; Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 215.
4	Николић (Павле) Милорад	1908.		крајем 1944.	Топола	убијен	СДС/ официр	ИАШК, ОНОК, XXXIX, 500; "Отворена књига".

Редни бр.	Презиме и име	Датум рођења	Занимање	Датум смрти	Место смрти	Начин страдања	Квалификација	Извор
5	Ранчић (Велимир) Радосав	1923.	учитељ	22.09.1944.	Аранђелвац	убијен	ЈВУО/ припадник	“Отворена књига”.

ПЛАСКОВАЦ

Редни бр.	Презиме и име	Датум рођења	Занимање	Датум смрти	Место смрти	Начин страдања	Квалификација	Извор
1	Ђорђевић Светомир				Босна		ЈВУО/ припадник	Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 200.
2	Лукић Светислав			1945.	Топола	убијен/ погинуо	ЈВУО/ припадник	Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 208.
3	Матић Драгољуб			1945.	Босна		ЈВУО/ припадник	Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 210.
4	Недељковић Мијило			на крају рата		убијен	ЈВУО/ припадник	Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 214.
5	Недељковић Миливоје		командант села	јесен 1944.	Крагујевац	убијен/ стрелан	ЈВУО/ сарадник	Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 214.
6	Рајковић Иванка/Ивана ¹³			1947.	Пласковац	умрла		“Отворена књига”, Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 131, 223.
7	Рајковић Љубиша			1945.	Фоча		ЈВУО/ припадник	Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 223.
8	Танасијевић Војислав			1945.	Пласковац		ЈВУО/ припадник	Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 228.

Редни бр.	Презиме и име	Датум рођења	Занимање	Датум смрти	Место смрти	Начин страдања	Квалификација	Извор
9	Томић Драгиша	1921.		1945.	Фоча		ЈВУО/ припадник	Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 229.
10	Томић Љубиша	1923.		1945./1947.	Фоча/ Крагујевац	убијен	ЈВУО	“Отворена књига”, Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 229.
11	Томић (Милосав) Радиша	1919.	питомац војне академије, потпоручник	1947.	Крагујевац	убијен	ЈВУО/ официр	ИАШК, ОНОК, ХЛ, 2000-3000; “Отворена књига”, Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 229.

РАЈКОВАЦ

Редни бр.	Презиме и име	Датум рођења	Занимање	Датум смрти	Место смрти	Начин страдања	Квалификација	Извор
1	Вучићевић (Милован) Миливоје	1907.	командант села	након ослобођења 1944./1945.		убијен	ЈВУО/ официр	ИАШК, ОСК, VI, 24; “Отворена књига”.
2	Илић Гавриловић Сава	1896.	земљорадник	1945.		убијен/ осуђен на смрт		“Отворена књига”.

ТОПОЛА

Редни бр.	Презиме и име	Датум рођења	Занимање	Датум смрти	Место смрти	Начин страдања	Квалификација	Извор
1	Бојанић Јован		чувар на Опленцу	после рата		убијен	СДС/ припадник	Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 80
2	Гарашанин (В./Бошко) Милентије	1909.		24.10.1944.	Бања	убијен	ЈВуО/ официр	ИАШК, ОНОК, XXXIX, 500; “Отворена књига”.
3	Грујић Радивоје			05.1948.		убијен	ЈВуО	АС, БИА, I/103.
4	Илић (Михаило) Љубинко “Микин”	1925.		05.1946.	Крагујевац	убијен	ЈВуО/ официр	ИАШК, ОСК, IV, 30, ОНОК, XXXIX, 200; “Отворена књига”.
5	Јокић (Петар) Милош ¹⁴	1899.	председник општине	25.11.1944.	Аранђеловац	убијен	ЈВуО/ сарадник	ИАШК, ОНОК, XXXIX, 500; “Отворена књига”; Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 205.
6	Јокић (Милош) Петар ¹⁵	1925.		1945.	Шабац/ Београд	убијен	НОВЈ/ припадник	Музеј жртва геноцида, Жртве рата 1941-1945; Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 205.

Редни бр.	Презиме и име	Датум рођења	Занимање	Датум смрти	Место смрти	Начин страдања	Квалификација	Извор
7	Маринковић Предраг		вазд. наредник	1945.	Босна	нестао	ЈВУО	Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 209.
8	Миливојевић Милутин		писар у сеоској општини	јесен 1944.	Топола	нестао	“народни непријатељ”	“Отворена књига”.
9	Милојевић (Јанко) Милован			19.06.1947.		убијен/ осуђен на смрт	“народни непријатељ”	“Отворена књига”.
10	Младеновић Живорад		поткивач	након ослобођења 1944.	Београд	убијен/ стрељан	колаборант	“Отворена књига”.
11	Нећак Саво			јесен 1944.		убијен/ стрељан	СДС/ припадник	ИАШК, ОНОК, XXXIX, 500; Б. Јевтић, <i>нав. дело</i> , 215.
12	Радојковић (Зарије) Адам	1892.	касапин	02.12.1944.	Аранђеловац	убијен	ЈВУО/ симпатизер	ИАШК, ОНОК, XXXIX, 700; “Отворена књига”.
13	Радојковић (Живојин) Танаско	1901.	командант села Топола	02.12.1944.	Аранђеловац	убијен/ стрељан	ЈВУО/ припадник	ИАШК, ВСК, X, 283/45; “Отворена књига”.

Редни бр.	Презиме и име	Датум рођења	Занимање	Датум смрти	Место смрти	Начин страдања	Квалификација	Извор
14	Стевановић (Лука) Петар	1903.	вртлар/ чувар краљевог двора	02.12.1944.	Аранђеловац	убијен/ мучен и стрелјан	ЈВУО/ сарадник	ИАШК, ВСК, X, 283/45, ОНОК, XXXIX, 1800, XI, 2000- 3000; “Отворена књига”; Б. Јевтић, н. д, 227.
15	Тошић/ Стошић Д. Живорад			након ослобођења 1944.		убијен	ЈВУО/ припадник	ИАШК, ОНОК, XXXIX, 500; “Отворена књига”.
16	Траковић Петар	1911.		након ослобођења 1944.		убијен/ осуђен на смрт	колаборант	“Отворена књига”.
17	Чолић (Ђорђе) Живан	1919.		крајем 1944.	Топола	убијен	ЈВУО/ припадник	ИАШК, ОНОК, XXXIX, 500; “Отворена књига”.

ГОРЊА ТРНАВА

Редни бр.	Презиме и име	Датум рођења	Занимање	Датум смрти	Место смрти	Начин страдања	Квалификација	Извор
1	Благојевић Ж. Мирослав	1921.		28./31.03. 1945.	Крагујевац	убијен	ЈВУО/ сарадник	ИАШК, ОНОК, XXXIX, 600, XI, 2000-3000; “Отворена књига”.

Редни бр.	Презиме и име	Датум рођења	Занимање	Датум смрти	Место смрти	Начин страдања	Квалификација	Извор
2	Живановић (Милоје) Милан	1924.	жандарм	11.1944.	Топола	убијен	СДС/припадник	“Отворена књига”.
3	Јаковљевић (Миладин) Драгомир	1911.	кафеџија	11.1944.	Аранђеловац	убијен	колаборант	“Отворена књига”.
4	Јаковљевић (Панта) Исаило ¹⁶	1901.		28.03.1945.	Крагујевац	убијен	ЈВУО/сарадник	ИАШК, ОНОК, XXXIX, 600, XL, 2000-3000; “Отворена књига”.
5	Крљић (Милета) Драгић	1907.	капетан друге класе војске Краљевине Југославије	крајем 1944.	Аранђеловац	убијен	ЈВУО/официр	ИАШК, ОНОК, XL, 2000-3000; “Отворена књига”; Б. Јевтић, и. д, 207.
6	Милић (Живко) Будисав	1917.	командант села/земљорадник	11.1944.	Крагујевац-Капислана	убијен/стрелан	ЈВУО-официр	ИАШК, ОНОК, XXXIX, 700; “Отворена књига”; Б. Јевтић, иав. дело, 109, 211.
7	Младеновић (Радојко) Исаило ¹⁷	1899./1900.	земљорадник	28./31.03.1945.	Крагујевац	убијен		ИАШК, ОНОК, XXXIX, 600, 1800, XL, 2000-3000; “Отворена књига”; Б. Јевтић, и. д, 214.

Редни бр.	Презиме и име	Датум рођења	Занимање	Датум смрти	Место смрти	Начин страдања	Квалификација	Извор
8	Петронијевић Живодрог	1926./1927.		крајем 1944.	Београд	убијен	ЈВУО/припадник	ВА, ЧА, 29-1-34; "Отворена књига".
9	Прокић (Миленко) Светислав	1903.	земљорадник	28./31.03.1945.	Крагујевац	убијен	ЈВУО/сарадник	ИАШК, ОНОК, XXXIX, 800, 1200, XL, 2000-3000; "Отворена књига".
10	Спасојевић (О./Никола) Душанка	1920.		31.03./04.1945.	Крагујевац	убијена	ЈВУО/сарадник	ИАШК, ОНОК, XXXIX, 1800, XL, 2000-3000; "Отворена књига".
11	Станковић (Божидар) Добросав	1924.		јесен 1944.	Крагујевац	убијен	ЈВУО/припадник	"Отворена књига"; Б. Јевтић, и. д, 465.
12	Шуковић (Филип) Петар ¹⁸	1910.	седлар	пролеће 1946.	Крагујевац	убијен/осуђен на казну смрти стрељањем	ЈВУО/припадник	ИАШК, ОСК, V, 35, ОНОК, XXXIX, 500; Б. Јевтић, и. д, 147.

ДОЂА ТРНАВА

Редни бр.	Презиме и име	Датум рођења	Занимање	Датум смрти	Место смрти	Начин страдања	Квалификација	Извор
1	Живанић Драгомир	1910.		17.04.1945.	Шуме	убијен	ЈВУО/официр	"Отворена књига".

Редни бр.	Презиме и име	Датум рођења	Занимање	Датум смрти	Место смрти	Начин страдања	Квалификација	Извор
2	Кузмић (Милентије) Милан	1912.		11.1944.	Топола	убијен	ЈВУО/ припадник	ИАШК, ОНОК, XXXIX, 500; “Отворена књига”.
3	Радојичић (Љубомир) Живојин	1904.		након ослобођења 1944.	Топола	убијен	ЈВУО/ официр	ИАШК, ОНОК, XXXIX, 700; “Отворена књига”.
4	Ристић (Драгослав) Бошко	1925.		11.1944.	Топола	убијен	ЈВУО/ припадник	ИАШК, ОНОК, XXXIX, 700; “Отворена књига”.
5	Станковић (Мијат) Светозар ¹⁹	1916.	земљорадник	почетком 1945.	Крагујевац	убијен/ осуђен на смрт стрелњем	ЈВУО/ припадник	ИАШК, ОНОК, XXXIX, 1800, ОНОК, XL, 2000-3000; “Отворена књига”; Б. Јевтић, н. д, 137.

ШУМЕ

Редни бр.	Презиме и име	Датум рођења	Занимање	Датум смрти	Место смрти	Начин страдања	Квалификација	Извор
1	Аксентијевић (Ђорђе) Новица ²⁰	1910.	командант места/ земљорадник	08./ 09.11.1944.	Крагујевац- Капислана	убијен маљем	ЈВУО/ припадник	ИАШК, ОНОК, XXXIX, 700; “Отворена књига”, Б. Јевтић, <i>наав.</i> <i>дело</i> , 75, 191.
2	Вићентијевић (Драгољуб) Милош	1922.		21.09.1944.	Аранђеловац	убијен мучењем (исечене уши, нос)	ЈВУО/ припадник	“Отворена књига”.
3	Миливојевић (Драгутин) Милан	1919.		20.10.1944.	Рача	Убијен мучењем (паљен)	ЈВУО/ припадник	“Отворена књига”.
4	Милосављевић (Тикомир) Божидар	1912.	земљорадник	11.1944.	Крагујевац- Капислана	убијен/ стрељан	ЈВУО/ сарадник	ИАШК, ОНОК, XXXIX, 500; “Отворена књига”, Б. Јевтић, <i>наав.</i> <i>дело</i> , 212.

Објашњења:

1 У даљем тексту „Отворена књига“.

2 У списку „Жртве рата 1941–1945“ који поседује Музеј жртава геноцида, а који је преузет из Архива Југославије, фонд 179 – Попис „Жртве рата 1941–1945“ из 1964, Аврамовић Витомир је заведен да је умро у НОБ-у 1945. у Тузли.

3 Пресудом Окружног народног суда у Крагујевцу од 29.03.1946. окривљени Зоран Гајић осуђен је на казну смрти стрељањем, због тога што је заједно са Радојем Јанковићем убио једног железничара, партизанског курира. Припадао је Првом батаљону Опленачке бригаде Горске Гарде.

4 Рехабилитован по решењу Вишег суда у Крагујевцу Рех-15/11, Рех-18/11 од 16. 12. 2011.

5 Пресудом Народног Окружног суда из Крагујевца, који је заседао у Тополи, од 29.10.1945. окривљени Драгослав Ђорђевић осуђен је на казну смрти вешањем, због борби против НОВ, убистава и батинања грађана. Припадао је Опленачкој бригади Горске Гарде, највише је био у одреду Тихомира Јовановића зв. „Карађорђе“. Такође је једно време провео и у одреду (батаљону) Борисава Обрадовића из Влакче.

6 Пресудом Окружног народног суда у Крагујевцу од 29.03.1946. окривљени Радоје Јанковић осуђен је на казну смрти стрељањем, због тога што је заједно са Зораном Гајићем убио једног железничара, партизанског курира. Припадао је 1. батаљону Опленачке бригаде Горске гарде.

7 У списку „Жртве рата 1941–1945“ који поседује Музеј жртава геноцида, а који је преузет из Архива Југославије, фонд 179 – Попис „Жртве рата 1941–1945“ из 1964, Костић Милорад је заведен да је погинуо у НОБ-у 1944. године у Зворнику.

8 У списку „Жртве рата 1941–1945“ који поседује Музеј жртава геноцида, а који је преузет из Архива Југославије, фонд 179 – Попис „Жртве рата 1941–1945“ из 1964, Крсмановић Радосав је заведен да је убијен код куће у Влакчи 1944. године.

9 Пресудом Војног суда Крагујевачке војне области од 10. априла 1945. осуђен је Милета Милосављевић на казну смрти стрељањем.

10 Окружни народни суд у Крагујевцу пресудом од 28.12.1945. осудио је Милана Ненадовића на казну смрти стрељањем као припадника ЈВуО, због батинања становника и саучешћа у убиству. Од јула до новембра 1941. био је у партизанским одредима код Душана Дугалића. Јула 1943. отишао је у четнике код потпоручника Милије Петровића, Опленачка бригада, а јуна месеца 1945. предао се ЈА.

11 Убијен од стране органа народне сигурности Животе М. Николића, земљорадника из Белосаваца. Живота Милованчевић био је за време рата командант Опленачке бригаде четника Косте Пећанца, а потом срески начелник опленачког среза.

12 Тајни сарадник партизана. Убијен због сукоба са влашћу.

13 Била је шест година на робији, разболела се, пуштена је кући и недуго затим умрла.

14 Убио га кундаком Јова Миливојевић из Бање.

15 Био је партизански поручник. Побунио се због убиства свог оца и након тога је убијен. У списку „Жртве рата 1941–1945“ који поседује Музеј жртава геноцида, а

који је преузет из Архива Југославије, фонд 179 – Попис „Жртве рата 1941–1945“ из 1964, Јокић Петар је заведен да је погинуо у НОБ-у 1945. године на правцу Шабац-Београд.

16 Рехабилитован по решењу Вишег суда у Новом Саду, Рех. бр. 26/10 од 9. 5. 2011. године.

17 Лажно је оптужен од сеоских комуниста да је четнички јатак.

18 Врховни суд Народне Републике Србије преиначио је одлуку Окружног суда у Крагујевцу и донео пресуду од 26. 4. 1946. године о казни смрти стрељањем за Петра Шуковића због убистава које је починио као припадник ЈВуО. Рођен је у Серогашту код Колашина. До пред рат живео је у Крагујевцу.

19 Пресудом Војног суда војне области централне Србије од 23. и 24. 1.1945. године оптужени Светозар Станковић осуђен је на казну смрти стрељањем. Припадао је одредима ЈВуО. Осуђен је због убиства Живана Живанчевића и Илије Прокића.

20 Рехабилитован по решењу Вишег суда у Крагујевцу Рех. бр. 6/11 од 1. 4. 2011. године.

Р
А
С
П
А
Д

Ј
У
Г
О
С
Л
А
В
И
Ј
Е

Никола Борковић, историчар
Бањалука

СТРАДАЊЕ БЕБА У КЛИНИЧКО-БОЛНИЧКОМ ЦЕНТРУ БАЊАЛУКА У МАЈУ И ЈУНУ 1992. ГОДИНЕ

*Стране уговорнице признају да свако
дете самим рођењем има право на живот.*

(Члан 6, тачка 1. Конвенције о правима дјетета
усвојене на Генералној скупштини Уједињених народа
20. новембра 1989. године.)

Апстракт: Од трагичних дешавања на Гинеколошко-акушерском одјељењу Клиничко-болничког центра (КБЦ) у Бањалуци протекло је двије и по деценије. Бројна питања у вези с тим догађајем остала су и до данас недовољно објашњена. Рад има за циљ да одговори на нека од тих питања: како је дошло до нестанка кисеоника, да ли је постојала забрана лета изнад Босне и Херцеговине (БиХ), зашто авион са аеродрома у Батајници код Земуна није полетио, колико су вијести о страдању беба утицале на пробој коридора, ко је одговоран итд. Рад је настао на темељу анализе писања дневне штампе и представља својеврсну реконструкцију догађаја.

Кључне ријечи: Бањалука, бебе, кисеоник, УНПРОФОР, Бутрос Бутрос Гали, Савјет безбједности, Босна и Херцеговина

Распад Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (СФРЈ), започет проглашењем независности република Словеније и Хрватске, настављен је на истовјетан начин у Босни и Херцеговини (БиХ) која је до тада због националног састава становништва често називана „Југославија у малом“.¹ Муслиманске и хрватске политичке елите у теж-

---

¹ Према попису становништва 1991. године у Социјалистичкој Републици Босни и Херцеговини живјело је 4.377.033 становника, од којих 1.898.963 (43,38%) Му-

њи издвајања БиХ из СФРЈ у октобру 1991. године у Скупштини БиХ донијеће Акт о реафирмацији суверености Републике Босне и Херцеговине. Одговор српских посланика био је доношење одлуке о оснивању Скупштине српског народа у БиХ 24. октобра 1991. године.² Том приликом поручено је да српски народ жели да остане у заједничкој држави – СФРЈ. Та одлука је потврђена на плебисцитарном изјашњавању српског народа одржаном 9. и 10. новембра 1991. године. Непосредно након тога плебисцит ће од челника крње власти у Сарајеву бити проглашен неуставним. Прводећи политику заштите српских интереса, а ослањајући се на општине гдје је освојила власт или гдје су Срби били у већини, Српска демократска странка (СДС), започела је стварање српских аутономних области (САО).³ Аутономна регија Крајина (АРК), са сједиштем у Бањалуци, била је по броју становника и територији највећа на простору БиХ.⁴ Скупштина српског народа у БиХ је на засједању 9. јануара 1992. године усвојила Декларацију о проглашењу Републике српског народа Босне и Херцеговине.⁵ Територију новостворене републике чиниле су управо српске аутономне области. Први сукоби који су у БиХ „резултирали“ грађанским ратом десили су се 1. марта 1992., у вријеме одржавања од Срба бојкотованог референдума о независно-

слимана, 1.365.093 (31%) Срба, 759.906 (17,3%) Хрвата, уз мањи број оних који су се изјашњавали као Југословени и припадници националних мањина. Муслимани су чинили већину у 45 општина (у 13 релативну, у 31 апсолутну), Срби у 34 (у пет релативну, у 29 апсолутну), а Хрвати у 20 (у шест релативну и у 14 апсолутну) – *Državni zavod za statistiku Republike Bosne i Hercegovine, Popis stanovništva, domaćinstava, stanovna i poljoprivrednih gazdinstava 1991. godine, Etnička obilježja stanovništva, Rezultati za Republiku i po opštinama 1991*, Сарајево, октобар/листопад 1993. године, *Statistički bilten* 233, 10.

2 „Одлука о оснивању скупштине српског народа у Босни и Херцеговини“, *Службени гласник српског народа у Босни и Херцеговини*, година 1, број 1, 15. јануар 1992. Сарајево, 1 (у даљем тексту: *Службени гласник*).

3 До краја новембра 1991. завршено је формирање САО: Херцеговина са сједиштем у Требињу, Семберија и Мајевица са сједиштем у Угљевуку, Сјеверна Босна са сједиштем у Добоју и Романија – Биач са сједиштем у Сарајеву.

4 Аутономна регија Крајина (АРК) маја 1992. године обухватала је општине: Бањалука, Бихаћ–Рипач, Босанска Дубица, Босанска Градишка, Босанска Крупа, Босански Нови, Босански Петровац, Челинац, Доњи Вакуф, Кључ, Скендер Вакуф, Котор Варош, Приједор, Прњавор, Сански Мост, Шипово, Лакташи и Теслић.

5 Територија проглашене републике обухватала је подручје српских аутономних области уз напомену да Република остаје у саставу СФРЈ – „Декларација о проглашењу Републике српског народа Босне и Херцеговине“, *Службени гласник*, година 1, број 2 од 27. јануара 1992, Сарајево, 14. Назив Република Српска добила је 12. августа 1992. године.

сти те републике, у Сарајеву припадник тзв. Зелених беретки (партијске војске СДА), Рамиз Делалић Тело пуцао је у српске сватове код православне цркве на Башчаршији и убио младожењиног оца Николу Гардовића. Уследио је српски одговор на тај злочин – постављање барикада у Сарајеву и непосредној околини. Недуго затим регуларна Хрватска војска је 3. марта прешла Саву и потпомогнута локалним муслиманским и хрватским формацијама заузела Босански Брод. Крајем марта почињу сукоби у Дервенти. Тим освајањима јединице муслиманско-хрватске коалиције су успјеле да повежу правац Босански Брод–Дервента–Травник и да двије крајине – Босанску и Книнску – држе одсјеченим од СР Југославије.

Савјет министара Европске заједнице (ЕЗ) је 6. априла 1992. године у Луксембургу једногласно усвојио Декларацију о Југославији којом је призната независност БиХ.⁶ Одлуку су потврдиле и Сједињене Америчке Државе (САД). Наредног дана, 7. априла Народна скупштина српског народа прогласила је независност Српске Републике Босне и Херцеговине од БиХ. Ратни сукоби у Босанском Броду, Бијељини и, посебно, у Дервенти⁷ произвешће озбиљне посљедице по све општине АРК међу којима се својом величином и значајем издвајала Бањалука као регионални центар. Транспорт људи и робе према Југославији одвијао се у тешким и ризичним условима.

***

Почетком априла 1992. Бањалуку је захватила психоза рата. Грађани су стварали залихе намирница, што је довело до повремених nestaшица. Почињу и рестрикције електричне енергије и воде. Прву половину априла обиљежили су велика инфлација и прекиди ПТТ саобраћаја. Спас од муслиманског и хрватског прогона у Бањалуци су потражиле бројне избјеглице из Западне Славоније, Босанског Брода, Доњег Вакуфа, Бугојна и са подручја Купреса. Свечано отварање бањалучког аеродрома, 8. априла 1992. године представљало је један од ријетких момената који су уливали наду Бањалучанима да че бити боље. Функ-

⁶ *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996*. Dvostrani i višestрани међународни уговори и други дипломатски акти о државним границама, политичкој и војној сарадњи, верским и етничким мањинама, III том (1946–1996), Београд 1999, 568 (у даљем тексту: *Balkanski ugovorni odnosi*).

⁷ Дервента је била подјељен град. Касарна дотадашње ЈНА, са дијелом града који су држали Срби, константно је била изложена нападима припадника Хрватских оружаних снага (ХОС). Град је представљао важну тачку јер би његовим падом био отворен пут према Прњавору.

ционисање аеродрома било је условљено бројним спољним факторима.⁸

Највећа здравствена установа у АРК Клиничко-болнички центар (КБЦ) тада је организационо и функционално покривала осам општина бањалучке регије. КБЦ је пружао помоћ и болницама у Книну, Глини, Петровој Гори и Борју у виду стручне подршке и санитетског материјала.⁹ Лоша саобраћајна проходност изазвана бројним патролама, барикадама и другим препрекама, као и борбеним дејствима, највише је погађала рањенике и болеснике које је требало транспортовати за Београд. Војска је хеликоптерима, колико је била у могућности, излазила у сусрет КБЦ превозећи рањенике, али и цивиле. На састанку представника општинске владе, крајишког здравства, Југословенске народне армије (ЈНА) и добављача лијекова и санитетског материјала, одржаном 14. априла у Бањалуци, договорено је успостављање ваздушног моста на релацији Бањалука–Београд.¹⁰ Тим договором је у краћем периоду ријешено питање транспорта рањеника и снабдијевање лијековима и санитетским материјалом. Влада тзв. Републике БиХ донијела је 24. априла одлуку да прекине све робне и финансијске токове према свим САО. Тиме је највише била погођена АРК која је тонула у све већу изолацију, а сав копнени саобраћај одвијао се практично само унутар њене територије. Након свих могућих притисака, Савезно веће Скупштине СФРЈ је 27. априла 1992, на основу приједлога и сагласности скупштина Србије и Црне Горе, усвојило и прогласило Устав Савезне Републике Југославије (СРЈ), што је у ствари означило и престанак постојања СФРЈ.¹¹ Одлуком Предсједништва Југославије од 4. маја, ЈНА је започела убрзано повлачење са територија БиХ, које је требало бити окончано најкасније за 15 дана.¹²

8 Цивилни летови Југословенског аеротранспорта (ЈАТ) на релацији Београд–Бањалука прекинути су на краћи период 13. априла 1992. јер је осигуравајућа кућа „Лојд“ из Лондона тражила 15.000 америчких долара по лету због ратног ризика – Мирко Кисијан, „Осигурање стопирало летове“, *Глас*, 13. 4. 1992, 2) Летови су поново успостављени 22. априла 1992. године пошто су се представници ЈАТ-а договорили са „Лојдом“ о спуштању цијене на име додатног ризика – Mirko Kisijan, „Strah 'plaća' osiguranje“, *Glas*, 24. 4. 1992, 3.

9 Драгутин Илић, „Свијет их је осудио на смрт“, *Крајишки војник*, Специјално издање: *Шест година послје...*, 28. 6. 1998, 13.

10 Есма Пашагић, „Ваздушни мост здравља“, *Глас*, 15. 4. 1992, 6.

11 *Balkanski ugovorni odnosi*, 570. Тим чином престала је и званично да постоји СФРЈ. СРЈ је постала њена државна и правна наследица. ЈНА је престала да постоји 20. маја 1992. године, а оружана сила СРЈ је била Војска Југославије.

12 „Рок петнаест дана“, *Глас*, 6. 5. 1992, 1. Повлачење ЈНА поставило је Србе западно од Дрине пред нове проблеме. Сваки војни обвезник имао је слободу да се

Обруч који су хрватско-муслиманске снаге направиле око АРК довешће цијелу регију, а самим тим и Бањалуку, да тако кажемо, на руб снага. Снабдијевање града је, због посустале привреде, блокаде путева и платног промета, као и константног прилива избјеглица, доспјело у критичну ситуацију. Допремање робе из СРЈ обављано је авионским транспортом. Најчешће су то били само лијекови и одређене врсте најнеопходнијих намирница. Такво снабдијевање, међутим, било је скупо и недовољно. Хуманитарна помоћ која је тада стизала у Крајину долазила је углавном из СРЈ и од Срба који су живјели у иностранству.

Финансијски ослабљен град и осиромашено здравство нису могли трајно да се ослоне на такав вид помоћи. Посредством Радио Бањалуке КБЦ је упутио јавни апел свима за помоћ у снабдијевању санитарског и хируршког материјала, јер је због убрзане потрошње пријетила њихова несташница. Истакнуто је да ће, уколико се ситуација даље буде погоршавала, медицинске екипе у КБЦ наћи у беспомоћном стању.¹³

У другој половини маја већ су биле исцрпљене преостале резерве у здравству. Недостатак нафте и нафтних деривата одражавао се и на транспорт рањеника. Тај проблем посебно се читовао при достави медицинских гасова.¹⁴ Београдско предузеће „Техногас“ било је дугогодишњи и једини снабдјевач КБЦ медицинским кисеоником¹⁵ и другим гасовима који имају примјену у медицини. Дневне потребе за кисеоником бањалучке болнице износиле су 400 килограма, док је прије почетка блокаде недељно складиштено пет тона.¹⁶ Кризни штаб АРК је 22. маја

са војском врати у СРЈ. Старјешине, рођене на територијама БиХ, остајале су са жељом да продуже борбу за опстанак и слободу српског народа. Такође, вођена је велика „борба“ да се задржи војна техника.

13 М. Курузовић, „Хуманост на дјелу“, *Глас*, 11. 5. 1992, 11.

14 Директор КБЦ др Жељко Родић у разговору за бањалучки *Глас* наводи: „Готово је алармантна ситуација с медицинским плинovima, већ је спремиште кисеоника на Паприковцу затворено јер се Техногас, који је спреман да помогне и дотури цистерну, због саобраћајних блокада и страха од друмског разбојништва не усуђује да на пут пошаље тако скупо возило. Набавка кисеоника у боцама отежава посао јер сваки трећи дан треба на пут, а то је велики ризик и скупо је.“ – Сабира Лонић, „Хирурги одлажу скалпел?“, *Глас*, 19. 5. 1992, 6.

15 Медицински кисеоник, за разлику од индустријског је, прије свега, изузетно стерилан, пакује се у посебне боце, такође стерилне. То је монокомпонентни гас чистоће најмање 99,5% v/v и не садржи друге материје. У болнички централни систем пушта се путем боца или се директно прикочава на респиратор („вјештачка плућа“) и тако се пријевременој рођеној беби омогућава дисање. Индустријски кисеоник не подлеже стерилизацији и зато је неопходно да се прије терапије доведе у такво стање.

16 Душан Кеџман, „Како су умирале бебе“, *Политика*, 21. 6. 1992, 7.

позвао све који посједују индустријски кисеоник да га ставе на располагање КБЦ, уз упозорење да несташица кисеоника угрожава живот многих болесника, међу којима и знатан број дјеце.¹⁷ На дан објављивања тог позива преминула је прва беба. Др Данко Кузмановић, говорећи о количинама кисеоника које су потребне за одржавање живота једне бебе, биће врло прецизан: „Количина кисеоника коју захтијева једна беба на први поглед би се могло рећи да је то мала количина. Али једна беба за један минут треба пет литара и када то помножите са шездесет минута и двадесет четири сата добићете која је то огромна количина. Тих пет литара распореди се на укупан број удисаја које дијете направи у једној минути. Из тих разлога боца није могла дуго служити.“¹⁸

Западне силе и исламске земље истовремено су константно вршиле притисак на Југославију да повуче војску и престане да помаже српски народ западно од Дрине. Као вид притиска уследило је и искључивање из КЕБС-а.¹⁹ Догађај који је требало да „пресуди“ и Србима у АРК збио се 15. маја 1992. године када су муслиманске снаге напале колону ЈНА у Тузли. Тим нападом је пресјечен и последњи пут који је кориштен за најминималнију саобраћајну комуникацију са Југославијом. Истог дана кад је почињен злочин у Тузли, Савјет безбједности Организације уједињених нација (СБ ОУН) усвојио је Резолуцију 752 о територијалном интегритету БиХ, а од СРЈ је затражено да убрза повлачења ЈНА,²⁰ које је завршено 20. маја 1992. године. Једини гарант опстанка српског народа, након повлачења ЈНА, била је новоформирана Војска Српске Републике Босне и Херцеговине (ВРС).²¹

СБ ОУН сматрао је да СРЈ није испунила све обавезе из пријашњих резолуција. Новом Резолуцијом бр. 757 од 30. маја уведене су санкције СРЈ.²² Резолуцијом је, између осталих, уведена и забрана авио-са-

17 „Кисеоник критичан“, *Глас*, 22. 5. 1992, 3.

18 *Дах живота*, Сњежана Брезо документарни филм, Радио-телевизија Републике Српске (РТРС), 2013.

19 Конференција за европску безбједност и сарадњу, данас носи назив Организација за европску безбједност и сарадњу (OSCE).

20 СРЈ као правној наследици СФРЈ није дозвољено да обнови чланство у ОУН. Са друге стране Хрватска, БиХ и Словенија су примљене у чланство 22. маја 1992. године.

21 Војска Републике Српске је формирана 12. маја 1992. године одлуком Народне скупштине Српске републике Босне и Херцеговине – *Службени гласник*, година 1, број 6 од 12-17. маја 1992, Бањалука 1992, 137.

22 За каснија дешавања важно је обратити пажњу на тачку 7, параграф(а) те Резолуције која гласи: „Ускратити дозволу за полетање било ком авиону или дозволу

обраћаја са СРЈ. Пошто су БиХ и Хрватска, као чланице ОУН, увеле санкције према Југославији то је довело до затварања ваздушног саобраћаја изнад БиХ, а самим тим и обустављања летова на релацији Бањалука–Београд. Прије избијања ратних сукоба ваздушни простор изнад БиХ био је подјелен на двије обласне контроле летења – Београда и Загреба. Након што је БиХ постала независна контролу ваздушног саобраћаја у потпуности је преузела Хрватска. Тиме се та земља придружила санкцијама против СРЈ, а АРК се нашла у апсолутној блокади јер од 3. јуна нису саобраћали летови на релацији Бањалука–Београд.²³ Пошто су јединице Хрватског вијећа обране (ХВО) 31. маја по други пут заузеле Модричу и спојиле се са снагама у Градачцу пресјечени су сви путни правци који су водили према Шамцу, Брчком и Бијелини, а тиме и према Југославији.²⁴

Првих дана јуна вијест о страдању беба и нестацици кисеоника почиње да добија простор у српским медијима са обе стране Дрине. Кључни догађај био је, чини се, састанак између новинара Радио Београда Бранислава Божића и начелника Информативне службе Првог крајишког корпуса, пуковника Милована Милутиновића крајем маја.²⁵ Како је Божић информисао Милутиновића да је у последњих неколико дана преминуло неколико рањеника, бубрежних болесника и новорођених беба сагласили су се да би на такво стање морала да скрене пажња јавности не би ли дошло до евентуалне осуде таквог чина. Наредни састанак, са в. д. директора КБЦ др Драгутином Илићем и начелником Дјечије клинике др Милованом Милановићем, одржан је два дана касније. На састанку је, према Милутиновићевим речима, договорено да буде одржана конференција за новинаре, као и да се „област медицинске заштите становништва перманентно прати и иницира преко Прес-цен-

---

за прелетање њихове територије ако тај авион треба да слети на територији Савезне Републике Југославије (Србија и Црна Гора) или је пак полетео са територије Савезне Републике Југославије (Србија и Црна Гора) сем уколико сам тај лет није одобрио, у хуманитарне или неке друге сврхе у складу са релевантним резолуцијама Савета безбедности, Комитет основан на темељу Резолуције 724 (1991“ – *Balkanski ugovorni odnosi*, 572. Та тачка је значајна јер даје објашњење о каквој се забрани летова ради. Постоје многе тврдње из муслиманских кругова да забрана лета није постојала јер су авиони и хеликоптери РВ и ПВО ВРС дјеловали на територији БиХ. То је тачно, али се забрана лета није односила на територију БиХ, него искључиво на СРЈ. Забрана лета над територијом БиХ или увођење тзв. зоне забрањеног лета установљена је 9. октобра 1992. године на основу резолуције 781 Уједињених нација.

23 Vukan Dubočanin, „Ne lete avioni“, *Glas*, 3. 6. 1992, 3.

24 Новица Симић, *Операција „Коридор-92“*, Бањалука, 2011, 30.

25 Није могуће било утврдити тачан датум.

тра и свих агенција које су са њим у вези, а да ће Бранислав Божић бити непосредна веза Центра са КБЦ“.²⁶ Новински притисци и бројни апели нису остали без резултата. Кризни штаб Добоја је 4. јуна обавијестио др Илића да у резерви имају двадесет тона кисеоника. Кисеоник је требало транспортовати уз помоћ „Техногасовог“ специјалног возила.²⁷ До реализације тог плана ипак није дошло због блокаде саобраћајне комуникације, а у крајинама није постојало такво возило. Нове боце кисеоника су стигле као поклон грађана, фирми и организација.²⁸ Петог јуна, посредством Међународног црвеног крста (МЦК) и УНПРОФОР-а²⁹, на бањалучки аеродром слетјела су три авиона и допремила 60 боца медицинског кисеоника, који је обезбједила београдска фирма „Техногас“, као и одређену количину дефицитарних лијекова.³⁰ Слетање тих авиона на бањалучки аеродром било је заслуга предсједника Државне комисије за сарадњу СРЈ са УН Миле Пешута и вршиоца дужности предсједника Предсједништва СФРЈ др Бранка Костића, који су најприје ступили у контакт са МЦК, а затим и са владом БиХ, односно са Алијом Изетбеговићем и са представницима контроле лета у Загребу започели преговоре о ослобађању ваздушног простора за лет. Разговор је директно преносио Радио Београд у емисији *Аргумент више*. Према изјави др Драгутина Илића званичници УНПРОФОР-а су том приликом ставили до знања Изетбеговићу „да ће у случају да се не дозволи лет сносити сву одговорност за угрожавање живота болесника и беба.“³¹ Илић је истог дана упутио писмо МЦК и УНПРОФОР-у посредујући у набавци основних медицинских средстава. Наредни авион са 120 боца кисеоника и 36 боца азотног оксида слетио је на бањалучки аеродром 8. јуна.³² Допремом кисеоника окончана је прва криза. До тада се број преминулих беба попео на осам. Трагедија која се у то вријеме збивала у Бањалуци није међутим постала ударна вијест у СРЈ. Главна питања која су заокупљала пажњу јавности биле су наине санкције, могућност стране интервенције

26 Milovan Milutinović, *Kako sam vodio medijski rat*, Beograd, 1998, 81.

27 Тања Тапавички, „Бебе ће живјети“, *Глас*, 5. 6. 1992, 9.

28 Општински штаб Територијалне одбране Челинац поклонио је седам боца, по двије су поклонили Боро Бањац и фирма „Енергомонт“, а по једну су даровали Милан Ђулум, Михајло Кесић, Милорад Савић, Ђорђе Керезовић, Виктор Раумик и Анте Љевар. (Тања Тапавички, „Бебе ће живјети“, *Глас*, 5. 6. 1992, 9.).

29 United Nation Protection Force, то јест Заштитне снаге Уједињених нација.

30 Тања Тапавички, „Стигао кисеоник“, *Глас*, 6. 6. 1992, 2.

31 Ljiljana Božić, „Kiseonik koji život znači“, *Glas*, 7. 6. 1992, 3.

32 С. К, „Kiseonik za spas“, *Glas*, 9. 6. 1992, 3.

на СРЈ и избор Добрице Ћосића за првог предсједника СРЈ.

Црвени крст Крајине упутио је 12. јуна 1992. године апел МЦК у Женеви и Високом комесаријату УН за избјеглице у Њујорку тражећи деблокаду путева и омогућавање достављања хуманитарне помоћи.³³

Наредног дана, у име запослених у КБЦ, др Милан Ковачевић упутио је апел свјетској јавности: „ У име наших пацијената, у име нашег особља, у име Бога. Желим да замолим све свјетске хуманитарне организације за помоћ. Спасимо животе беспомоћних људских бића, спасимо бебе! Молимо вас, помозите нам! Дозволите авиону из Београда да полети! Помозите нам! Спасите животе!“³⁴ Тим позивима почела је друга криза и борба да се обезбиједи кисеоник за КБЦ. Истог дана на батајнички аеродрому је допремљена и у авион утоварена хуманитарна помоћ намијењена КБЦ. Лет авиона требало је да одобре чланови Комитета за санкције СБ УН. Чланови Удружења независних интелектуалаца Српски сабор упутили су 16. јуна писмо генералном секретару УН Бутросу Бутросу Галију, команди УНПРОФОР-а, посматрачкој мисији Европске заједнице (ЕЗ) у Београду, као и амбасадама ЕЗ, САД и Русије обавјештавајући их о алармантном стању 290 бубрежних болесника и 20 беба у инкубатору, истичући и да последња испорука кисеоника представља само тек четвртину дневних потреба бањалучке болнице. Захтјеван је том приликом и исти третман према Бањалуци као према Сарајеву у погледу достављања хуманитарне помоћи; а у супротном: „Имамо основе да вас сматрамо непосредним кривцима за смрт стотина недужних људи и деце“.³⁵ Криза у том периоду поприма све веће размјере. Книнска болница „Свети Сава“ 17. јуна саопштава такође да има кисеоника за само два дана. Отопину за дијализу потраживале су и болнице у Приједору, Босанској Градишци и Добоју гдје се налазило око 180 бубрежних болесника. Кризни штаб АРК, предузећа ЈАТ из Београда и аеродром „Бањалука“, као и Коло српских сестара (КСС) из Бањалуке, улагали су тих дана огромне напоре како би били успостављени хуманитарни летови Београд–Бањалука.³⁶ Међутим, Комитет УН за провођење санкција према СРЈ ни 18. јуна, шест дана након што је Црвени крст

33 „Апел за помоћ“, *Глас*, 13. 6. 1992, 4.

34 *Дах живота*, Сњежана Брезо, документарни филм, РТРС, 2013.

35 „Умиру недужни“, *Глас*, 17. 6. 1992, 1.

36 Планирано је да летове за превоз рањеника и хуманитарне помоћи контролише УНПРОФОР, а цјелокупно опслуживања авиона бесплатно би обављали запослени аеродрома „Бањалука“. До реализације тог плана ипак никад није дошло. – М. Курузовић, „Хуманитарни летови?“, *Глас*, 18. 6. 1992, 3.

Југославије упутио захтјев, није одобрио хуманитарни лет за Бањалуку. Да би се одобрила таква дозвола било је потребно од четири до седам дана.³⁷ Предсједник државног комитета за сарадњу са УН др Борисав Јовић обраћа се 18. јуна, генерал-пуковнику Сатишу Намбијару команданту УНПРОФОР-а: „Прети непосредна опасност да у наредним сатима дође до масовног умирања новорођене деце, која не могу без кисеоника, бубрежних болесника који примају дијализу, болесника од шећерне болести, од епилепсије и других хроничних болесника, за које више нема лекова.“³⁸ На основу одговора који је наредног дана Намбијар упутио Јовићу очекивало се да ће авион УН са хуманитарном помоћи добити дозволу за полијетање у току дана.³⁹ Одобрење, међутим, није стигло. На редовној конференцији за медије предсједник Регионалног одбора СДС-а др Радислав Вукић говорио је и о проблему блокаде Крајине апелујући на УНПРОФОР да достави помоћ. Том приликом је саопштено да је купљен апарат за производњу кисеоника, који су донирали Срби на привременом раду у иностранству.⁴⁰ Због недостатак кисеоника на Гинеколошко-акушерском одјелу КБЦ је 19. јуна преминула и дванаеста беба. У том часу, према ријечима др Данка Кузмановића, на одјелу интензивне његе још 10 беба било је животно угрожено.⁴¹ У периоду од 20. јуна до 23. јуна одазивајући се на позив КБЦ, грађани и предузећа доставили су 46 боца кисеоника.⁴² Ипак, та количина је била довољна за свега неколико дана ако се имају у виду потребе не само у породилишту него и на другим одјелима. Др Милош Бајић наглашава да поклоњени кисеоник не рјешава проблем, све док га не буде довољно за све апарате и у резерви. Посебно се осврнуо и на проблем недостатка лабораторијских

37 „’Letovi‘ – na listi čekanja“, *Glas*, 19. 6. 1992, 2.

38 „Болнице вапе за лијековима“, *Glas*, 20. 6. 1992, 2.

39 Олег Сладољев, „Пилоти чекају дозволу!“, *Glas*, 20. 6. 1992, 1.

40 Милош Милојевић, „Побиједићемо јер морамо“, *Glas*, 20. 6. 1992, 3.

41 Душан Кеџман, „Агонија беба и болесника се наставља“, *Политика*, 20. 6. 1992, 1.

42 Седам боца кисеоника поклонило је предузеће „Металска“, а пет запослени у „Стан-сервису“. По двије велике боце кисеоника поклонили су Миленко Чудић, Новак Зорић, Милорад Кењаловић, предузећа „Синтекс“, „Мљекара“ и КПК „Крајина“ док су по двије мање боце доставили Горан Вуклишевић, Ермин Парић, Гојко Бибић, ЖТП „Вуча возова“, ливница „Јелшинград“, амбуланта „Хисета“ и бањалучка Клиника за психијатрију. По једну боцу кисеоника дали су Која Корбо, Јосип Павловић, Исмет Шишић, Дарко Кулмановић, Бошко Боснић, Армин Крупић, Боро Лонић, Ирена Јарановић, Сајма Гајетић, Циглана „Туњице“, Војна болница, „Цвјећар“ и Завод за запошљавање. – N. I, „Kiseonik život znači“, *Glas*, 19. 6. 1992, 3).

реагенса указујући да због тога није могуће нормално радити, додавши да постојећи респиратори раде „пуном паром“ иако их нема довољно, а да је њихово сервисирање у том тренутку онемогућено. Стање у бањалучкој болници било је, дакле, и више него алармантно због чега је др Драгутин Илић од директора Завода за здравствену заштиту БиХ проф. др Арифа Смајкића затражио да ургира код влада БиХ и Хрватске да се омогући достављање хуманитарне помоћи, а то је затражено и од ОУН и Свјетске здравствене организације.⁴³

Грађани су КБЦ доносили и лијекове из својих кућних резерви, јер је и у апотекама тих дана, према ријечима директора бањалучке „Фармације“ мр Миленка Вучена, владала потпуна несташица антидијабетика, седатива, антиепилептика, кардиотоника, антихипертензива и антиулкусних средстава.⁴⁴ Једина свијетла вијест у тим данима била је да су чланови стручног тима болничке апотеке успјели да начине отопину за дијализу чија је примјена спасила живот 26 пацијената.⁴⁵

У том периоду чести су били илегални прелети хеликоптера ВРС. Транспортовани су хитни пацијенти, а у повратку су у тим летјелицама допремане мање количине кисеоника, лијекова и других медицинских потрепштина. Тиме је трагедија само донекле умањена. Тајни долазак авиона са батајничког на бањалучки аеродром може да се датира у периоду од 21. јуна до 26. јуна 1992. Допремањем помоћи КБЦ је како-тако успио да преброди тадашњу кризу.⁴⁶

43 Зоран Пејичић, „Умирање на рате“, *Глас*, 25. 6. 1992, 7.

44 С. Н., „Нема већине лијекова“, *Глас*, 25. 6. 1992, 7.

45 Тим Службе за медицинско снабдјевање у саставу мр пх. Радојка Малбашић (начелник одјела), мр пх. Шемса Алихоић, мр пх. Росана Арежина, Дубравка Берковић, Нада Бабић, Неђо Трубајић, Сњежана Балабан, Стана Рајак и Јованка Гранолић у импровизованим и готово асептичким условима направио је 100 литара поменуте отопине. Велику помоћ, разумјевање и солидарност показала је вршачка фармацеутска компанија „Хемофарм“ која је открила технологију справљења те отопине (што је пословна тајна сваке фармацеутске куће). Посебно се истакао инжињер технологије Драган Кнежевић давајући упутства телефонским путем током цијелог поступка припреме – Мирко Кисијан, „Спашено 26 живота“, *Глас*, 20. 6. 1992, 7.

46 Тај лет пилот Слободан Попов описује сљедећим рјечима: Наши из Министарства здравља су напунили авион лековима и боцама кисеоника, али дозвола за лет из УН није долазила. Цео дан и ноћ сам провео у авиону, па други, а у међувремену долазе вести да је умрла једна, па друга беба... Тада се договорим са колегом Савом да ми то урадим на своју руку. Питају ме из контроле лета, „куда“, а ја кажем да идем на пробни лет, да не „седи“ авион. И само окренем према Бањалуци. Претходно сам се чуо са једним човеком тамо, и рекао им да морају да нас истоваре за три минута. Тако је буквално и било. Враћамо се назад, а контрола пита: „Па добро, колико траје тај пробни лет, где си досад?“ „Ту сам.“ Вероватно човек није хтео ништа да говори, да

У Бањалуци је 25. јуна одржан састанак представника хуманитарних организација с подручја града како би упутили заједнички апел за деблокаду Крајине. Међутим, састанак је, нажалост, завршен без говора.⁴⁷

У СРЈ се тих дана истовремено интезивно води кампања да се авионима обезбједи полијетање. Међународним институцијама и утицајним појединцима обратили су се бројни званичници, групе грађана, као и организације и институције из СРЈ, СР БиХ и РСК. Позвани су и

не прави гужву. Наравно био је то ризикант лет, низак, ради избегавања радара. Када се та грдосија распона крила од 80 метара спусти ниско и звизне преко глава нико не стигне да упери митраље према мени. Управо захваљујући тој тактици сам и преживео“ – Славица Берић, „Он је одлучивао кад други нису смели“, (приступљено 23. 6. 2016.) <http://www.politika.rs/scc/clanak/325653/On-je-odlucivao-kada-drugi-nisu-smeli>). Априла 2010. године у интервју за документарни филм *Дах живота* Попов је изјавио: „Командант Југословенског ратног ваздухопловства је био генерал Мика Стевановић (ријеч је о генерал-потпуковнику Божидару Стевановићу, тада команданту РВ и ПВО СРЈ – напомена аутора), он је дао потврду и ми смо полетели.“ – *Дах живота*, Сњежана Брезо, документарни филм, РТРС, , 2013. То је вјероватно био усмени договор пилота Попова и генерала Стевановића. А у случају да је лет откривен СРЈ би одбацила сваку умјешаност и пребацила одговорност на пилота. На бањалучком аеродрому све је било спремно за дочек авиона. Товар из авиона је пребачен у два камиона и транспортован у КБЦ. Према др Илићу: „Количине које је довезао довољне су уз максималну штедњу за десетак дана, јер је дио требало послати и у Приједор и Градишку. а о пилоту каже: Пилот Попов, иако га нисам успио видјети за мене је херој, човјек који је схватио драму и реаговао како се једино могло у тим тренуцима. Захвалан сам му до неба.“ – Драгутин Илић, „Свијет их је осудио на смрт“, *Крајишки војник*, Специјално издање *Шест година послје...*, 28. 6. 1998, 13.

47 Поред покрета Зелених (Касим Ибрахимбеговић), као организатора, састанку су присуствовали: представнице Кола српских сестара (КСС) (Милица Цвијановић, Мирјана Срдић и Вида Хусециновић), Мерхамет (Сеад Бећирбашић), Каритас (монсињор др Миљенко Аничич), Црвени крст, Савез жена (Сајма Гајетић), Штаб за избјеглице (Раде Бојић) и др Драгутин Илић. Већ на самом почетку из уводног излагања Ибрахимбеговића било је јасно да састанак поприма политичку ноту. Само питање потписивања апела пало је у други план док су за примарна постављена питања ослобађање заробљеника, одлазак болесника и студената на лијечење и школовање у друге републике, протест против вјерске доминације, о одређивању тачног времена за посјету азилима итд. Таквом избору тема успротивили су се представници КСС и Црвеног крста остајући при ставу да се мора хитно реаговати за добробит Крајине. Са њима се углавном сагласио и монсињор Аничич нудећи и средње рјешење – да хуманитарци свакодневно контактирају и да рјешавајући редом проблем по проблем глобално утичу на поспјешење заједничког живота. Потпис је ускратио само представник Мерхамета, тврдећи да они не знају ко је стварно надлежан за ситуацију у којој се Крајина налази, те да превасходну бригу ваља посветити ослобађању заробљених на Мањачи. Др Илић је у знак протеста напустио скуп. – Љиљана Лабовић, „Трноружица и мртве душе“, *Глас*, 26. 6. 1992, 2.

страни новинари који су тада извјештавали из СРЈ да обавијесте јавност о збивањима у крајишким болницама. Апеле су упутили предсједник Државног комитета за сарадњу са УН др Борисав Јовић,⁴⁸ предсједник СРЈ Добрица Ћосић⁴⁹ и патријарх српски господин Павле⁵⁰.

У интервју који је дао 2010. године за Радио Телевизију Републике Српске, генерални секретар УН Бутрос Бутрос Гали потврђује да је био упознат са ситуацијом у Бањалуци и даје своје виђење: „Морате имати на уму да смо у то вријеме примали и више од стотину телеграма дневно, тако да је проблем са бањалучком болницом био један од стотину у које смо били укључени. И ако упоредите, не знам колико је беба било тамо? Ја знам да је за мајку њено дијете једнако стотину других, али у то вријеме смо у Руанди имали геноцид, масакр у Сомалији, рат који се настављао у Анголи, још један рат у Мозамбику, тако да морате имати све податке како бисте себи створили слику која објашњава чињеницу зашто Уједињене нације нису успјешне. Сад увиђам да смо направили пуно грешака јер нисмо били у могућности придобити подршку других чланица. Уједињене нације не могу ништа учинити без подршке држава чланица и међу њима пет сталних чланица у Савјету безбједности, а у то вријеме Сједињене Америчке Државе нису биле заинтересоване за укључивање у проблем Југославије.“⁵¹

О равнодушности према рјешавању кризе у КБЦ говори и Предрог Радић, предсједник СО Бањалука, у изјави за *Глас српски* од 28. јуна 1992. године: „Упутио сам захтјев Савјету безбједности УН-а, у коме сам тражио да се дозволи лет на релацији Бања Лука–Београд како би се довезао кисеоник за дванаест беба“. Додао је да су му препоручили да се обрати Алији Изетбеговићу и Фрањи Туђману. „То сматрам великом иронијом, јер да сам се са њима могао договорити не бих Савјету безбједности ни слао захтјев. Осећао сам се немоћно, као човјек чија дјеца умиру, а не дозвољавају ми да им помогнем.“⁵²

Како су се осјећали љекари свједочи још једном др Бајић: „Ми доктори дијелимо смрти које су посљедица немоћи медицине, дакле као науке, и тада нам лакше то пада јер тада је то виша сила *vis maior, vis a tergo*. Нажалост, смрти које су посљедице тога што вам неко не да лијек и зато вам дјеца умиру то је страشان осјећај. Е, тај осјећај смо моји са-

48 „Апел за прекид блокаде“, *Политика*, Београд, 20. 6. 1992, 2.

49 „Нема оправдања“, *Glas*, 21. 6. 1992, 2.

50 „Човечност да надвлада ово несретно време, *Политика*, 26. 6. 1992, 1.

51 *Дах живота*, Сњежана Брезно, документарни филм, РТРС, 2013.

52 Н. Симић, *н. д.*, 50.

радници и ја доживјели и пратили сваки дан.⁵³

Бројни појединци у иностранству такође су се ангажовали како би помогли у датој ситуацији. Поред хуманитарне помоћи која је чекала на аеродрому у Батајници, у Београду је био спреман за полазак конвој, у организацији директора банке Југоскандик којим би хуманитарна помоћ била допремљена копненим путем. Како ни том конвоју није било дозвољено да крене, у Београду је одржан протестни скуп,⁵⁴ на којем је затражено да тај транспорт обезбјеђују међународне снаге, као што су више пута то радиле у случају када су хуманитарни конвоји ишли ка Сарајеву. Замјеница портпарола УНПРОФОР-а Шенон Бојд је за београдску *Политику* изјавила: „Конвоји који су отишли за Сарајево пробијали су се уз огромне напоре и уз жртве. Они су организовани као покушај да се, у том тренутку, постигнуто питање поспеши.“ Скидајући сваку одговорност са УН и УНПРОФОР-а за трагедију у Бањалуци и Книну Шенон Бојд је пребацила кривицу на оне „који пуцају и убијају“ јер је УНПРОФОР „добрио врло ограничен и стриктно прописан мандат који не подразумева организацију хуманитарне помоћи. За тако нешто немамо ни људе, ни опрему, ни дозволу Њујорка.“⁵⁵

Трагична збивања у вези са бањалучким бебама нису пробудила велику пажњу страних медија који очито нису осјећали потребу да о томе обавијесте јавност својих земаља.⁵⁶

53 Elta HD, KAFA U 5 - Sjećanje na 12 banjalučkih beba, 22. 5. 2013 (приступљено 25. 6. 2016) <https://www.youtube.com/watch?v=nZRVby0xO4k>

54 Протестни скуп на којем се окупило неколико хиљада Београђана, одржан је 23. јуна испред зграде Савезног извршног већа III гдје се налазио Штаб УНПРОФОР-а. Протест је организовао Јездимир Васиљевић, предсједник Југоскандик банке. У име Покрета жена за Југославију окупљенима се обратила Љиљана Булатовић, као и директор Универзитетске дјечије клинике у Тиршовој др Душан Шћепановић – Б. Думић, „Конвој помоћи креће данас за Бањалуку“, *Политика*, 24. 6. 1992, 7.

55 Н. Ђурчић, „Зашто конвоји помоћи не могу у Бањалуку и Книн“, *Политика*, 24. 6. 1992, 2.

56 Савез националних телевизија Европе – Евровизија одбила је све прилоге о овом догађају коју је РТВ Београд понудила за размјену, док је посредством Интервизије (својеврсна слична организација коју су чиниле земље источне Европе – нап. аут.), о томе информисано јавно мњење Чехословачке, Пољске, Мађарске, Румуније, Русије, Бугарске, Сјеверне Кореје и Кубе – Д. Лакић, „Евровизија неће да зна“, *Политика*, 20. 6. 1992, 8. Очајнички покушај да се разбије медијска блокада уследио је договором званичника Републичког завода за међународну сарадњу, Министарства за информације Републике Србије и Савеза радио-аматера Србије да се преко радио-klubова дистрибуирају вијести о настрадалим бебама – „Истина о умрлим бебама продире у свет“, *Политика*, 27. 6. 1992, 5. Аустријски покрет за мир из Беча, који су чиниле ванстраначке личности, замјерао је организацији Каритас, Црвеном крсту и аустријској телевизији

Савјет безбједности УН је 18. јуна усвојио резолуцију 760, у чијим параграфима је из санкција према СРЈ изузета сва хуманитарна помоћ.⁵⁷ Та резолуција суштински, међутим, није донијела ништа ново јер је сама процедура остала иста. Опет ће српским крајинама бити ускраћена помоћ њиховим достављањем пред нову-стару процедуру. Мањкавости резолуције 760 потврдио је Лоренс Јолес, правник Високог комесаријата за избјеглице ОУН, истичући да је кључни проблем у томе што основна резолуција о санкцијама од њих потпуно изузима само рад УНПРОФОР-а, европски Комитет и конференцију, а то нова резолуција не мијења и због тога они имају да обаве гомилу формалности око слања камиона и авиона који чекају са хуманитарном помоћи. Предсједник мисије МКЦ у Београду Тјери Мера напомиње да СБ УН захтјева никад не одбија, али да прије завршетка процедуре одлучивања помоћ не може стићи ни бебама ни осталим угроженим, примећујући да је резолуција 757 „била несавршена зато што се у њој не говори о испоруци, већ само о олакшицама у пружању помоћи. Нова резолуција је, међутим, само нешто мање несавршена, јер су одредбе о процедури готово истоветне и захтјевају обично четири дана од захтева до испоруке.“⁵⁸ Специјални комитет СБ УН за спровођење санкција против СРЈ одобрио је 24. јуна све затражене прелете са хуманитарном помоћи за Босанску и Книнску крајину, тачније ка аеродромима у Удбини и Бањалуци.⁵⁹ То још није значило да ће авиони и полетјети. Дан прије поменуте одлуке Предсједништво БиХ донијело је Уредбу са законском снагом о прихватању Резолуције 757 чиме су и званично уведене санкције СРЈ.⁶⁰

Извршни одбор СО Бањалука протествовао је код УНПРОФОР-а и других међународних институција захтјевајући да буде рјешено питање блокаде Бањалуке и да хитно буде достављена помоћ, напомињући истовремено „да санкције према СРЈ међународна заједница примјењује и према општини Бањалука иако се она налази у саставу Српске Републике Босна и Херцеговина која није обухваћена том резолуцијом.“⁶¹

што организују помоћ само за хрватске и муслиманске избјеглице, али не и за српске – „Зашто нема хуманитарне помоћи за Србе?“, *Политика*, 20. 6. 1992, 2.

57 Resolution 760 (1992), (приступљено 25. 6. 2016) <http://www.nato.int/ifor/un/u920618a.htm>

58 Н. Никић, „Четири дана неизвесности око кисеоника“, *Политика*, 24. 6. 1992, 7.

59 „Одобрени хуманитарни летови за крајине“, *Политика*, 25. 6. 1992, 1.

60 „БиХ се придружује санкцијама против Србије и Црне Горе“, *Политика*, 24. 6. 1992, 7.

61 „Санкције не важе за СР БиХ“, *Политика*, 24. 6. 1992, 7.

Предсједавајући Комитета СБ, екваторски амбасадор Хозе Ајала Ласо, поводом одобрених хуманитарних летова упутио је писмо Драгомиру Ђокићу, отправнику послова Сталне мисије СРЈ при УН у којем га обавјештава да су дозвољени сви предложени летови, али да Комитет даље задржава право да будуће захтјеве разматра од случаја до случаја.⁶²

На састанку, одржаном 25. јуна, предсједника Државног комитета за сарадњу са УН др Борисава Јовића и највиших званичника свјетске организације генерала Сатиша Намбијара и Седерика Торнебија, изражена је захвалност за труд које су међународне снаге уложиле како би биле савладане препреке за хуманитарне акције и указано на чињеницу да је управо Штаб УНПРОФОР-а први упознао председника УН Бутроса Бутроса Галија са ситуацијом у Крајини. Договорено је да ће чланови МЦК контролисати све активности у вези са утоваром и истоваром хуманитарне помоћи и самог лета којим није био предвиђен превоз путника. Било је планирано да се тим летовима у току седам дана пребаци око 2.000 тона робе и лијекова; према Бањалуци је требало обавити око 35 летова, а према Удбини око 14 летова.⁶³

Очекивало се да ће авиони коначно да полете 26. јуна, али то се опет није десило. Нови проблем су представљале дозволе за прелетање територије које је требало да издају власти Хрватске и БиХ. Ни Хрватска ни БиХ нису се смеле оглушити на одлуку СБ УН, али су свакако, и очекивано, могле да отежу њено спровођење. Штаб УНПРОФОР-а у Београду преузео је обавезу да што прије буде успостављена комуникација на релацији Београд–Сарајево–Загреб ради бржег издавања дозвола. Ни наредног дана нису стигле дозволе, изузев писма Владе Републике Хрватске у којем она мимо својих компетенција тражи да обавља контролне функције у зонама под заштитом УН.⁶⁴ Влада БиХ се није огласила. Све дилеме у вези са полијетањем авиона престале су бити важне 26. јуна 1992. када су се, током операције „Коридор-92“ спојиле јединице ВРС из Крајине и Посавине у рејону села Коренице и Чардак чиме је

62 У писму се наводи да одобрење важи само у случају да представници МЦК и Високог комесаријата УН за избјеглице управљају предложеним летовима и ручивањем хуманитарне помоћи. То је подразумјевало да они обављају инспекцију, утовар и истовар робе, као и да прате сваки лет. Од СРЈ се очекивало да склопи билатералне споразуме са владама Хрватске и БиХ поводом прелета и спуштања авиона на њихову на територију. Чланови МЦК су посебно нагласили да то није ни у ком случају признавање ни СР БиХ ни РСК. – „Дозвола уз услове?!“, *Глас*, 27. 6. 1992, 12.

63 Ђ. Мартић, „Чекају се дозволе из Сарајева и Загреба“, *Политика*, 26. 6. 1992, 8.

64 „Још нема дозвола за хуманитарне летове“, *Глас*, 21. 6. 1992, 8.

отворен копнени коридор према СР Југославији.⁶⁵

Операција „Коридор-92“, у јавности познатија као „Битка за живот“ или „Коридор живота“, заиста је представљала живот не само за бебе и пацијенте у КБЦ, већ и за становништво у обе српске крајине који је већ било на измаку снага. Погрешно је увјерење да је страдање беба било разлог за покретање операције „Коридор-92“. Потреба да се успостави коридор настала је због немогућности да се нађе мирно рјешење за снабдијевање крајина. Током периода од 2. до 12. маја усљедили су демонстративни напади на Дервенту у циљу сагледавања стања приликом евентуалног пробоја.⁶⁶ Почетком јуна на састанку крајишких официра из обе крајине којем је присуствовао и генерал Ратко Младић одлучено је да се испланира и реализује задатак пробоја коридора.⁶⁷ Свакако да је свијест о потреби да се заустави даље умирање беба била широко распрострањена међу припадницима ВРС. Уочи почетка операције генерал Момир Талић је рекао: „Хоћу прво преко Требаве, најкраћим путем, хоћу коридор до Видовдана, па макар то била козја стаза, нећу да дјеца умиру.“⁶⁸

Са појединих мјеста могло се чути питање да ли је поменута трагедија искориштена за пропаганду како би се подигао борбени морал српских јединица. Требало би имати у виду да су бројне породице самих војника на фронту биле у опасности (готово сви су, разумљиво, имали дјецу), као и да је од те операције и буквално зависио живот читавог народа на тим просторима. Страдање беба је, дакле, био само један мотив више за извођење акције, или како генерал Симић каже: „Чуло се за бебе и није више само овај био војнички мотив, то је био и емотивни мотив“⁶⁹, док пуковник Милован Милутиновић истиче „да је активност за спас беба снажно мотивисала борце да из дана у дан јуришају и про-

65 Н. Симић, *н. д.*, 183 и 186. Операцијом „Коридор-92“ командовао је командант 1. крајишког корпуса генерал Момир Талић, а начелник штаба био је Бошко Келечевић. Циљ операције је био пробој из окружења и спајање са снагама Источнобосанског корпуса. Одлука за извођење операција одобрена је 18. јуна 1992. године. Операција је започела 24. јуна, а завршена 6. јула. Ослобођени су Модрича, Дервента, Оцак и Босански Брод, као и 16 већих и осам мањих села на том подручју. Укупни губици српских снага у операцији: погинуло 413 и рањено 1.918 војника. – Н. Симић, *н. д.*, 445–449.

66 „Коридор – кључ опстанка народа и темељ РС“, *Крајишки војник*, Специјално издање: „Коридор 92“ пет година, 28. 6. 1997, 12.

67 Н. Симић, *н. д.*, 81–82.

68 „Коридор – кључ опстанка народа и темељ РС“, *Крајишки војник*, Специјално издање: „Коридор 92“ пет година, 28. 6. 1997, 17.

69 *Дах живота*, Сњежана Брезо, документарни филм, РТРС, 2013.

бијају пут ка матици“.⁷⁰ На дјелу је, другим ријечима, била позитивна пропаганда не би ли било заустављено даље умирање дјецe, тако да се заправо може констатовати да ту нема ни говора о било каквој наредби или позиву на освету према муслиманима и Хрватима због страдања беба. Управо због тога пробој коридора представља једну од најчаснијих битака у Одбрамбено-отаџбинском рату.

Почетком јула Црвени крст Крајине упутио је позив свјетској јавности и ОУН да енергично реагује према владама Републике БиХ и Хрватске које још увијек нису дозволиле летове у хуманитарне сврхе иако су они били одобрени од Комитета за санкције УН.⁷¹ Оно што нису дозволиле владе тих држава, урађено је захваљујући ВРС. Конвој од 11 шлепера, са 35 тона хуманитарне помоћи, преко коридора је стигао у Бањалуку у ноћи од 2. на 3. јул. У пратњи конвоја су били Бранислав Божић, Дивна Кундајица и др Бранислав Љиљак из ЦК Југославије.⁷² Сјећајући се тог пута, Божић свједочи: „Конвој је био обиљежен ознакама Црвеног крста. Прва драматична ситуација је била након излаза из Брчког у неком селу, тамо негдје из Спачванских шума су гранате овамо долазиле према путу. Конвој је гађала артиљерија државе Хрватске из Хрватске. Пошто је то конвој Црвеног крста, он није могао да има директну војну пратњу, али ми смо осјећали и знали да нас неки момци ту чувају својим тијелима, јер он је био јако драгоцјен због тога што је било у тим камионима, а то је била машина за прављење кисеоника и друге потрештине за медицински центар овдје. Имали смо један договор ако било ко буде погођен од камиона остали продужују даље. Ми смо само жељели да идемо, идемо, идемо, јер знали смо да нас окретаће точкова чува, да чува то што возимо и да смо све ближе и ближе свом циљу. И дан данас себе ухватим у томе како размишљам о возачима тих камиона. То су били добровољци из Руме. Породични људи, са некаквим мирним људским животом и они су све то напустили да би превезли један хуманитарни конвој уз изузетно велики ризик, а да нису знали хоће ли се вратити.“⁷³

Конвој се након двадесет и три сата нашао надомак Бањалуке. Др Драгутин Илић, који је са волонтерима Црвеног крста кренуо да дочека конвој, описује тај сусрет овим ријечима: „Код посљедњег надвожњака на путу Бања Лука–Клашнице срећемо конвој. На челу колоне од

70 М. Милутиновић, *н. д.*, 83.

71 „Urazumite nerazumne“, *Glas*, 2. 7. 1992, 5.

72 Љиљана Лабовић, „Хуманитарни конвој стигао у Крајину“, *Глас*, 4. 7. 1992, 3.

73 *Дах живота*, Сњежана Брезо, документарни филм, РТРС, 2013.

неколико камиона 'ландровер' Црвеног крста Србије. Заустављамо се. Истовремено сви излазе и трче једни другима у загрљај. Настаје неописиво весеље. Грљење. Пољупци. Ријечи добродошлице помијешане са сузама. Освјетљени фаровима у јулској ноћи у чврстом загрљају људи који су се први пут срели, скачу и радују се као дјеца послје побједе њиховог школског тима. За неког ко није знао о чему се ради то је било нестварно.⁷⁴

Доласком хуманитарне помоћи у Бањалуку ријешено је питање проблема са кисеоником у КБЦ. Многи хроничари сматрају да су трагедијом преминулих беба (која је заправо била несумњив злочин, не само свјетских моћника) у бањалучком породилишту исписане најтужније странице историје КБЦ и Бањалуке. Од 22. маја до 19. јуна преминуло је дванаест пријевремено рођених беба од мајки:

1. Душанке Ђукелић из Мркоњић Града, мушко: 22. мај⁷⁵
2. Живке Кнежевић из Кључа, мушко: 22. мај–23. мај⁷⁶
3. Фатиме Дедић из Босанског Новог, мушко: 23. мај–27. мај⁷⁷
4. Жељке Тубић из Приједора, мушко: 19. мај–28. мај⁷⁸
5. Зилхе Мурица-Делић из Мркоњић Града: 1. јун⁷⁹
6. Нађе Пушкар из Бањалуке, женско: 29. мај–1. јун⁸⁰
7. Сафете Недић из Кључа, женско: 29. мај–2. јун⁸¹
8. Драгославе Марић из Дервенте, женско: 3. јун–5. јун⁸²
9. Драгице Комљеновић из Скендер Вакуфа, женско: 24. мај–7. јун⁸³
10. Милене Сандић из Прњавора, женско: 15. јун–16. јун⁸⁴

74 Драгутин Илић, „Свијет их је осудио на смрт“, *Крајишки војник*, Специјално издање: *Шест година послје...*, 28. 6. 1998, 14.

75 International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, у даљем тексту: ICTY. IT-99-35 Brdjanin, Vanja Luka babies, Dukelic, 2. Exhibit DB355a.

76 ICTY. IT-99-36: Knezevic, 2, Exhibit DB356a.

77 ICTY. IT-99-36: Dedic, 2. Exhibit DB348a.

78 ICTY. IT-99-36: Tubic, 2. Exhibit DB352a. Беба је поново примљена у болницу 28. маја.

79 ICTY. IT-99-36: Murica, 1. Exhibit DB353a.

80 ICTY. IT-99-36: Puskar, 1. Exhibit DB357a.

81 ICTY. IT-99-36: Medic, 2. Exhibit DB347a.

82 ICTY. IT-99-36: Maric, 2. Exhibit DB351a. Беба је рођена у болници у Прњавору али је исти дан пребачена у КБЦ. Мајка се сада презива Јаћимовић.

83 ICTY. IT-99-36: Komljenovic, 2. Exhibit DB354a. Беба је поново примљена у болницу 1. јуна.

84 ICTY. IT-99-36: Sandic, 2. Exhibit DB350a.

12. Мајде Ђуран из Прњавора, мушко: 17. јун⁸⁵

12. Грозде Рауш из Челинца, мушко (Владимир): 28. мај–19. јун⁸⁶

Закључак

Током прољећа 1992. јединице муслиманско-хрватске коалиције држале су у окружењу Аутономну Регију Крајина (АРК) са Бањалуком као центром чиме су их одсјекли од Савезне Републике Југославије (СРЈ). У граду је владала несташица основних животних намирница, средстава за хигијену и лијекова. Живот су додатно отежавале рестрикције електричне енергије и воде. Ваздушни коридор је био једини извор снабдијевања града, али и Клиничко-болничког центра као највеће медицинске установе у АРК. Функционисање града и какав-такав свакодневни живот његових становника су озбиљно доведени у питање. Крајем маја дошло је до несташице и кисеоника у здравственим установама. Због тога у КБЦ почињу да умиру пријевремено рођене бебе којима је кисеоник био неопходан у терапијском поступку. Запослени у КБЦ су покушали да медицински кисеоник надомјесте индустријским, који су након апела за помоћ достављали бројни појединци и организације. Увођењем санкција СРЈ прекинут је ваздушни саобраћај, а АРК и Бањалука су се нашле у потпуној изолацији. Прва криза са кисеоником ријешена је посредством МЦК и УНПРОФОР-а. Почетком јуна авионима је у Бањалуку допремљено 180 боца кисеоника и друге медицинске помоћи. То је ипак била само краткорочна помоћ и ускоро КБЦ улази у нови период неизвјесности. На батајничком аеродрому је стајао спреман авион са кисеоником и другом медицинском опремом намјењен КБЦ. Лет је требало да одобри Комитет за санкције СБ УН, а уобичајена процедура за добијање дозволе трајала је до седам дана. Међутим, ни након 12 дана лет није одобрен. Вођена је кампања да се допусти лет и спријечи агонија у КБЦ. Апели су упућивани и другим међународним институцијама. Свјетски медији су у потпуности игнорисали сваку вијест о трагедији у КБЦ. Резолуцијом 760 СБ УН хуманитарна помоћ је изузета из санкција према Савезној Републици Југославији, али та одлука суштински није промјенила стање на терену. Специјални комитет СБ УН одобрио је крајем јуна хуманитарне летове према Книнској и Босанској Крајини. Захваљујући отезању примене одлуке влада БиХ и Хрватске до тих летова није дошло. На Одјељењу за интензивну његу бањалучког породилишта у периоду од 22. маја до 19. јуна 1992. преминуло је дванаест пријевремено рођених беба. Успостављањем коридора према СРЈ у акцији српских бораца трајно је ријешено питање допремања неопходне помоћи и заустављено страдање беба.

За поменуту трагедију одговорни су они који су били у стању да помогну, а нису то учинили, то јест званичници међународне заједнице, прије свих генерални секретар Бутрос Бутрос Гали, СБ УН и Комитет за санкције. Комитет сноси одговорност због одуговлачења и неиздавање дозволе без икаквог оправдања, а Гали због недовољног ангажовања да изврши притисак на чланове тог тијела. Нису извршили ни притисак на владе Републике Хрватске и Босне и Херцеговине да дозволе прелет авиона што су га одобрили чланови Комитета. Бутрос Бутрос Гали је послје свега признао да није постојала добра воља појединих чланица да проблем буде рјешен. Одговорне су такође и организације попут Свјетске здравствене организације или УНИЦЕФ-а које су макар

85 ICTY. IT-99-36: Curan, 2. Exhibit DB349a.

86 Vladimir Raus, 2. Exhibit DB346a.

могле да начине било какав корак ка томе да поменута трагедија, ако већ није спријечена онда барем колико-толико буде ублажена. Ако је питање полијетања авиона са територије СРЈ било толико компликовано, помоћ је могла да стигне из било које друге земље. Аеродром у Бањалуци је имао све услове за безбједан прихват помоћи јер се налазио далеко од зоне борбених дејстава. Бањалука, иако није била дио СРЈ, сносила је последице санкција. Бебама је одузето основно право – право на живот. Јер да им је кисеоник могао бити дат или да су транспортоване у Београд, оне би имале шансу да преживе. Али, нажалост, постале су индиректне жртве рата и директне жртве санкција.

Nikola Borković

SUFFERING OF BABIES IN CLINICAL HOSPITAL CENTER IN BANJA LUKA IN MAY AND JUNE 1992

Summary

During spring of 1992, the coalition of Croats and Bosnian Muslims held in encirclement Serbian autonomous region of Krajina (Western part of nowadays Bosnia and Herzegovina), with regional center in Banja Luka. There was a severe shortage of basic groceries and medicaments. At the end of May, premature babies in Clinical Hospital Center in Banja Luka started to die, due to the lack of oxygen. The region was completely isolated and the World media ignored the suffering of babies. From the 22nd of May to the 19th of June 1992 twelve premature babies died. Only resolute action of the Army of the Republic of Srpska and establishing the ground corridor between its region of Krajina, as well as the Republic of Serbian Krajina, and eastern parts of Serbian entity in Bosnia and the Federal Republic of Yugoslavia (Serbia and Montenegro) ended the tragedy. The responsibility for suffering of babies in Banja Luka is on UN Secretary General, Security Council and Committee for sanctions.

Keywords: Banja Luka, babies, oxygen, UNPROFOR, Boutros Boutros-Ghali, United Nations Security Council, Bosnia and Herzegovina

Библиографија

A) Мемоари, новине, службени гласници и остали објављени извори

1. *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996. Dvostrani i višestрани међународни уговори и други дипломатски акти о државним границама, политичкој и војној сарадњи, верским и етничким мањинама, III том (1946–1996), Београд 1999.*

2. *Глас/Glas, април–јун 1992.*

3. *Državni zavod za statistiku Republike Bosne i Hercegovine, Popis*

stanovništva, домаћinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. године, Етничка обилежја становништва – Резултати за Републику и по општинама 1991, Статистички билтен 233, Сарајево, октобар/листопад 1993.

4. *Крајишки војник*, Специјално издање *Шест година послје...*, 28. 6. 1998.

5. *Крајишки војник*, Специјално издање „Коридор-92“ пет година, 28. 6. 1997.

6. Milovan Milutinović, *Kako sam vodio medijski rat*, Београд 1998.

7. Новица Симић, *Операција “Коридор-92”*, Бањалука 2011.

8. *Службени гласник српског народа у Босни и Херцеговини*, јануар–мај, Сарајево–Бањалука 1992.

9. *Политика*, 1992, 2015.

Б) Документарни филмови, интернет сајтови и онлајн архиви

1. *Дах живота*, документарни филм, аутор Сњежана Брезо, продукција Радио-телевизија Републике Српске, 2013.

2. International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, IT-99-36: Brdjanin, Banja Luka babies, <http://icr.icty.org>

3. [http://www.unicef.org/serbia/Konvencija_o_pravima_deteta_sa_fakultativnim_protokolima\(1\).pdf](http://www.unicef.org/serbia/Konvencija_o_pravima_deteta_sa_fakultativnim_protokolima(1).pdf)

4. Сјећање на 12 банјалучких беба, 22. мај 2013, емисија „Кафа и 5“, Elta HD, емитована 22. маја 2013. <https://www.youtube.com/watch?v=nZRVby0xO4k>

5. Resolusion 760, 1992. <http://www.nato.int/ifor/un/u920618a.htm>

Доц. др Дејан Мировић

Правни факултет, Универзитет у Приштини – Косовска Митровица

МЕЂУНАРОДНИ КРИВИЧНИ СУД И СРЕБРЕНИЦА

Апстракт: Република Србија је у новембру 2016. године изменама Кривичног законика преузела стандарде за утврђивање злочина геноцида који прописује Међународни кривични суд са седиштем у Хагу. Међународни кривични суд игнорише четврти велики злочин који регулише међународно право, злочин против мира или агресију. Текст измена је сличан британској резолуцији о Сребреници поднетој Савету безбедности Уједињених нација (УН) у јулу 2015. године. Међународни кривични суд у свом раду преузима пресуде у вези са Сребреницом као пресуђене правне чињенице или стандарде који се не доказују и не доводе у питање. Пример је случај Jean-Pierre Bemba Gombo.

Кључне речи: Кривични законик, Међународни кривични суд, Сребреница, геноцид, Савет безбедности УН

Abstract: In November 2016, the Republic of Serbia acquired the standards for defining the crime of genocide which is regulated by the International Criminal Tribunal (ICT) in the Hague, by accepting the amendments made in the Criminal Code of Serbia. The ICT is ignoring the fourth great crime which is regulated by international law, the crime against peace or the crime of aggression. The text of the amendments is similar to the one of the British Resolution of Srebrenica which was filed to the UN Security Council in July 2015. In its work, the ICT takes the verdicts connected with Srebrenica as legal ruling facts or standards which do not need to be argued or brought into question. An example of this is the case of Jean-Pierre Bemba Gombo.

Keywords: Criminal Code, the International Criminal Court, Srebrenica, genocide, the UN Security Council

1. Увод: Измене Кривичног законика у новембру 2016. и кршење члана 10 Европске конвенције о људским правима која гарантује слободу изражавања – Преузимање пресуде Међународног суда правде у случају Босна против Србије из 2007. и текст резолуције из 2015. пред Саветом безбедности Уједињених нација

Крајем новембра 2016. године усвојен је Закон о изменама и допунама Кривичног законика (у даљем тексту Закон о изменама КЗ). У члану 30. Закона о изменама КЗ мења се члан 387 КЗ. Прописује се казна затвора од шест месеци до пет година за онога ко јавно „одобрава, негира или умањује“ геноцид, злочин против човечности или ратне злочине. Стандарде за утврђивање тих злочина даје Међународни кривични суд са седиштем у Хагу.

Прво питање које се поставља када се анализира та одредба јесте зашто се појам геноцида не третира у складу са одредбама Конвенције о спречавању и кажњавању геноцида из 1948. године? То је основни међународни извор који регулише појам геноцида (међународни уговор усвојен на Генералној скупштини Уједињених нација). Слично питање се може поставити и у случају изостављања позивања на Женевске конвенције из 1949. године када је реч о регулисању друга два велика злочина у међународном праву, злочина против човечности и ратних злочина. Одговор се налази у чињеници да Међународни кривични суд игнорише четврти велики злочин који регулише међународно право, злочин против мира или агресију. Римски статут Међународног кривичног суда у члану 5. став 2 фактички укида своју надлежност за кривично дело агресије и оставља је „будућим“ генерацијама (иако је злочин агресије био основ одговорности још на Нирнбершком суђењу и у случају Никарагва против САД. (Касезе, 2005: 156)

Оваквим регулисањем српски законодавац је омогућио да буде кажњиво свако довођење у сумњу западне верзије злочина у Сребреници, али и да буду амнестирани сви они који оправдавају НАТО бомбардовање Савезне Републике Југославије. У пракси, то би значило да сви они српски држављани који јавно одобравају, рецимо став Рудолфа Ђулијана да је бомбардовање СРЈ осиромашеним уранијумом без одобрења Савета безбедности УН било „добро“, неће кривично одговарати за то бестијално величање злочина агресије.

Српска власт таквим законским решењем не само да ретроактивно уводи једну врсту вербалног деликта из времена СФРЈ, како су приметили бројни правници не само у српској јавности, већ крши и по-

зитивне прописе међународних организација у области слободе изражавања. Србија је чланица Савета Европе (СЕ) од 2003. године, па сходно томе примењује и Европску конвенцију о људским правима. Њени грађани учествују у поступцима пред Европским судом за људска права у Стразбуру. Сав тај политичко-правни механизам Савета Европе заснива се на члану 10 Европске конвенције о људским правима који гарантује слободу изражавања. Слобода изражавања је у систему СЕ ограничена само интересима националног суверенитета, безбедности, борбе против криминала и неморала. Најпознатије пресуде у том смислу су: Лингенс против Аустрије из 1986. године, Кастелс против Шпаније из 1992. године и серија пресуда Европског суда за људска права у случајевима који су покретали Курди против Турске. (Дитертр, 2004: 244) У свим тим пресудама Европског суда за људска права нема ни речи о повезивању слободе изражавања са међународним кривичним правом као што се то покушава представити у српском КЗ.

У правном систему УН слободу мишљења регулише члан 19 Универзалне декларације о људским правима и члан 19 Међународног пакта о грађанским и политичким правима. Ограничења слободе изражавања су скоро идентична као у систему СЕ. Такође, постоји с тим у вези богата пракса пред Комитетом за људска права УН. Најпознатији случајеви поводом тумачења члана 19 су Алберт Вомах против Камеруна из 1991. године и Роберт Форисон против Француске из 1993. године. (Хански, Шајнин, 2007: 285) Коначно, и Повеља о основним правима Европске Уније (ЕУ) у члану 11 регулише слободу мишљења и изражавања. Ни у том примарном правном извору ЕУ, који је према правној теорији у истом рангу као Лисабонски уговор, нема значајног ограничавања слободе изражавања. (Јањевић, 2009: 361–376)

Дакле, очигледно је реч о политичким притисцима или о нечијем обећању да ће увести западну верзију злочина у Сребреници у српско законодавство. Зато се може закључити да је иницијатива за такво мењање српских закона дошла од званичника оних земља које су гласале у Савету безбедности за британску резолуцију о Сребреници у јулу 2015. године. У тој резолуцији се Велика Британија управо позива на Римски статут Међународног кривичног суда.¹ Британија такође захтева и да „политички лидери“ у Србији прихвате да се „десио геноцид“ и да буде

¹ Британски амбасадор у УН Метју Рајкфорт је тада у одговору/писму председавајућем Председништва Босне и Херцеговине Младену Иванићу навео да су „међународни“ судови потврдили да поменути злочин одговара дефиницији геноцида. Британија захтева и да „политички лидери прихвате да се десио геноцид“ и да буду израђени „образовни програми“ из којих ће будуће генерације извучити „поуке“.

израђен „образовни програми“ из којих ће будуће генерације извучити „поуке у вези са геноцидом“. Усвајање такве резолуције је спречено тек руским ветом у Савету безбедности УН и то на молбу председника Републике Српске Милорада Додика.

Хронологија дешавања показује да је Велика Британија у јуну 2015. године поднела СБ УН текст резолуције у којој се осуђује геноцид у Сребреници.² Аутори резолуције се позивају на пресуду Међународног суда правде (МСП) у спору Босна против Србије из 2007. године. (У верзији од 2. јула 2015. се наводи да се најоштрије осуђује геноцид у Сребреници „као што је утврђено пресудама Међународног кривичног суда за бившу Југославију (МКСЈ) и Међународног суда правде“.

Текст такве британске резолуције је изазвао бурне реакције у Српској и Србији. Председник Републике Српске Милорад Додик је у том контексту, поред осталог, изјавио да је Британија одувек водила антисрпску политику. На скупу одржаном 4. јула 2015. године у Братунцу, поводом дана страдања Срба у Подрињу, Додик је рекао: „Злочин над Србима десио се у континуитету, а злочин над Бошњацима десио се у кратком времену. У чему је разлика, каква је то разлика? Зар није доказ веће свирепости то што су у континуитету убијани недужни људи.“ Затим указује да ако буде усвојена британска резолуција „Срби ће бити једини народ у документима УН окарактерисан на такав начин“. Челни људи Србије, министар иностраних послова и премијер су тврдили да је резолуција неприхватљива и да она неће допринети помирењу.

Председник Србије Томислав Николић у помоћ је позвао чак и руског председника Владимира Владимировича Путина. Затражио је од њега у јулу 2015. године да Руска Федерација уложи вето на британску резолуцију (што је затражио и Додик од руског министра иностраних послова Сергеја Лаврова). Руси су позитивно одговорили на српске молбе. Лавров је одмах британску резолуцију окарактерисао као антисрпску. Потом је Русија поднела свој нацрт резолуције у којој се осуђују сви злочини почињени за време грађанског рата у Босни и Херцеговини и даје подршка Дејтонском споразуму као највишем акту државе која је

---

² Године 2010. донета је резолуција. У самом нацрту тог документа реч геноцид се помиње неколико десетина пута. Ипак, када се пажљиво прочита седма и последња варијанта резолуције поднете у јулу 2015. године, јасно је да аутор или не зна разлику између ратног злочина, злочина против човечности и геноцида или намерно меша појмове из међународног кривичног права, јер наводи да је неколико хиљада људи протерано из Сребренице, а неколико хиљада убијено. Ово нетачно дефинисање појмова је много очигледније у резолуцији Европског парламента о Сребреници, донетој 9. јула 2015.

суштини *sui generis* (Крећа, 2012: 150)

У СБ УН је после тога наступило својеврсно лобирање за британски и руски нацрт. У британском тексту је, подсетимо, захтевано да се појам геноцида у Сребреници унесе у, ни мање ни више, него у школске уџбенике у свакој држави чланици УН.³ Све претходно наведено, а посебно захтев за измену школског програма, изазвало је запрепашћење у српској јавности. Међутим, тако нешто се могло очекивати након, рекли бисмо, у најмању руку неозбиљне и непрофесионалне српске одбране пред МСП, безрезервне подршке раду МКСЈ (која није престала чак и када је МКСЈ ослободио кривице Насера Орића, озлоглашеног ратног команданта Сребренице), као и Декларације Народне скупштине Републике Србије у којој се изражава подршка пресуди МСП у случају Босна против Србије.

У међународном праву важи начело реципроцитета старо колико и људски род. Макијавели, Ришеље и други заступници теорије државног разлога су знали за то правило. Међутим, власти Србије и правници као да никада нису чули за споменути теорију националног интереса и једнострано су прихватили сваку, па и најбесмисленију одлуку МСП и МКСЈ.

2. Међународни кривични суд, Међународни суд правде и Међународни кривични трибунал за бившу Југославију

Логичан закључак који указује на спољнополитичке мотиве за мењање КЗ у српској јавности се покушава оспорити квазиправном тврдњом да је Међународни кривични суд донео само једну пресуду о геноциду, у случају Конго. На основу тога се прави конструкција по којој се српски Закон о изменама Кривичног законика може односити само на негирање геноцида у Конгу. Такав класичан пример за *contradico in adjecto* или повезивање неповезивог, вређа здрав разум чак и када би се прихватила нереална теза да Међународни кривични суд више никада неће донети пресуду у вези са геноцидом.

У том контексту, правне апологете рада Међународног кривич-

---

3 „Позива државе чланице да по потреби израде образовне програме на основу којих ће будуће генерације извучити поуке у вези са геноцидом, ратним злочинима, етничким чишћењем и злочинима против човечности из прошлости, како би се спречило њихово евентуално понављање.“ Доношење Декларације није спречило ни противљење Републике Српске и њеног тадашњег председника Рајка Кузмановића. Он у саопштењу од 31. марта 2010. године наглашава да се злочини не могу осуђивати селективно и ван контекста.

ног суда упадљиво прећуткују чињеницу (намерно или због незнања), да у Хагу поред Међународног кривичног суда постоје још и Међународни суд правде и Међународни кривични трибунал за бившу Југославију. Од та три суда у Хагу, два су већ прихватила западну (британску) верзију злочина у Сребреници; Међународни кривични трибунал за бившу Југославију у случају Радислава Крстића 2004. године и Међународни суд правде у случају Босна против Србије 2007. године. Штавише, као што смо већ навели, Међународни суд правде је констатовао у пресуди из 2007. године да СРЈ није имала ефективну контролу над снагама које су починиле ратне злочине на територији Сребренице. Дакле, није важно где се геноцид одиграо, да ли се радило о геноциду или злочину против човечности, није битно ко га је починио, већ ко је „политички“ одговоран.

Такво широко тумачење Конвенције о геноциду веома је опасно. У правну материју убацују се чисто политички елементи. Такав политички и популистички начин дефинисања кривице у супротности је са основним начелом кривичног права. Мора постојати субјективна веза између кривца и кривичног дела, да би неко био одговоран за кривично дело мора предузети противправну радњу, одређену у закону, која проузрокује последицу (Чејовић, Кулић, 2011: 94). Дакле, судови у Хагу сматрају да је у међународном кривичном праву довољна само политичка веза између особа или чак држава ради утврђивања ни мање ни више него *dolus specialis* или посебне геноцидне намере (ради уништења заштићене групе) без које нема геноцида.

Посебно је спорно то што је Међународни суд правде у случају Босна и Херцеговина против Србије одбацио аргументе српске стране поводом догађаја у Жепи. Они су се десили у исто време као и они у Сребреници. Користећи квазиправно тумачење и вербалну (адвокатску) акробатику, као и пресуде Међународног кривичног суда за бившу Југославију, Међународни суд правде је закључио да за геноцид није потребан план. Он се може десити „спонтано“(?!). Прецизније, Војска Републике Српске је према Међународном суду правде спроводила геноцид у Сребреници, али није у Жепи удаљеној неколико десетина километара, иако је и та заштићена зона заузета у исто време када и Сребреница (као да је реч о две различите војске и два различита рата). Коначно, пошто МСП не може да утврди да је СРЈ подстицала наводни геноцид у Сребреници, судско веће се одлучује да осуди Београд „због непоштовања обавезе спречавања геноцида“. Основни „докази“ за осуду су разговор (без сведока) Веслија Кларка и тадашњег председника СРЈ Слободана

Милошевића у Дејтону, тј. верзија америчког генерала коју нико осим њега не може да потврди. Други „доказ“ за наводну кривицу СРЈ јесте изјава министра иностраних послова Вука Драшковића из 2005. године. (Стојановић, 2007: 166) На основу таквих конструкција и преузимања пресуда МКСЈ (Шкулић, 2013: 56), који је чак и оптужнице подизао због политичких мотива (Del Ponte, 2008: 187), Србија је од Међународног суда правде 2007. године осуђена за „неспречавање“ геноцида.

3. Преузимање „утврђених“ чињеница у случај Jean-Pierre Bemba Gombo

Због претходно наведеног, могло се (са високом вероватноћом) и пре доношење измена у кривичном законодавству Србије у новембру 2016. очекивати и да ће Међународни кривични суд у свом раду преузети пресуде у вези са Сребреницом као пресуђене правне чињенице или стандарде који се не доказују и не доводе у питање.⁴ То се већ десило и сакрива се од српске јавности због незнања или непрофесионалности. У случају Jean-Pierre Bemba Gombo (политачара из Конга), само у једном поднеску главног тужиоца има више од десетак позивања на пресуде и одлуке Међународног кривичног суда за бившу Југославију, укључујући и случај Здравка Толимира. Тачније, главни тужилац Међународног кривичног суда Fatou B. Bensouda у поднеску од 1. јула 2016. године позива се на пресуду жалбеног већа Међународног кривичног трибунала за бившу Југославију у случају Толимир од 8. априла 2015, по којој је бивши начелник главног штаба Војске Републике Српске (ВРС) осуђен на доживотну робију због оптужби за геноцид у Сребреници. У истом случају Jean-Pierre Bemba Gombo судско веће доноси осуђујућу пресуду 21. марта 2016, позивајући се неколико десетина пута на пресуде Међународног кривичног трибунала за бившу Југославију, укључујући и пресуду у случају Вујадина Поповића, оптуженог за геноцид у Сребреници и осуђеног такође на доживотну робију.

4. Закључак: Перспективе у контексту најаве покретање поступака Косова против Србије

Преузимање западне верзије злочина у Сребреници од Међуна-

---

⁴ Међународни кривични суд је већ у члановима 72 и 87 оснивачког Римског статута преузео стандарде и одлуке Међународног кривичног трибунал за бившу Југославију из случаја у одлуци Тихомира Блашкића.

родног кривичног суда ће, по свој прилици, бити настављено. То не показују само мала физичка удаљеност од неколико стотина метара између Међународног кривичног трибунала за бившу Југославију и Међународног кривичног суда у Хагу, као и нескривене амбиција судија из првог суда да се запосле у другом због боље плате и перспективе (услед затварања *ad hoc* трибунала). Много је важније то што је досадашња пракса Међународног кривичног суда прозападно и политички оријентисана. У том контексту, Руска Федерација је управо у новембру 2016. године повукла свој потпис са Римског статута. Руско Министарство иностраних послова је образложило ту одлуку непостојањем политичке „независности суда“ и једностраним изјавама главног тужиоца у вези са сукобом у Украјини. (Вујић, 2016).⁵ Скоро истовремено, неколико афричких држава предвођених Јужноафричком Републиком (ЈАР), иступило је из Међународног кривичног суда (уз подршку Кине).

Када се свему томе додају чињенице о начину бирања судија Међународног кривичног суда, при чему чланице Савета безбедности УН Руска Федерација и Кина фактички немају утицаја (због непостојања вета и издвојености из система УН), јасно је да је изменама Кривичног законика предато правно тумачење злочина у Сребреници у руке политичара који имају пресудан утицај на Међународни кривични суд. На тај начин је фактички имплементиран текст британске резолуције о Сребреници у српско законодавство, али и заобиђен и дерогиран СБ УН. Колико је то опасно показују и најаве из Приштине (кваситворевине која није чланица УН), да ће се тужити Србију Међународном суду правде због кршења Конвенције о геноциду (Ристић, 2017). Та правна акробатика требало би, према најавама, да буде изведена уз помоћ Албаније која ће се формално обратити Међународном суду правде. Основ би требало да буду пресуде Међународног кривичног трибунала за бившу Југославију. У том контексту, нема сумње да ће Међународни кривични суд следити праксу Међународног суда правде и Међународног кривичног трибунала за бившу Југославију, чак и случају да прихвате екстремне политичке захтеве из Приштине.

Српски законодавац мора то имати у виду и не сме олакшавати такав неповољан развој догађаја тиме што ће фактички имплементирати текст британске резолуције о Сребреници у српско кривично законодавство, као што је то урађено у новембру 2016. године. Посебно је непри-

---

⁵ Кина је изразила поштовање за одлуку низа афричких држава: званични Пекинг истовремено је инсистирао да „МКС мора поштовати суверенитет појединачних држава и друге принципе међународног права“.

хватљиво да се то ради на начин који грубо крши слободу изражавања гарантовану чланом 10 Европске конвенције о људским правима, чланом 19 Универзалне декларације о људским правима, чланом 19 Међународног пакта о грађанским и политичким правима, као и чланом 11 Повеље о основним правима Европске уније.

Литература:

Касезе, А., *Међународно кривично право*, Београдски центар за људска права, Београд 2005.

Чејовић Б., Кулић М., *Кривично право*, Службени гласник, Београд 2011.

Carla Del Ponte, *La Caccia*, Feltrinelli, Milano 2008.

Крећа М., *Међународно јавно право*, Службени гласник, Београд 2012.

Јањевић М., *Консолидовани уговор о Европској унији*, Службени гласник, Београд 2009.

Стојановић Р., *Србија пред Међународним судом правде*, књига 2, Филип Вишњић, Београд 2007.

Хански Р., Шајнин М., *Најважнији случајеви пред Комитетом за људска права*, Београдски центар за људска права, Београд 2007.

Дитертр Ж., *Изводи из најзначајнијих одлука Европског суда за људска права*, Службени гласник, Београд 2004.

Шкулић М., „Један поглед на Хашки трибунал и његово место у историји“ у: Ј. Ђирић (прир.), *Хашки трибунал између права и политике*, Институт за упоредно право, Београд 2013, стр. 56–120.

Интернет:

Вујић Т., „Африка окреће леђа правди белог човека“, *Политика*, 26. 10. 2016. <http://www.politika.rs/scc/clanak/366553/Afrika-okrece-leda-pravdi-belog-copeka>

Ристић Б., „Албанија у Тачијево име тужи Србију за геноцид“, *Спутњик* 13. 2. 2017

<https://rs.sputniknews.com/komentari/201702131110014318-sud-taci-genocid-srbija-ovk/>

Резиме

Крајем новембра 2016. године је усвојен Закон о изменама и допунама Кри-

вичног законика. У члану 30 Закон о изменама КЗ се мења члан 387 КЗ. Прописује се казна затвора од шест месеци до пет година за онога ко јавно „одобрава, негира или умањује“ геноцид, злочин против човечности или ратне злочине. Стандарде за утврђивање тих злочина даје Међународни кривични суд са седиштем у Хагу. Међународни кривични суд игнорише четврти велики злочин који регулише међународно право, злочин против мира или агресију. Стога се може закључити да је иницијатива за овакво мењање српских закона дошла од оних земља које су у Савету безбедности УН гласале за британску резолуцију о Сребреници у јулу 2015. године. Због тога се и могло очекивати да ће Међународни кривични суд у свом раду преузети пресуде у вези са Сребреницом као пресуђене правне чињенице или стандарде који се не доказују и не доводе у питање. У случају *Jean-Pierre Bemba Gombo* само у једном поднеску главног тужиоца има више од десетак позивања на пресуде и одлуке Међународног кривичног суда за бившу Југославију, укључујући и случај *Толимира*. Правну ситуацију компликују и најаве из Приштине да ће покренути поступке против Србије пред Међународним судом правде 2017. године.

International Criminal Court and Serbia

Summary

At the end of November 2016 the Law on Amendments to the Criminal Code was adopted. In the Article 30 of the Law Amending the Penal Code Article 387 CC is changed. It stipulates a prison sentence of 6 months to 5 years for anyone who publicly „approves, denies or diminishes“ genocide, crimes against humanity or war crimes. The standards for determining these crimes are given by the International Criminal Court in The Hague. The International Criminal Court ignores the fourth great crime which is regulated by the international law, a crime against peace or aggression. Therefore it can be concluded that the initiative for such change in the Serbian Law came from those countries that voted in the Security Council for the British resolution on Srebrenica in July 2015. Therefore, one could expect that the International Criminal Court shall take over judicial decisions related to Srebrenica as adjudicated legal facts or legal standards that are not proven and questioned. In the case of *Jean-Pierre Bemba Gombo* only one submission of the Chief Prosecutor has over a dozen references to the judgments and decisions of the International criminal Tribunal for the former Yugoslavia, including the *Tolimir* case.

Др Ненад Антонијевић, музејски саветник, историчар
Музеј жртава геноцида

РАТ НАТО-а ПРОТИВ САВЕЗНЕ РЕПУБЛИКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

24. март–10. јун 1999, цивилне жртве и материјална разарања

Апстракт: Текст садржи чињенице и историјске изворе, који осветљавају агресију НАТО-а против Савезне Републике Југославије (СРЈ) 1999. године, нарочито почињене злочине (жртве грађана СРЈ, посебно Србије и материјална разарања). Повод за бомбардовање био је случај убиства више припадника такозване Ослободилачке војске Косова (ОВК) у селу Рачак, у јануару 1999. године. Узрок бомбардовања било је настојање НАТО-а да спречи наводну хуманитарну катастрофу косовских Албанаца. Дугорочни циљ био је признавање Косова као независне државе, што би значило отцепљење дела територије Републике Србије – аутономне покрајине Косова и Метохије.

Кључне речи: агресија, рат, бомбардовање, НАТО, СР Југославија, Србија, злочини, жртве

Чињенице о НАТО агресији

Од почетка разбијања СФР Југославије и оружаних сукоба који су уследили, НАТО је третирао Србе као непријатељску страну и то такоређи отворено показивао на разне начине.

После разбијања Југославије и проглашења нових држава на територијама република некадашње СФРЈ, дугорочни циљ Сједињених Америчких Држава и НАТО-а на Балкану подразумевао је отцепљење Аутономне покрајине Косово и Метохија од Републике Србије и стварање независне државе Косово.¹

---

¹ Опширније о улози администрације и војске САД у ратовима на територији бивше СФР Југославије у последњој деценији 20. века: Дејвид Халберстам, *Рат у време мира, Буш, Клинтон и генерали*, Београд 2003 (превод Јулија Новачић, Драган

Припадници такозване Ослободилачке војске Косова (ОВК) у периоду између 1. јануара 1998. и 1. јануара 2000. године спроводили су кампању терора, предузимајући бројне операције против регуларних државних снага полиције (Министарства унутрашњих послова Републике Србије) и Војске Југославије, као и српских и других неалбанских цивила. Дејства ОВК су проузроковала на стотине случајева убијања, киднаповања и илегалног затварања, премлаћивања, мучења, разарања српске културне и верске баштине, пљачке имовине, ускраћивања основних грађанских и људских права, масовне прогоне, а све то према систематском обрасцу дискриминације на националној основи.²

Директан повод за војну интервенцију био је сукоб 15. јануара 1999. у селу Рачак између припадника Министарства унутрашњих послова Републике Србије и групе терориста, припадника тзв. Ослободилачке војске Косова. Тај сукоб су чланови мисије ОЕБС-а, предвођени пензионисаним америчким генералом Вилијемом Вокером, оквалифи-

---

Бисенић; наслов оригинала: David Halberstam, *War in a time of peace Bush, Clinton, and the generals*, Bloomsbury, London 2003).

2 Архив Музеја жртава геноцида, Фонд грађе о ратним сукобима од 1991. године, Косово и Метохија; Република Србија, Министарство унутрашњих послова, Управа за борбу против организованог криминала, КУ бр. 61/02, 5. јул 2002. године, Београд, Кривична пријава (релевантна информација) против челника косовских Албанаца Хашима Тачија и Агима Чекуа, и прва допуна кривичне пријаве против истих особа од 25. новембра 2002. године, достављена тужиоцу Међународног суда за кривично гоњење одговорних за тешка кршења међународног хуманитарног права почињена на територији бивше Југославије од 1991. године; Уводни део информације, контекст (образложење); опширније: Ненад Антонијевић, „Страдање Срба и других неалбанаца на Косову и Метохији (1998–2006)“, *Прилози истраживању злочина геноцида и ратних злочина*, Годишњак Музеја жртава геноцида – тематски број, зборник радова, уредник Јован Мирковић, Београд 2009, 157–247; Бојан Ђокић, „Прилог изучавању геноцида над Србима на Косову и Метохији: студија случаја“, *Годишњак Музеја жртава геноцида*, Београд 2014, 191–210; Бојан Ђокић, „Злочинство ОВК: Киднаповање и убиство Томислава Марковића“, *Гласник*, часопис Удружења архивских радника Републике Српске, 7/2015, Бања Лука 2015, 285–294; Бојан Ђокић, „Нумеричка анализа списка отетих и несталих Срба и припадника других мањинских заједница на Косову и Метохији“, *Токови историје*, 1/2015, часопис Института за новију историју Србије, Београд 2015, 123–144; Бојан Ђокић, „Кршење људских права жртвама и члановима породица жртава албанског терора на Косову и Метохији (1999–2014): један случај“, *Анали Правног факултета у Београду*, 1/2015, Београд 2015, 268–286; Бојан Ђокић, „Persecution of the Serbian Orthodox Church 1999–2015: Spiritual–Cultural Genocide in Kosovo and the Metohija“, in: *Proceedings, International Conference „Genocide as a spiritual and moral crime against humanity“*, October 22–25, Moscow 2015; Бојан Ђокић, „Злочин ОВК: масовна гробница ’Малишево‘“, *Безбедност*, 3/2015, Београд 2015, 122–141.

ковали као „масакр недужних албанских цивила“.³ Под изговором да жели да спрече „хуманитарну катастрофу“ НАТО је 24. марта 1999. године започео агресију на Савезну Републику Југославију, под шифрованим називом „*Operation Allied force*“, то јест „Операција савезничких сила“, али је у домаћој јавности остала запамћена под погрешним именом – „Милосрдни анђео“.

Наређење за напад потписао је Хавијар Солана, тадашњи генерални секретар НАТО-а. Авионске операције су предводили САД и Велика Британија, а учествовали су припадници војски још 19 држава.

Како за те акције није било одобрења Савета безбедности Уједињених нација, агресија је представљала брутално кршење међународног ратног права.

Циљеви НАТО агресије били су војни и полицијски; цивилни (стамбени објекти, болнице и други здравствени објекти, школе и друге образовне установе, мостови, путеви, саобраћајнице, музеји, библиотеке, трафо-станице, топлане, рафинерије, привредни објекти, туристички и спортски центри... У нападима је употребљавано и недозвољено оружје: касетне бомбе, бомбе са осиромашеним уранијумом, термовизуелне бомбе, графитне бомбе...

Током агресије изведено је више од 2.300 ваздушних удара, у којима је учествовало 1.150 борбених авиона, стационараних у 59 база у 12 држава чланица војног савеза; лансирано је више од 420.000 пројектила укупне масе 22.000 тоне, 20.000 великих пројектила, од којих више од 1.300 крстарећих ракета и више од 37.000 касетних бомби; уништено је више од 560 војних објеката, а 686 оштећено; порушено је више од 148 стамбених и пословних објеката; порушено је 28 железничких и 45 друмских мостова; уништено је или оштећено више од 300 школа, болница и зграда државне управе; оштећено је 176 споменика културе, од којих су 23 били средњовековни манастири; према српским проценама, усмрћено је више од 2.000 цивила и погинуло је и нестало више од 1.009 војника и полицајаца, док је више од 6.000 њих рањено.⁴

1. Гађање цивилних циљева: мостови, Нови Сад и Бешка, 1–3. април, 26. април

Првог априла 1999. године у 4.55 сати, у Новом Саду, са два про-

³ Опширније о случају Рачак: Илија Симић, *Истина о Рачку*, Београд 2006.

⁴ Опширније о рату НАТО-а против СРЈ: Бојан Б. Димитријевић, Јовица Драганић, *Ваздушни рат над Србијом 1999*, Београд 2010, 2013.

јектила погођен је и срушен стари Варадински мост (изграђен 1928. године) на Дунаву, симбол града, који га је спајао са Петроварадином и другим насељима на сремској страни. Мост је срушен целом дужином, из воде је остала да вири метална конструкција, док су бетонски стубови остали неоштећени. Уз конструкцију моста простирала се главна магистрална цев за пијаћу воду која је спајала Петроварадин са деловима града на сремској страни. Рушењем моста прекинут је довод воде у поменуте делове града. Речни саобраћај на том делу тока Дунава за дужи период је био прекинут, чиме је нанета штета свим подунавским земљама.

Приликом тог напада НАТО снага на Нови Сад, оштећене су и културне и образовне институције: Музеј Војводине (нови депаданс), Основна школа „Ђорђе Натошевић“, Филозофски факултет, Петроварадинска тврђава. У оквиру тврђаве, која представља просторну историјско-културну целину под заштитом државе, оштећено је више објеката.

Истог дана, дакле 1. априла, у 5.05 сати, гранатиран је и оштећен мост преко реке Дунав, на путу Београд–Нови Сад, код Бешке, општина Инђија. Пројектил је испален из правца Београда и ударио је на делу од 300 метара од почетка моста, изнад првог носећег стуба у води. Том приликом дошло је до оштећења бетонске конструкције моста у дужини од 4,5 метра и металне ограде са обе стране у дужини од око 20 метара, као и подлога испод њих.

Дана 3. априла, око 19.50 сати, агресорске НАТО снаге са три пројектила погодиле су и срушиле „Мост слободе“ у Новом Саду. Један пројектил погодио је средину моста и срушио га, а други десну страну моста са сремске стране. Пет особа је задобило тешке телесне повреде и задржане су на лечењу, док су три особе лакше повређене.

„Жежељев мост“, железничко-друмски бетонски лучни мост преко Дунава, у Новом Саду, гађан у 12 наврата, у потпуности је срушен у бомбардовању у ноћи од 25. на 26. април. Тада је порушен и последњи мост који је повезивао Нови Сад са сремском страном града.⁵

2. Гађање цивилних циљева: Рафинерија нафте, Панчево, 4. април

Дана 4. априла, у 4.30 сати, са два пројектила погођена је РЈ

---

⁵ НАТО злочини у Југославији, Документа и докази, 24. март–24. април 1999, I, Београд 1999, стр. 217–219, 233; НАТО злочини у Југославији, Документа и докази, 25. април–10. јун 1999, II, Београд, јул 1999, стр. 328–329.

„Енергана“ у оквиру постројења Рафинерије нафте у Панчеву. У том нападу живот су изгубили радници Душко Богосављевић (1949) и Мирко Дмитровић (1970) из Панчева, док су тешке телесне повреде опасне по живот задобили радници Слађан Перошевић (1966) из Панчева и Дејан Бошковић (1971) из Јабуке, а лакше су повређени Србислав Лалић (1957) и Бошко Нешић (1970) из Панчева.

Постројења Рафинерије нафте у Панчеву су гађана и 12. априла у 22,35 сати и 13. априла у 5.30 и 5.38 сати.⁶

3. Гађање цивилних циљева: нафтна и хемијска индустрија, Панчево, током априла

У ноћи од 15. на 16. април, НАТО авијација је бомбардовала ДП ХИП Азотара, где је ракетирано складиште мазута у енергетској јединици, као и примарни реформер у погону „Амонијак 3“, након чега је фабрика потпуно онеспособљена за производњу минералних ђубрива. Исте ноћи погођен је и постројење ВЦМ (погон винил-хлорид мономера) у ХИП Петрохемији, чиме је такође цела фабрика онеспособљена за производњу, а тада је поново гађана Рафинерија нафте у Панчеву и погођено постројење С-2200 (вакуум дестилација). Услед таквих дејстава по погонима хемијске индустрије дошло је до тешког загађења ваздуха у Панчеву и околини. Најтеже еколошке последице које се могу третирати као катастрофалне по здравље становника Панчева и шире околине наступиле су након дејстава НАТО авијације у ноћи од 17. на 18. април, када су поново гађане све три фабрике хемијске индустрије.

У Рафинерији нафте у Панчеву погођени су неколико резервоара нафтних деривата и једно постројење. У Петрохемији је погођен резервоар са око 100 тона винил-хлорид мономера и три вагонске цистерне од по 30 тона винил-хлорид мономера. Винил-хлорид мономер (ВЦМ) јесте супстанца са канцерогеним и мутагеним својствима, чије присуство уопште није дозвољено у ваздуху према препоруци Светске здравствене организације.

У Азотари је избио пожар, горео је погон НПК ђубрива, и том приликом ослобођен је веома опасни и штетни гас амонијак.⁷

---

⁶ НАТО злочини у Југославији, Документа и докази, 24. март–24. април 1999, I, Београд 1999, стр. 385.

⁷ Исто, стр. 388–390 (изводи из извештаја професора др Милана Шкулића са Правног факултета у Београду).

4. Гађање цивилних циљева: град Алексинац, 5. април

Дана 5. априла, у 21.40 сати, са пет пројектила погођен је централни стамбени квартал Алексинца. У том нападу погинуло је седам особа, 12 их је задобило тешке и више од 40 грађана лакше телесне повреде. Уништено је 10 стамбених објеката, а већи број је претрпео велику материјалну штету. Знатно су оштећени зграда Хитне помоћи и Дома здравља, већи број трговинских радњи и путничких возила, као и стари пут према алексиначким рудницима. Погинули су Јован Радојчић (1924), Софија Радојчић (1919), Војислав Јовановић (1907), Радојка Јовановић (1903), Драгомир Миладиновић (1923), Снежана Миладиновић (1959) и Велимир Станковић (1947). Такође су страдали и Љубица Миладиновић (1936), Гвозден Миљивојевић (1906) и Богомир Арсић (1930).⁸

5. Гађање цивилних циљева: град Приштина, 7. април

Дана 7. априла, у 0.40 сати, са три ракете гађани су зграда главне поште у Приштини и околни објекти у самом центру града. Зграда поште је потпуно уништена, а живот су изгубиле четири особе (Адем Бериша, Радован Алексић, Дејан Витковић и неидентификована старица), који су се у моменту гранатирања налазили у близини зграде. Стамбене зграде у близини поште потпуно су уништене, а према расположивим сазнањима у рушевинама је остао затрпан изванредан број грађана, међу којима и чланови породице Гаши (супружници Месуд и Дијана и њихово троје деце Реа, Деа и Демис). Тешке телесне повреде задобило је осам радника поште и грађана, а већи број грађана је такође затражио лекарску помоћ због задобијених повреда. Приликом ракетирања центра Приштине оштећене су и зграде Народне банке Југославије, Удружења косовске банке и бивше Покрајинске скупштине где је било смештено привремено Извршно веће Косова. Потпуно су уништени зграда Републичког фонда пензијског и инвалидског осигурања и већи број привредних и трговинских објеката.⁹

Дана 13. априла, у 15.00 сати, бомбардовани су аутобуска станица у Приштини, фабрика „Пластика“ у насељу Купусиште и складиште НИС „Југопетрол“. Један пројектил је пао и експлодирао у насељу Дарданија.

Дана 14. априла, у 1.50 сати, на ужем подручју града Пришти-

⁸ Исто, стр. 49.

⁹ Исто, стр. 130.

не бомбардоване су поново аутобуска станица и фабрика „Пластика“. Услед гранатирања, поред надвожњака на путу за Косово Поље, порушена је зграда предузећа „Магистрала“ и оштећена механизација тог предузећа. У насељу Дарданија оштећена су бројна моторна возила. Погођени су и православно гробље и радио-релејни уређај предузећа „Телеком“ на Газиместану.¹⁰

6. Гађање цивилних циљева: Ћуприја, 8. април

Дана 8. априла, у времену од 0.42 до 0.50 сати, приликом бомбардовања Ћуприје, уништено је и оштећено више стамбених зграда и породичних кућа. Повређене су три особе, а Златка Лукић (1945) је преминула.¹¹

7. Гађање цивилних циљева: Мердаре, општина Куршумлија, 10/11. април

У току ноћи од 10. на 11. април, у три наврата, на подручје општине Куршумлија испале је више десетина пројектила велике разорне моћи, 30-ак других, уз касетне бомбе. У том нападу пет особа је погинуло: Божин Тошовић (1969) из Београда, Бојана Тошовић (1998), Драган Бубало (1958) из Подујева, Горан Ђукић из села Плоче, општина Алексинац, и још један неиндентификовани мушкарац. Тешке телесне повреде задобила је Марија Тошовић, која је била у шестом месецу трудноће. Марији су недавно пре тога погинули ћерка Бојана и супруг Божин. повређене су Вучица Дабетић и Загорка Пауновић, обе из Мердара. Приликом поменутих ракетирања оштећен је магистрални пут Прокупље–Подујево, као и деоница пруге Прокупље–Подујево.¹²

8. Гађање цивилних циљева: Грделичка клисура, мост „Сарајево“ и железнички мост код Грделице, 12. април

Дана 12. априла, у 11.40 сати, са две ракете погођен је и оштећен „Сарајевски мост“ на путу Лесковац–Врање, 12 километара удаљен од Лесковца. Са две ракете погођен је и железнички мост, у близини места Грделица, на коме се у том тренутку налазила композиција воза

¹⁰ Исто, стр. 375.

¹¹ Исто, стр. 136.

¹² Исто, стр. 141.

који је саобраћао на релацији Београд–Ристовац. Два вагона су потпуно уништена, а остали су знатно оштећени. Тада је погинуло деветоро грађана. Њихова тела била су угљенисана. Повређено је 16 особа, седморо је задржано на лечењу у лесковачкој болници, а деветоро је након амбулантног прегледа отпуштено кући. Приликом поменутог напада искидане су железничке шине у дужини од 15 метара, због чега је обустављен саобраћај на тој саобраћајници. Оштећен је и телефонски коаксиални кабл, па је тако прекинут ПТТ саобраћај према јужном делу Србије, Македонији и Грчкој. У ракетирању моста и воза страдало је 12 грађана: Зоран Јовановић (1964) из Ниша, Петар Младеновић (1952) из Ниша, Верка Младеновић (1952) из Ниша, Јасмина Вељковић (1971) из Враћа, Дивна Станијановић (1959) из села Прћиловица, општина Алексинац, Симеон Тодоров (1968) из Сталаћа. Настрадали идентификовани путници чија су тела била потпуно угљенисана у експлозији и нису пронађена у возу били су Видосав Станијановић (1954) и Бранимир Станијановић (1993), из села села Прћиловица, општина Алексинац, Светомир Петковић (1934) из Алексинца и Радомир Јовановић (1954) из Ниша. Погинули су Иван Марковић (1973) и Ана Марковић, девојачко Бјелетић (1973) из Лесковца. Супружници Иван и Ана Марковић били су најбољи студенти хемије на Филозофском факултету у Нишу. Тек што су дипломирали, а непосредно пре погибије су се венчали. Пет особа није идентификовано. Троје грађана се воде као нестали.¹³

9. Гађање цивилних циљева: Батајница, 17. април

Дана 17. априла, у 21.30 сати, у Батајници, у време дејствовања НАТО авијације, услед експлозије пројектила, погинула је девојчица Милица Ракић (1996), која је страдала у купатилу. Гелери касетне бомбе, како су утврдили надлежни органи приликом увиђаја, погодили су Милицу док је седела на ноши. Живела је са родитељима, Жарком и Душицом Ракић, и са деветогодишњим братом Алексом. Кућа у којој је страдала Милица налази се у Улици Димитрија Лазарева Раше број 8/2, у стамбеном делу насеља. У близини те куће није постојао ниједан војни објекат. Аеродром у Батајници удаљен је од куће четири до пет километара.

Лакше телесне повреде задобио је Дражен Јанковић (1977), такође из Батајнице.¹⁴

¹³ Исто, стр. 257.

¹⁴ Исто, стр. 152.

10. Гађање цивилних циљева: Београд, Абердарева улица број 1, зграда Радио-телевизије Србије, 23. април

Дана 23. априла, у 2.20 сати, ракетирана је зграда РТС-а у Абердаревој улици бр. 1, у центру Београда. Од поготка пројектила у пределу улаза, дошло је до урушавања у делу где се зграда у Абердаревој спаја са зградом телевизије у Таковској улици. Приликом првог увиђаја, из рушевина су извучена тела шесторо настрадалих радника РТС-а који су у моменту експлозије били на својим радним местима. Још 17 особа се тада водило као нестало. Касније је идентификовано укупно 14 настрадалих, а две особе још нису идентификоване. Сви су, подсетимо, били радници РТС-а. Погинули су Ксенија Банковић (1971), Јелица Муниглак (1971), Милован Јанковић (1940), Драган Тасић (1968), Томислав Митровић (1938), Иван Стукало (1965), Славиша Стевановић (1967), Александар Делетић (1968), Дарко Стоименовски (1973), Небојша Стојановић (1972), Слободан Јонтић (1945), Дејан Марковић (1959), Милан Јоксимовић (1952), Бранислав Јовановић (1949), Синиша Медић (1966) и Драгорад Драгојевић (1972).

Лекарску помоћ је затражило 16 особа. Тешко је повређено било њих троје, а 13 лакше. Такође су сви они били радници РТС-а.

Тешко су повређени Предраг Ђуричић (1974), Александар Степановић (1970) и Бојан Мијатовић (1975). Лакше су повређени Небојша Васић (1975), Славица Миљевић (1957), Марија Ч. Митровић (1969), Драган Шуковић (1966), Бранко Матијашевић (1940), Михаило Алексић (1930), Војислав Јоакимовић (1946), Данка Ђорђевић (1964), Драгица Ракић (1947), Биљана Савовић (1972), Ризах Шаботић (1966), Александар Татар (1966) и Милан Станчевић (1976).

Услед детонација оштећени су и оближња зграда дечијег позоришта „Душко Радовић“, зграда општине Палилула, храм Свете Тројице – Подворје Руске православне цркве, Храм Светог Марка, као и већи број продавница, угоститељских објеката и пословних зграда у улици Булевар револуције.¹⁵

11. Гађање цивилних циљева: Телевизијски торањ на Авали, у близини Београда, 29–30. април

Телевизијски торањ је директно погођен и сасвим срушен при

¹⁵ Исто, стр. 341, 347–348.

НАТО бомбардовању у ноћи од 29. на 30. април.¹⁶

12. Гађање цивилних циљева: Мурино, Црна Гора, 30. април

У НАТО бомбардовању моста преко реке Лим на подручју насеља Мурино, општина Плав, у Црној Гори, 30. априла 1999. године живот су изгубила деца Мирослав Кнежевић (1985), син Мирка и Мирке, Оливера Максимовић (1986) рођена у Приштини од оца Миливоја и мајке Гордане, и Јулија Брудар (1989), рођена у Приштини од оца Бранка и мајке Марине.

Такође су погинули и Вукић Вулетић (1953), Милка Кочановић (1930) и Манојло Коматина (1927).¹⁷

13. Гађање цивилних циљева: мост код села Лужани, пут Приштина-Ниш, 1. мај

Дана 1. маја 1999. године, у 13.40 сати, на магистралном путу Приштина–Ниш, код села Лужани, општина Подујево, НАТО пројектирили су погодили мост на реци Лаб, преко којег је у том моменту саобраћао аутобус „Ниш експреса“ пун путника, међу којима је било и жена и деце. Аутобус је директно погођен и преполовљен. Том приликом погинуло је 39 путника, а 13 је задобило тешке и лакше телесне повреде.¹⁸

14. Гађање цивилних циљева: Савине воде, регионални пут Пећ–Кула–Рожаје, 3. мај

Дана 3. маја, у времену од 11.45 до 13.30 сати, са три крстареће ракете и више касетних бомби ракетирани је регионални пут Пећ–Кула–Рожаје којим се у том моменту кретао аутобус „Ђаковица превоза“ пун путника, на релацији Ђаковица–Подгорица. Том приликом погинуло је 17 грађана, а тешке и лакше телесне повреде задобило је 44 путника.¹⁹

---

¹⁶ *НАТО злочини у Југославији, Документа и докази, 25. април–10. јун 1999*, II, Београд, јул 1999, стр. 422.

¹⁷ *Children accuse, Children-victims of NATO Aggression against FR Yugoslavia*, Belgrade 2002, pp. 267–284.

¹⁸ *НАТО злочини у Југославији, Документа и докази, 25. април–10. јун 1999*, II, Београд, јул 1999, стр. 341.

¹⁹ *Исто*, стр. 349.

15. Гађање цивилних циљева: Ниш и Медошевац, 7. мај

Дана 7. маја, у периоду од 2.55 до 4.25 сати у два налета су бомбардовани стамбени и индустријски делови града Ниша. Том приликом је испалењено 27 пројектила велике разорне моћи, а најтежа разарања претрпело је село Медошевац, где је потпуно уништено пет кућа, док је на десетине тешко оштећено. Тешке телесне повреде су задобили Драгиша Анђелковић (1947) и његова супруга Слађана (1955). Лакше телесне повреде задобила је њихова ћерка Сузана (1975). Истог дана у периоду од 11.30 до 11.40 сати, НАТО авијација је избацила два контејнера са касетним бомбама; један део је пао на југоисточни део града где се налази Клинички центар Ниш, испред Клинике за патологију, док је други контејнер бачен у најужи центар града где се налазе зграда Ректората Универзитета, амбуланта Дома здравља, као и централна градска пијаца код Нишке тврђаве. Од дејства касетних бомби погинуло је 13 грађана: Александар Делјанин (1949), Божидар Вељковић (1961), Љубиша Станчић (1941), Божидар Ђорђевић (1941), Гордана Секулић (1970), Трифун Вучковић (1913), Слободан Стојиљковић (око 60 година), Драгиша Вучић, Живорад Илић (1928), Вера Илић (1934), Саша Миљковић (1966), Љиљана Спасић (1973), која је била у седмом месецу трудноће и Герасим Јовановски (1915). Тешке телесне повреде задобило је 18 грађана, а 11 је лакше повређено.²⁰

16. Гађање цивилних циљева, Амбасада НР Кине, Београд, 7. мај

Дана 7. маја, у 23.50 сати, са три пројектила је погођена зграда Амбасаде Народне Републике Кине, у улици Трешњин цвет у Новом Београду. Зграда Амбасаде је знатно оштећена, а живот су том приликом изгубили Хи Хинху (1968), новинар листа *Гуанг мин ри бао*, Зху Јинг (1971), новинарка истог листа и Схао Јинхуан (1951), новинарка листа *Хсинхуа*. Тешке телесне повреде опасне по живот задобио је војни аташе кинеске амбасаде Рен Бао Каи (1954). Тешке телесне повреде задобили су и први секретар Амбасаде Лиу Ђинг Ронг (1953), секретар Амбасаде Цао Лунг Феи, саветник у Амбасади Линг Син Чуан, кинески држављанин Јанг Јонг Фенг, док су службеници Амбасаде Џанг Хај Фенг и Донг Јиан лакше повређени. Приликом гранатирања Амбасаде оштећен је и изванредан број аутобуса ЈАТ-а паркираних у близини зграде Амбасаде.

²⁰ Исто, стр. 118.

Оштећења су претрпеле и оближње мање пословне зграде „Енергопројекта“, као и четири објекта организационих јединица тог предузећа, и Музичка школа „Станислав Бинички“, непосредно иза зграде Амбасаде. Сама главна зграда „Енергопројекта“ такође је знатно оштећена.²¹

17. Гађање цивилних циљева: Београд, КБЦ „Др Драгиша Мишовић“, 20. мај

Дана 20. маја, у 0.05 сати, изведен је ваздушни напад на објекте у кругу КБЦ „Др Драгиша Мишовић“ у Београду, у Булевару мира број 64. Ракетирана је Неуролошка клиника КБЦ-а где је дошло до рушења бочног и зида према Улици Јована Марјановића и пада плоче између приземља и првог спрата. Том приликом у Одељењу интезивне неге погинули су болесници Зора Бркић (1917), Бошко Вребалов (1917), Радосав Новаковић (1952) и Бранка Бошковић (око 75 година). У том гранатирању оштећене су сви објекти у кругу КБЦ-а, посебно зграда гинекологије и акушерства где је лакше повређена Ирена Динић (1966), као и Дечја болница за плућне болести и туберкулозу, где је дошло до пуцања кровне конструкције, оштећења свих прозора и врата и комплетне болничке електронске опреме и инвентара.²²

18. Гађање цивилних циљева: напад на електроенергетски систем државе, Термоелектрана „Велики Црљени“ код Лазаревца, 22. мај

Дана 22. маја, у 2.30 сати, у Великим Црљенима, са три пројектила је гађана Термоелектрана „Велики Црљени“. Том приликом су погођени и потпуно уништени разводно постројење, турбо агрегат и електрокоманда блока 110 кВ у машинској сали, док су главна електрокоманда, расхладне црпке и станица техничких гасова знатно оштећене. Услед детонације оштећене су и техничка зграда термоелектране, котларница и хладњача новог блока. Приликом гранатирања тешке телесне повреде задобио је радник Милосав Симић (1973), док су Мирослав Петровић (1967), Иван Миросавић (1951), Предраг Спасојевић (1968) и Љубиша Мијатовић (1951) лакше повређени. Сви они, као и још педесетак радника, били су на својим радним местима у моменту експлозије.²³

²¹ Исто, стр. 122.

²² Исто, стр. 246.

²³ Исто, стр. 490.

19. Гађање цивилних циљева: Раља, Београд, 26/27. мај

Дана 26. маја, у 23.10 сати, у нападу на село Раља, погођена је кућа у Улици Саве Ковачевића број 6, у близини Београда. Уништена је викенд кућа породице Павловић, а међу погинулима је било троје чланова те породице. Живот је изгубило двоје малишана: Дајана (рођена 1994. године) и Стефан (рођен 1991. године) – сестра и брат, деца Владимира, који је такође настрадао (тачније, преминуо је у Ургентном центру у Београду 2. јуна 1999. године од последица рањавања), и Браниславе, која је у том нападу тешко повређена. Стефан и Дајана Павловић и њихови родитељи становали су иначе у Новом Београду, у Улици Јурија Гагарина 241. Приликом истог напада, погинула је и Биљана Момчиловић (1970), а њена мајка Љубинка Ивановић је тешко рањена. Породица Момчиловић, супружници Зоран и Биљана и њихов син Никола, живели су у Алексинцу, а од учесталих бомбардовања тог града привремено су се склонили у Раљу, код Биљаниних родитеља.²⁴

20. Гађање цивилних циљева: мост на Великој Морави, Варварин, 30. мај

У нападу на мост на Великој Морави у Варварину 30. маја, у 13.05 и у 13.15 сати, убијено је 11 цивила, међу којима и шеснаестогодишња Сања Миленковић, ученица Математичке гимназије у Београду. Повређено је 14 грађана. Са три пројектила је погођен и срушен мост преко Велике Мораве. Напад је изведен у време одржавања вашара, то јест на пијачни дан, када се у близини моста налазило око 2.000 грађана. Идентификовани су Стојан Ристић (1943), Зоран Маринковић (1966), Тола Апостоловић (1925), Милан Савић (1975), Војкан Станковић (1968), Миливоје Ћирић (1933), сви из Варварина, Ружица Симоновић (1939) из Доњег Катуна, Драгослав Терзић (1931) из Параћина и Сања Миленковић (1983) из Доњег Катуна. Дванаест особа је задобило тешке телесне повреде, а две су лакше повређене.²⁵

21. Гађање цивилних циљева: Сурдулица, 30/31. мај

У ноћи од 30. на 31. мај, НАТО авијација је бомбардовала подручје општине Сурдулица са четири пројектила велике разорне моћи.

²⁴ Исто, стр. 198.

²⁵ Исто, стр. 400.

Погођена је специјална болница за плућне болнице „Санаторијум“ у југоисточном делу Сурдулице. Два пројектила су директно погодила павиљон где су биле смештене избеглице из Републике Хрватске, а један је пао у павиљон старачког дома. Знатно је оштећен и павиљон са плућним болесницима. У приземљу тог павиљона потпуно су уништене специјализоване лабораторије за биолошке и хемијске анализе. У тим објектима је погинуло 13 особа, три су задобиле тешке телесне повреде, а 35 је лакше повређено. Такође, пет особа се воде као нестале. У коначном записнику су наведена имена 16 идентификованих жртава: Милена Малобабић (19 година), Босилка Малобабић (око 45 година), Ђорђе Павковић (око 60 година), Раде Жигић (око 50 година), Миле Слијепчевић (око 65 година), Даница Малешевић (стара између 65 и 70 година), Миланка Вучковић (око 60 година), Душан Манојловић (70 година, глава му је нађена одвојена од тела), Стана Рашић (стара између 65 и 70 година), Босна Миладиновић (око 69 година), Десанка Величковић (од 60 до 65 година), Стамена Рангелов (око 60 година), Драгић Напијало (70 година), Богданка Јањанин (око 70 година), Славко Поповић (око 70 година), Петар Будисављевић (око 75 година). Пет тела страдалих нису неидентификована.²⁶

22. Гађање цивилних циљева: Нови Пазар, 31. мај

Дана 31. маја, у 13.28 сати, у ваздушном нападу НАТО-а на стамбени део Новог Пазара, у Улици Стевана Немање број 74 погођена је и уништена стамбена зграда, у којој је погинуло 11 особа: Ђорђе Пантовић (1975), Миодраг Никић (1970), Драган Симовић (1953), Звездан Јајић, Владан Симић (1969), Марко Симић (1997), Голуб Ратковић (1967), Драгомирка Биорац (1961), Рацо Вранић, Дејан Милошевић (1972) и Марко Роглић (1983). Тешке телесне повреде задобило је 12 грађана Новог Пазара, а 11 лакше. Приликом тог напада авијације уништено је и оштећено 38 станова у Улици Стевана Немање број 74 и 20 станова на броју 73. У истој улици оштећене су и породичне куће Харуна Качапора, Бахрије Качапора и Арсенија Павловића, у непосредној близини уништених стамбених зграда, као и зграде ОШ „Братство“, Дома здравља медицинског центра и ДД „Јединство“. Истовремено, у том нападу је уништено и оштећено 11 путничких возила и једно теретно. У Улици Миодрага Јовановића уништене су куће Мије Тиосављевића, Стевана Мајдака, Драгомирке Карановић, Радомира Ђурковића, Рада Филипо-

²⁶ Исто, стр. 252.

вића, Миодрага Шебековића, Рака Тиосављевића, Жикице Вељовића, Драгослава Мијајиловића и Славка Словића. У Улици Реље Крилатице оштећено је 37 породичних кућа од којих већина више није била за становање. Пет кућа је оштећено у Улици Гојка Бачанина и слично као и у претходном случају углавном нису биле за становање, а у Улици Његошевој такође је оштећен велики број породичних кућа, као и зграда аутобуске станице.²⁷

23. Гађање зграда државних органа и институција СР Југославије и Републике Србије: 29/30. април и 7/8. мај

Комплекс зграда Савезног министарства одбране и Генералштаба Војске Југославије у Београду НАТО је бомбардовао у ноћи од 29. на 30. април. Зграде су директно погођене и тешко оштећене. Као последица тог бомбардовања у непосредној близини је оштећена и зграда Владе Републике Србије, у Немањиној 11.

Зграда Министарства унутрашњих послова Републике Србије и зграда Генералштаба су директно погођене у ноћи од 7. на 8. мај. Том приликом је оштећена и зграда Савезног министарства иностраних послова. Читав низ здања у непосредној близини такође је претрпео знатна оштећења (поломљена прозорска стакла, оштећења на фасадама од гелера или од камених блокова који су летели са директно погођених здања).

Зграда Владе Републике Србије, у Немањиној 11, директно је погођена и делимично срушена. Зграда Касарне седмог пука, на углу Немањине 15 и генерала Жданова, исто је знатно оштећена од последица бомбардовања Нове зграде Генералштаба. Оштећене су дворишне фасаде, прозори и врата су излетели, а сва стакла су разбијена.

Стара зграда Генералштаба, у Улици Кнеза Милоша 17, такође је претрпела знатно оштећење од последица бомбардовања Нове зграде Генералштаба. Од гелера и камених блокова који су летели са срушене зграде у непосредној близини страдали су фасаде, стубови и скулптуре старог здања. Врата и прозори су излетели а сва стакла су разбијена.

Зграда коју такође користи Влада Републике Србије, у Улици Кнеза Милоша 101, знатно је оштећена, приликом директног гранатирања зграде републичког МУП-а, на коју се наслања. Од гелера и камених блокова који су летели са срушене зграде у непосредној близини оштећене су фасаде, стубови и скулптуре.²⁸

²⁷ Исто, стр. 217.

²⁸ Исто, стр. 303.

Епилог²⁹

Мировни план за окончање НАТО агресије на СР Југославију договорили су 6. маја 1999. године представници Групе 8, а нешто касније прихватили представници САД, Руске Федерације и Европске уније. Народна скупштина Србије и Влада Савезне Републике Југославије прихватили су 3. јуна тај документ, који су у Београд донели руски и фински дипломата Виктор Черноидин и Марти Ахтисари.

Војно-технички споразум потписан је 9. јуна у француској војној бази код Куманова; генерални секретар НАТО-а Хавијар Солана наредио је суспендовање бомбардовања, а Савет безбедности Уједињених нација донео је 10. јуна 1999. године Резолуцију 1244 о Косову.

Кршење међународног права³⁰

По интезитету и војној снази НАТО агресија на Савезну Републику Југославију била је највећа светска операција после завршетка Другог светског рата. Предузела ју је Северноатлантска алијанса, савез 19 земаља, у агресији је непосредно учествовало десет држава са 1.100 авиона и најсавременијом војном техником.

Поред непосредних учесника, у агресији је посредно учествовао и велики број других земаља, стављајући НАТО-у на располагање своје територије, војну опрему и инсталације, и на друге начине пружајући алијанси логистичку, војну и другу помоћ. То су биле Албанија, Хрватска, Словенија, Босна и Херцеговина (ентитет где власт држе политички представници Хрвата и муслимана-Бошњака), БЈР Македонија, Мађарска, Бугарска и Румунија.

Грубо кршећи одредбе члана 2 Повеље Уједињених нација, без сагласности Савета безбедности светске организације, ваздушне и поморске снаге НАТО-а су 24. марта 1999. године започеле систематско и масовно свакодневно бомбардовање војних и цивилних циљева на целокупној територији Савезне Републике Југославије, пре свега Србије.

Неселективним коришћењем авионских бомби, разних других пројектила и ракета у нападима на стамбена насеља, здравствене и образовне установе, привредна предузећа, путеве, мостове, аутобусе и возо-

29 Архив Музеја жртава геноцида, Фонд грађе о ратним сукобима од 1991. године – НАТО агресија 1999. године – Република Србија.

30 Опширније: Duško Dimitrijević, „Sporovi SR Jugoslavije (Srbije i Crne Gore) pred Međunarodnim sudom pravde“, *Međunarodna politika*, 3, Београд 2005, 340–372.

ве, НАТО је истовремено прекршио одредбе међународног хуманитарног права, основна права човека, укључујући право на живот, одредбе међународног саобраћајног и еколошког права.

НАТО је прекршио и Женевску конвенцију о ратном праву из 1949. године и Допунски протокол тог документа из 1977. године, Међународни пакт о грађанским и политичким правима и о економским, социјалним и културним правима из 1966. године и друге међународне конвенције.

Поред међународних, НАТО је прекршио и одредбе сопственог Статута, према којима је он регионална одбрамбена организација. Агресијом на СРЈ прекршени су устав и закони већине земаља чланица НАТО-а чијим су одредбама забрањени такви видови оружаних операција.

Влада СРЈ поднела је тужбу Међународном суду правде против држава чланица НАТО-а, захтевајући да се та правосудна институција изјасни и потврди да ли је:

– учествовањем у бомбардовању територије СРЈ прекршена обавеза забране употребе силе против друге државе;

– учествовањем у обуци, наоружању, финансирању, опремању и снабдевању тзв. Ослободилачке војске Косова, прекршена обавеза и немешању у унутрашње ствари других држава;

– учествовањем у нападу на цивилне циљеве прекршена обавеза о избегавању циљања цивилног становништва, грађана и цивилних објеката;

– учествовањем у уништавању, односно nanoшењу штете српским манастирима и другим културним споменицима, прекршена обавеза о забрани било каквог акта непријатељства у односу на историјске споменике, уметничка дела, односно верске објекте који представљају културну и духовну баштину народа;

– учествовањем у употреби касетних бомби прекршена обавеза о забрани употребе забрањеног оружја, односно оружја чија је сврха проузроковање непотребне патње;

– учествовањем у бомбардовању рафинерија нафте и хемијских постројења прекршена обавеза о забрани проузроковања огромне еколошке штете;

– учествовањем у употреби оружја са осиромашеним уранијумом прекршена обавеза о забрани употребе забрањеног оружја и забрани проузроковања далекосежне штете по здравље и околину;

– учествовањем у убијању цивила, уништавању предузећа, кому-

никација, здравствених и културних институција прекршена обавеза о поштовању права на живот, права на рад, права на информисање, права на здравствену заштиту и других основних људских права;

– учествовањем у рушењу мостова на међународним рекама прекршена обавеза поштовања слободе пловидбе на тим рекама;

– учествовањем у горе набројаним активностима, а посебно проузроковањем огромне еколошке штете и употребом осиромашеног уранијума, лишавањем снабдевања електричном енергијом и водом, прекршена обавеза о забрани наметања једној националној групи таквих услова живота који имају за циљ потпуно или делимично физичко уништење те групе.

Влада СРЈ је затражила да Међународни суд правде прогласи државе чланице НАТО-а које су учествовале у агресији на СРЈ одговорним за кршење горепомнутих међународних обавеза, као и дужним да одмах обуставе кршење поменутих обавеза у односу на СРЈ и да надокнаде штету учињену СРЈ, њеним грађанима и правним лицима, при чему је резервисано право да се накнадно достави прецизан прорачун причињене штете.

Прилози³¹

Земље чланице НАТО-а: САД, Велика Британија, Француска, Немачка, Италија, Холандија, Белгија, Шпанија, Португалија, Канада, Турска, Норвешка, Данска, Исланд, Луксембург, Грчка, Пољска, Чешка и Мађарска

Челници САД и Велике Британије:

Бил Клинтон, председник САД

Медлин Олбрајт, амерички државни секретар за иностране послове

Строб Талбот, заменик државног секретара

Вилијам Коен, амерички државни секретар за одбрану

Хенри Шелтон, начелник Генералштаба

Тони Блер, премијер Велике Британије

Робин Кук, министар иностраних послова Велике Британије

Џорџ Робертсон, министар одбране Велике Британије, генерални секретар НАТО-а

Чарлс Гатри, начелник Генералштаба

31 Архив Музеја жртава геноцида, Фонд грађе о ратним сукобима од 1991. године – НАТО агресија 1999. године – Република Србија.

Влада СРЈ је 23. марта 1999. увела стање непосредне ратне опасности, а 24. марта након почетка НАТО бомбардовања ратно стање.

Народна скупштина Републике Србије и Влада СР Југославије 3. јуна прихватили су мировни план који су у Београд донели међународни посредници Черномирдин и Ахтисари, договорен претходно између представника САД, Руске Федерације и Европске уније. План је заснован на принципима Групе 8 усвојеним 6. маја у Бону, а Г-8 сачињавају седам најразвијенијих земаља света (САД, Велика Британија, Немачка, Француска, Италија, Канада и Јапан) и Русија.

Дана 9. јуна 1999. године у 21.50 сати потписан је војно-технички споразум између представника НАТО-а и Војске Југославије у француској војној бази код Куманова у Македонији, о повлачењу југословенских снага безбедности са Косова и Метохије у року од 11 дана. Министри иностраних послова Г-8 су тог дана у Келну у 22.30 сати објавили прекид бомбардовања СРЈ. Према НАТО изворима, саопштено је да ће трупе САД бити задужене за источни део Косова и Метохије, британске за централни, француске за западни, Италијани за северни и Немци за јужни део Косова и Метохије.

Хавијер Солана, генерални секретар НАТО-а је 10. јуна 1999. године у 15.23 сати наредио суспензију бомбардовања СРЈ. Председник СРЈ Слободан Милошевић се у 18.45 сати обратио нацији, изјавивши да је од почетка НАТО агресије на Југославију погинуло 462 припадника ВЈ и 114 припадника МУП-а Србије. Савет безбедности УН је 10. јуна у 19.15 сати усвојио Резолуцију 1244 о Косову са 14 гласова за и једним уздржаним (Кина).

Договорено је да ће мировне снаге (КФОР), које ће бити размештене на Косову и Метохији одмах након усвајања резолуције Уједињених нација, сачињавати око 50.000 људи из 30-ак земаља не рачунајући Русију. Припадницима КФОР-а, од којих ће 44.000 бити из земаља чланица НАТО-а, а 4.000 из неутралних земаља и земаља Источне Европе, на терену ће командовати британски генерал Мајк Џексон, а на највишем нивоу амерички генерал Весли Кларк, врховни командант савезничких снага у Европи.

Руске војне снаге су 12. јуна ушле на територију Косова и Метохије у 0.40 сати, док су у Приштину стигле у 1.40 сати. У току дана преузеле су контролу над војним аеродромом Слатина, јужно од Приштине.

Операција уласка западних мировних трупа на Косово и Метохију почела је 12. јуна на граничном прелазу Блаце прелетом шест британских транспортних хеликоптера типа „чинук“ са британским падобран-

цима и припадницима регименте Гурка, док су непосредно после тога границу прешла и британска и француска војна возила. НАТО трупе ушле су на територију Косова и Метохије у 5.00 сати.

Генерални секретар УН Кофи Анан наименовао је 13. јуна подсекретара Светске организације за хуманитарна питања Серђа де Мела за привременог шефа цивилне мисије на Косову и Метохији.

Хавијер Солана је наредио прекид бомбардовања СРЈ 20. јуна.

Скупштина СРЈ је укинула ратно стање 24. јуна. Одлука је ступила на снагу 26. јуна.

Бернар Кушнер, француски министар здравља, 2. јула је именован за шефа цивилне мисије УН на Косову и Метохији.

Осмог октобра 1999. командант КФОР-а постао је немачки генерал Клаус Рајнхарт.

Команду КФОР-а 8. априла 2000. преузима шпански генерал Хуан Ортуњо.

Снаге Еврокорпуса, са седиштем у Стразбуру (Француска), постале су језгро КФОР-а.

Снаге КФОР-а бројале су, као што је раније наведено, око 50.000 припадника. На Косову и Метохији се налазило око 42.500 војника из 30-ак земаља, а 7.500 војника за подршку је било стационирано у БЈР Македонији, Албанији и Грчкој.

Главни штаб смештен је у Приштини. Има пет мултинационалних бригада, подељених у пет сектора: Велика Британија, центар (Приштина), Француска, север (Косовска Митровица), Немачка, југ (Призрен), Италија, запад (Пећ) и САД, исток (Гњилане).

КФОР сачињавају припадници из земаља чланица НАТО-а: Белгија, Канада, Чешка, Данска, Француска, Немачка, Грчка, Мађарска, Исланд, Италија, Луксембург, Холандија, Норвешка, Пољска, Португалија, Шпанија, Турска, Велика Британија и САД.

Први припадници КФОР-а били су и војници из Аргентине, Аустрије, Азербејџана, Финске, Грузије, Ирске, Јордана, Литваније, Марока, Русије, Словачке, Словеније, Шведске, Швајцарске, Украјине и Уједињених Арапских Емирата.

Оптужница и пресуда против челника НАТО-а

Оптужница која је својевремено била подигнута против тадашњег председника САД Била Клинтона и других челника земаља које су

учествовале у НАТО агресији на СРЈ један је од значајних докумената у Архиву Музеја жртава геноцида и представља историјски извор првог реда судске провенијенције. Оптужницу је поднело Окружно јавно тужилаштво у Београду Окружном суду у Београду 29. августа 2000. године.³² Документ садржи 192 стране А4 формата. Са становишта Закона о оснивању Музеја жртава геноцида, највећи значај имају, поред битних чињеница о кршењу међународног права, прецизни подаци о датумима и местима бомбардовања, потом прилично детаљна евиденција жртава НАТО агресије (погинули и рањени махом грађани СР Југославије, нарочито Републике Србије – цивили, припадници Војске Југославије и Министарства унутрашњих послова Републике Србије). Тадашњих 14 челника САД, Велике Британије, Француске, Немачке и НАТО, у одсуству су осуђени на по 20 година затвора због бомбардовања Србије 21. септембра 2000. године. (Клинтон, Олбрајтова, Солана, Блер, Коен, Кук, Робертсон, Ширак, Ведрин, Ришар, Шредер, Фишер, Шарпинг и Кларк).³³

Врховни суд Србије је 19. јуна 2001. године укинуо пресуду и вратио предмет на поновно разматрање Окружном суду у Београду. Окружни суд у Београду је 17. септембра 2001. године обуставио кривични поступак против поменутих, а поступак је пребачен војним судовима. Војни судови су укинати 31. децембра 2004, и у складу са Законом о преузимању надлежности војних судова предмет је требало да буде враћен у Окружни суд у Београду. Према писању београдске штампе постоје незваничне индиције да је овај предмет „изгубљен“.³⁴ Тај предмет формално правно није окончан.

32 Исто; Окружно јавно тужилаштво у Београду, КТ– 420/99 – Окружном суду у Београду, 29. август 2000. године. На основу члана 45. став 2. тачка 3. Закона о кривичном поступку, Оптужница против Вилијема Клинтона, Медлин Олбрајт, Вилијема Коена, Ентонија Блера, Робина Кука, Џорџа Робертсона, Жака Ширака, Ибера Ведрина, Алена Ришара, Герхарда Шредера, Јозефа Фишера, Рудолфа Шарпинга, Хавијера Солане и Веслија Кларка.

33 Исто; Пресуда Окружног суда у Београду (К. бр. 381/2000) од 21. септембра 2000. године против Вилијема Клинтона, Медлин Олбрајт, Вилијема Коена, Ентонија Блера, Робина Кука, Џорџа Робертсона, Жака Ширака, Ибера Ведрина, Алена Ришара, Герхарда Шредера, Јозефа Фишера, Рудолфа Шарпинга, Хавијера Солане и Веслија Кларка.

34 Vuk Jeremić, „Izgubljen predmet protiv Klinton i Blera“, *Danas*, Beograd, 3. mart 2015.

http://www.danas.rs/danasrs/drustvo/pravo_danas/izgubljen_predmet_protiv_klinton_i_blera_.1118.html?news_id=298179, приступљено сајту 22. децембра 2016.

Резиме

У раду су представљене основне чињенице о ваздушној кампањи НАТО-а против СР Југославије вођеној од 24. марта до 10. јуна 1999. године на тлу СРЈ, а у највећој мери на територији Србије, посебно на подручју АП Косово и Метохија, где је оружаном активно дејствовала албанска терористичка формација Ослободилачка војска Косова (ОВК) још од пролећа 1998. године против државних органа СРЈ и Србије (Војске Србије и полиције Републике Србије). ОВК је вршила злочине, отмице и убиства Срба, Рома и других неалбанаца, али и мањег дела припадника албанске заједнице, локалних Републици Србији. Надлежни органи СРЈ и Србије покушали су да сузбију ту побуну, што је изазвало оружану реакцију НАТО-а, без одлуке Савета безбедности УН и кршењем међународног права. Дугорочни циљ дела међународне заједнице, НАТО-а и САД пре свих, био је стварање независне државе Косово на делу територије Србије, а повод за оружану интервенцију представљен је као спречавање наводне хуманитарне катастрофе косовских Албанаца. Последице агресије могу се сагледати у великом броју цивилних жртава грађана Србије, као и припадника Војске Југославије и полиције Србије, али и у огромним материјалним разарањима земље (мостови, путеви, пруге, електро mreжа, водовод, топлане, фабрике и други привредни објекти, болнице, школе, манастири, цркве и други верски и културно-историјски споменици). После агресије сачињено је више процена људских и материјалних губитака, најжалост још непрецизно утврђених, али и ти материјали за сада омогућавају да се у великој мери сагледају далекосежне, у неким областима и трајне, последице по нападнуту државу и њене грађане, у конкретном случају за Републику Србију и њено становништво.

Архивска грађа:

Архив Музеја жртава геноцида, Фонд грађе о ратним сукобима од 1991. године – НАТО агресија 1999. године – Република Србија

Литература:

НАТО злочини у Југославији, Документа и докази, 24. март–24. април 1999, I, Београд 1999.

НАТО злочини у Југославији, Документа и докази, 25. април–10. јун 1999, II, Београд, јул 1999.

Children accuse, Children victims of NATO Aggression against FR Yugoslavia, Belgrade 2002.

Илија Симић, *Истина о Рачку*, Београд 2006.

Dejvid Halberstam, *Rat u vreme mira, Buš, Klinton i generali*, Beograd 2003 (превод Јулија Новачић, Драган Бисенић; наслов оригинала: David Halberstam, *War in a time of peace Bush, Clinton, and the generals*, Bloomsbury, London 2003.

Бојан Б. Димитријевић, Јовица Драганић, *Ваздушни рат над Ср-*

бијом 1999, Београд 2010, 2013 (друго издање).

Чланци:

Duško Dimitrijević, „Sporovi SR Jugoslavije (Srbije i Crne Gore) pred Međunarodnim sudom pravde“, *Međunarodna politika*, 3, Београд 2005, 340–372.

Ненад Антонијевић, „Страдање Срба и других неалбанаца на Косову и Метохији (1998–2006)“, *Прилози истраживању злочина геноцида и ратних злочина*, Годишњак Музеја жртава геноцида – тематски број, зборник радова, ур. Јован Мирковић, Београд, 2009, 157–247.

Бојан Ђокић, „Прилог изучавању геноцида над Србима на Косову и Метохији: студија случаја“, *Годишњак Музеја жртава геноцида*, Београд 2014, 191–210.

Бојан Ђокић, „Злочинство ОВК: Киднаповање и убиство Томилава Марковића“, *Гласник*, часопис Удружења архивских радника Републике Српске, 7/2015, Бања Лука 2015, 285–294.

Бојан Ђокић, „Нумеричка анализа списка отетих и несталих Срба и припадника других мањинских заједница на Косову и Метохији“, *Токови историје*, 1/2015, часопис Института за новију историју Србије, Београд 2015, 123–144.

Бојан Ђокић, „Кршење људских права жртвама и члановима породица жртава албанског терора на Косову и Метохији (1999–2014): један случај“, *Анали Правног факултета у Београду*, 1/2015, Београд 2015, 268–286.

Бојан Ђокић, „Persecution of the Serbian Orthodox Church 1999–2015: Spiritual – Cultural Genocide in Kosovo and the Metohija“, in: *Proceedings*, International Conference „*Genocide as a spiritual and moral crime against humanity*“, October 22–25, Moscow 2015.

Бојан Ђокић, „Злочин ОВК: масовна гробница Малишево“, *Безбедност*, 3/2015, Београд 2015, 122–141.

**А
Р
Х
И
В
С
К
А**

**Г
Р
А
Б
А**

272-726.3:929 Паршић Ј."1941/1944"(093.2)

341.485(=163.41)(497.6)"1942/1945"(093.2)

341.485(=411.16)(497.6)"1942/1945"(093.2)

COBISS.SR-ID 232060684

Др Вељко Ђурић Мишина, музејски саветник

Музеј жртава геноцида, Београд

ЗАПИСНИК СА САСЛУШАЊА ЈУРАЈА ПАРШИЋА, РИМОКАТОЛИЧКОГ СВЕШТЕНИКА У ЈАСЕНОВЦУ 1942–1945. ГОДИНЕ

Партизанске јединице заробиле су средином маја 1945. године бројне припаднике војних формација Независне Државе Хрватске које су се повлачиле од Загреба ка западу на територије где су се већ налазиле англоамеричке снаге. Међу заробљеницима било је и римокатоличких свештеника, оних који су на разне начине подржавали усташки режим или директно учествовали у усташкој власти и спровођењу њихове злочиначке идеологије. Један од њих био је и Јурај Паршић.

Зна се да је рођен 12. маја 1911. у месту Света Недјеља на Хвару, а умро је 19. маја 1991. године близу Минхена да би потом био сахрањен у родном месту. Припадао је реду доминиканаца, и служио је, колико је познато, у Пољицама од септембра 1937. до краја августа 1942. године.

Нема поузданих података о томе зашто је тај католички свештеник прешао из Сплитске бискупије у Загребачку надбискупију којом је управљао надбискуп Алојзије Степинац. Према изворима из Римокатоличке цркве, избегао је из Далмације јер је страховао од припадника италијанских окупационих власти. Виктор Новак у делу *Magnum Crimen* (Београд 1984, стр. 774), Јураја Паршића помиње под именом Зоре, што му је крсно име, и тврди: „Don Zore Paršić kriv je za istrebljenje nekoliko porodica partizanskih prvoboraca“.

Извори римокатоличке провенијенције наводе да је у новој жупи у Јасеновцу развио каритативну делатност, да је о својим службеним активностима ревносно извештавао надбискупа Степинца, као и да му се обраћао изванредно број Хрвата да им помогне у извлачењу из лого-

ра. Није, међутим, наведено ниједно конкретно име заточеника којег је евентуално спасио!

Дон Паршић је 7. маја 1945. године кренуо у бег из Загреба. Воз су зауставили партизани код Марибора и заробили све које су се у њему затекли. Међу заробљеницима били су и поменути католички свештеник, хрватски историчар Иво Губерина и др Шиме Цвитановић, директор болнице на Ребру у Загребу.

На суђењу у Загребу, Губерина и Цвитановић су осуђени на смрт, као и Паршић, али је овај недуго потом помилован и осуђен на вишегодишњу робију. Пуштен је после нешто више од две године. Променио је име у Матеј (Јуре) Марушић и распоређен је у жупу у близини Слуња на Кордуну. Побегло је из Југославије 1958. и наредних година службовао у Аустрији и Немачкој. Своја сећања објавио је 1985. године у емигрантском гласилу *Hrvatska revija*. Није непознато да је дон Паршића у Немачкој тих година посетио и Фрањо Туђман, наводно да би чуо податке о стварним жртвама у концентрационом логору у Јасеновцу. Том приликом, према тумачењима појединих историчара, Туђман се определио да се у јавности барата са податком да је у том стратишту страдало између 30.000 и 40.000 заточеника (Franjo Tuđman, *Bespuća povijesne zbiljnosti*, Zagreb 1994, 490–491).

Свештеник Паршић нашао се 19. јуна 1945. године пред службеницима Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Загребу и том приликом пред иследником изнео своја виђења и сазнања о појединим личностима и збивањима у концентрационом логору у Јасеновцу.

Објављивањем поменутог саслушања, чији се оригинал налази у Хрватском државном архиву (до 1991. године Архив Хрватске), у фонду названом по поменутој комисији, број 13371, желимо да допринесемо разјашњењу бројних непознаница и недоумица о комплексу концентрационог логора Јасеновац. Сматрали смо да је свештеник Паршић дао, мада не опширну, ипак колико-толико веродостојну слику којом употпуњујемо досадашња сазнања о још једној страни злочина усташких главара и такозваних обичних злочинаца. Посебну пажњу у тој изјави привлачи неколико реченица о разговорима које је римокатолички свештеник водио са појединим злогласним кољачима и о њиховом поимању усташких дужности.

Текст записника није мењан већ је пренет онако како је и откуцан и потписан од саслушаваног свештеника.

ARHIV HRVATSKE
ZAGREB

Z A P I S N I K

od 19 juna 1945 god.

Sastavljan pred Zemaljskom komisijom za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača u Zagrebu povjerenstveno na licu mjesta u pritvoru u Savačkoj cesti.

Prisutni :

Referent komisije: Bašić Juraj
Zapisičar: Triva Desanka

Iz pritvora bude predveden Pašić Juraj, koji bude preslušan kako slijedi:

Zovem se Juraj Pašić, 34 god. star, rinkt. rodom iz Svete Nedelje, otok Hvar, ot oca pk. Mate i majke pk. Marije rođj. Planković, sa zadnjim zanimanjem župnika župe sv. Nikola u Jasenovcu.

Jasam do godine 1943 mjeseca srpnja bio župnikom u mjestu Poljica otok Hvar, kada sam bio premješten u zagrebačku nadbiskupiju i sam ostao u Sisku do 1. studenog 1942. U Sisku sam ostao radi odasijeljenja izvana svojim rođjalcima na Hvar, a onda sam početkom studenoga otišao na službu u Jasenovac.

Nakon dolaska u Jasenovac postepeno sam upoznao prilike u ovom mjestu, a isto tako o logoru Jasenovac. Napose sam upoznao se sa časnicima logora Jasenovac kao sa tadašnjim zapovjednikom logora Ivicom Matković, poručnicima Penagić Matom, Kraževićam, Zadro Ivanom, Tomićević Vicom. S njima sam se upoznao prilikom njihovog dolaska u logoru, na krštenje i na kumstvo.

K meni je dolazio ustaša Marijan Galo, koji me je često obaviještivao o događajima u logoru: tako na pr. kako su ubijani zatočenici u logoru u početku većinom strojnicom, a kasnije da su zatočeni ubijeni jakim tupim predmetom.

Kad je jednom zgodom u bolnici u Jasenovcu pripovjedao ustaški zdravnik Marjin Jurčev, koji je kasnije bio obješen od ustaša u logoru, u prisutnosti zatočenika liječnika Dr. Špicara i Dr. Klaira, da je do god. 1943 u logoru kolovoza u logoru ubijeno oko 500.000 ljudi taj. u logoru u Krapju i u logoru u Jasenovcu.

Ubijanje je izvršivano prema pripovjedanju ustaša po nalogu glavnog povjerenika za logore Maksa Luburića, a meni je jednom rekao ustaša Marijan Galo, da oni ustaše u logoru mogu ubijati zatočenike bez ikijeg naloga.

Jasam iz vlastitog mišljenja zaključivao da je Maks Luburić morao imati za te svoje naloge ovlast od glavnog Ravnateljstva za javni red i sigurnost od neke tajinske komisije.

Do godine 1943 po prilici mjeseca kolovoza ~~1943~~ uprava logora nalazila se je u mjestu Jasenovac, dok su zatočenici bili odvojeni u logoru, gdje su se nalazili čuvari ustaše i njihovi časnici.

Ja sam kojiput išao u zapovjedništvo logora da ustanovim identitet ustaša koji su se šetali, da tražim propusnicu, da tražim ovlaštenje za izlaske ponoćke.

Prilikom dolaska u ~~1943~~ neki ustaše govorili su mi, da je njihova misao ista, a neki su mi govorili, da ja ne mogu shvatiti duh ustaštva ako ne učivim u njihova zločinačka djela. Potonje mi je govorio naročito zapovjednik logoru Ivica Matković.

Čuo sam od ustaša, da ustaški časnici Stojčić i Zrnušić imaju logoro loga na duši.

Po pričanju nečijem iz Jasenovca a i rekih ustaša židovi su u početku ubijani u Krapju, cigani u Ušticama, a mnogi Srbi u logoru Jasenovac.

Jednom zgodom u razgovoru u prisutnosti ustaškog svećenika Zvonka Galo rekao sam zapovjedniku Matkoviću, da nebi trebalo ubijati židove, već ih bi trebalo

1. razz 2h. 6 13371

ZAPISNIK
od 19 juna 1945 god.

Sastavljen pred Zemaljskom komisijom za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača u Zagrebu povjerenstveno na licu mjesta u pritvoru u Savskoj cesti.

Prisutni:

Referent komisije: Bašić Juraj

Zapisničar: Triva Desanka

Iz pritvora bude priveden Paršić Juraj, koji bude preslušan kako slijedi:

Zovem se Juraj Paršić, 34 god. star, rodom iz Svete Nedjelje, otok Hvar, od oca pk. Mate i majke pk. Marije rodj. Plamković, sa zadnjim zanimanjem župnika župa sv. Nikola u Jasenovcu.

Jesam do godine 1942 mjeseca srpnja bio župnikom u mjestu Poljica otok Hvar, kada sam bio premješten u zagrebačku nadbiskupiju gdje sam ostao u Sisku do 1. studenog 1942. U Sisku sam ostao radi odašiljanja hrane svojim rođjacima na Hvar, a onda sam početkom studenoga otišao na službu u Jasenovac.

Nakon dolaska u Jasenovac, postepeno sam upoznao prilike u samom mjestu, a isto tako o logoru Jasenovac. Napose sam upoznao sa časnicima logora Jasenovac kao sa tadanjim zapovjednikom logora Ivicom Matković, poručnicima Penagić Matom, Kneževićem, Zadro Ivanom, Isričević Vicom. S njima sam se upoznao prilikom njihovog dolaska u crkvu, na krštenje i na kumstvo.

K meni je dolazio ustaša Marijan Galo, koji me je često obavijašćivao o događajima u logoru: tako na pr. kad su ubijani zatočnici u logoru u početku većinom strojnicom, a kasnije da su zatočnici ubijani nekim tupim predmetom.

Meni je jednom zgodom u bolnici u Jasenovcu pripovjedaio ustaški satnik Marin Jurčev, koji je kasnije bio obješen od ustaša u logoru, u prisutnosti zatočenika liječnika Dr. Špicera i Dr. Klaina, da je do god. 1943 mjeseca kolovoza u logoru ubijeno oko 500.000 ljudi t.j. u logoru u Kraplje i u logoru Jasenovcu.

Ubijanje je izvršivano prema pripovjedanju ustaša po nalogu glavnog povjerenika za logore Maksa Luburića, a meni je jednom rekao ustaša Marijan Galo, da oni ustaše u logoru mogu ubijati zatočenike bez ičijeg naloga.

Ja sam iz vlastitog mišljenja zaključivao da je Maks Luburić morao

imati za te svoje naloge ovlast od glavnog Ravnateljstva za javni red i sigurnost od neke tainstvene komisije.

Do godine 1943 po prilici mjeseca kolovoza uprava logora nalazila se je u mjestu Jasenovcu, dok su zatočeniци bili odvojeni u logoru, gdje su se nalazili čuvari ustaše njihovi časnici.

Ja sam koji put išao u zapovjedništvo logora da ustanovim identitet ustaša koji su se oženili, da tražim propusnicu, da tražim ovlaštenje za državne ponoćke.

Prilikom dolazjenja u zapovjedništvo neki ustaše govorili su mi, da je njihova duša čista, a neki su mi govorili, da ja ne mogu shvatiti duh ustaštva ako se ne uživim u njihova zločinačka djela. Potonje mi je govorio naročito zapovjednik logora Ivica Matković.

Čuo sam od ustaša, da ustaški časnici Stojčić i Zrинуšić imaju mnogo toga na duši.

Po pričanju mještana iz Jasenovca a i nekih ustaša židovi su u početku likvidirani u Krapju, cigani u Ušicama, a mnogi Srbi u logoru Jasenovac.

Jednom zgodom u razgovoru u prisutnosti ustaškog svećenika Zvonka Brekala rekao sam zapovjedniku Matkoviću, da nebi trebalo ubijati židove, već bi ih trebalo privesti konstruktivnom radu, na što mi je Matković odgovorio da treba iz židova istisnuti svu radnu snagu, a onda ih baciti u Savu. Medju ustaškim časnicima zavladao je val rasizma i oni su bili mišljenja da treba pobiti sve židove isto tako i Srbe, dok su glede partizana imali mišljenje, ukoliko je bio Hrvat, da ga tu i tamo treba poštedjeti.

Poznato mo je da su ustaški časnici kao na pr. Matković i Miloš na svoju ruku izveli napad i likvidaciju susjednih logoru srpskih sela. Tako je na primjer pripovjedaо zapovjednik logora Matković, kada sam mu se potužio na postupak sa Srbima seljacima u okolici logora, da je on u mjesecu veljači 1942 god. kad je jedne noći u Jasenovcu navodno ubijen jedan ustaša, dao likvidirati selo Jasenovac na način, da je odraslije i zdrave Srbe poslao na rad u Njemačku, neki da su ubijani u logoru, a žene i djeca da je nešto pomrlo a nešto se razišlo po državi.

Čuo sam da je ustaša Ljubo Miloš na svoju ruku početkom 1942 god. digao mnogo srpskih sela u okolici Lonje i Sunje, te da je opljačkao njihova dobra, a ljude dopremio u logor, odakle su zdraviji otpremljeni na rad u Njemačku, neki su pomrli u logoru, a neki su pušteni iz logora no stim da se rastave dalje od svojih prijašnjih prebivališta.

Meni je jednom zgodom pripovjedaо ustaški poručnik Sanković, a koji je kasnije poginuo putujući iz Jasenovca u Zagreb, da je on neka čisto srpska sela nalazeća se od Sunja prema jugu sa svojim ustašama do temelja

opustošio na način da je dobra opljačkao, kuće zapalio a ljude do kojih je stigao neke ubio na mjestu, a neke dopremio u logor. Rekao mi je da su oni to činili naročito u selima gdje su se javljali ustanici i četnici.

U toku godine 1941 i 1942 takodjer mi je Sanković pričao, da su oni imali nalog od ustaškog obranbenog zdruga da unište sva srpska sela u okolici Jasenovca, zapravo dokle se god može doprijeti.

Meni se je hvalio zloglasni ustaša Dukarić Ante, koji je ubijen od partizana da je on svojom rukom zaklao 10.000 zatočenika.

Znam da je u logoru bio ozloglašeni ustaški vodnik Zadro, koji je kasnije ubijen od partizana.

Isto tako poznat je u logoru koljač poručnik Ila, koji je ubijen od jedne ciganke prigodom likvidiranja grupe cigana u Mlaki nedaleko od logora Jasenovac. Mislim u logoru je ostala još jedna mala grupa cigana, koji su bili osumljčeni za kradju nekih dragocjenosti, pa je logorska uprava odredila likvidiranje te grupe cigana klanjem u Mlaku. Poručnik Ila sam se je prijavio da će izvršiti taj pokolj, odveo cigane sa još dva ustaše u Mlaku, počeo jednog po jednog klati. U jednom momentu jedna ciganka po prezimenu (нечитко – примедба приређивача) istrгла je poručniku Ili bombu iza pasa, bacila je na njega i na prisutne dva ustaše i sve trojicu usmrtila. Ta ciganka je sa još preostalim ciganima pobjegla.

Ja sam preko svojih prijatelja u Zagrebu ozloglasio zapovjednika Matkovića kao koljača i tražio da se on smjeni kao zapovjednik logora. Na kraju sam i uspio preko (нечитко – прим. прир.) Dominikanaca napose patra Dr. Vinka Kuničića, zatim putem bliže okoline Maksa Luburića kao satnika Matijevića i još nekih ustaških časnika, čijih se imena ne sjećam, da se zapovjednik Matković početkom 1943 smjeni te je za zapovjednika došao ustaša Brkljačić Ivica, koji je ostao dva mjeseca a na njegovo mjesto je došao ustaški pukovnik Marko Pavlović. On je ostao zapovjednikom sve do konca siječnja 1945 god. On je činio mnoga zlodjela u samom logoru tako na pr. za svaku sitnicu naredjivao bi likvidiranje grupa zatočenika. Pripovjeda mi je slobodnjak u logoru sudac Cividini koji je izgleda spašen, da je Pavlović postupao bezobzirno prema zatočenicima i da je često i ustaše čuvarе kažnjavao smrću zbog propusta. Pavlović je takodje često ubio na mjestu i mještane iz Jasenovca, tako je ljeti 1944 g. ubio činovnika iz općine Jasenovac zbog pričanja da su Rusi prešli Dravu i da će brzo u logor.

Sjećam se da je u logor 1944 došla komisija Crvenog krsta. Logor je tada nekoliko dana prije čišćen i uredjivan. Čuo sam da je ta komisija navodno predstojniku izjavila da je logor u Jasenovcu dobro uredjivan.

Kancelarija Vatikana je putem katoličke akcije iz Zagreba obraćala se

na župni ured u Jasenovcu, da se propitam za imena nekih zatočenika većinom židova. Ja sam pokušao informacije o tim ljudima provesti putem logorske uprave, ali su me uputili da se obratim na glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost u Zagrebu. Ja sam o tome obavijestio katoličku akciju, no dobio sam od nje obavijest, da su im kod glavnog Ravnateljstva saopćili da o zatočenicima može pružiti informacije samo logor, te da su mi imena odnosnih zatočenika ponovo poslali. Ja sam na to obratio se ustaši Ivici Tomiću, dao mu odnosna imena, te mi je on nakon nekoliko dana vratio popis oznakom križa ispred svakog imena zatočenika koji je još bio živ, a sa oznakom – ispred imena zatočenika kojeg nije bilo više u logoru. Taj popis ja sam poslao katoličkoj akciji.

Čuo sam da su iz Zagreba od glavnog Ravnateljstva za javni red i sigurnost stizali zapovjedništvu nalozi za likvidiranje kako grupa tako tako pojedinih zatočenika. Sjećam se da su tako o Božiću 1943 g. bile likvidirane tri seljačke židovske obitelji Wiener, Begović i Stolzer, a ustaša Marko Mihaeljević hvalio se je kako je zaklao g-dje Wiener i Begović.

Ja osobno nisam bio nikada u logoru. Do 1944 god. bilo mi je dozvoljeno prolaziti uz propusnicu cestom uz logor. Kasnije mi je i to zabranjeno.

Znam da su ustaše govorili da će u slučaju približavanja partizana, zatočenike u logoru likvidirati sve. To su mislili i zatočenici, pa su kako zatočenici u kožari, tako i oni u glavnom logoru u mjesecu veljači 1945 god. digli bunu. Najprije su se pobunili zatočenici iz kožare. Oni su jedne večeri napali sa oružjem kojeg su imali, ustaše prerezali žice i pobjegli u polja. No kako su ustaše bili vještiji u rukovanju sa oružjem, pobili su veći broj tih zatočenika. Spasili su se samo oni zatočenici, koji su uspjeli preplivati Savu. Sedmicu iza toga pobunili su se zatočenici u glavnom logoru, ali i ta je pobuna svršila krvavo po zatočenike. Ja sam tada već bio u Zagrebu i potonje sam čuo pripovjedati od mješćana iz Jasenovca.

Sjećam se da mi je pričao poručnik Sanković da su god. 1941 nalazile se u Sunji nekakve peći, u koje je on sa ustašama žive ljude i djecu bacao, da izgore.

Čuo sam u mjestu Jasenovcu pripovjedati, da su u logoru Jasenovac postojale peći za spaljivanje ljudi, no nisam mogao ništa poblize provjeriti o tim pećima.

Sjećam se da je u travnju mjesecu 1944 god. dovedeno iz Bos. Dubice u logor 600 četnika, koji su navodno trebali da se zajedno sa ustašama i Njemcima bore protiv partizana. Medjutim su ti četnici bili već slijedeće noći u logoru ubijeni. Koliko znam ubijanje tih četnika izvršeno je izvodjenjem tih grupa na obalu Save gdje su bili poklani nožem i pobacani u Savu.

Na isti način likvidirana je i grupa četnika od 300 ljudi, koji su također mjeseca travnja 1944 god. dopremljeni u logor također iz Bos. Dubice.

Čuo sam da je ustaški satnik Majić iz Novske poslao u logor neke prelaznike. Među njima je bila zaručnica ustaškog satnika Bruna Divića. On je pripovjedaو da je svoju zaručnicu uspio osloboditi iz logora, ali da je u Novskoj jedan ustaša zaklao odnosno njemu su rekli da je ona pobjegla u partizane ali sam ja čuo da je ona u istinu zaklana.

Od mene je koncem 1944 god tražio ustaški pukovnik Pavlović, da predjem u ustaše i da kao profesor časničke škole ostanem u Jasenovcu. Ja sam zatražio od duhovnog Stola u Zagrebu, da me razriješi službe u Jasenovcu, a kako na dva zahtjeva nisam dobio pozitivnog odgovora, ja sam na 10 siječnja 1945 god. napustio župu i otišao u Zagreb, da izbjegnem zahtjevu zapovjednika Pavlovića, da predjem u logor.

U Zagrebu sam ostao sve do konca travnja 1945 bez posla, kada me je Dr. (нечитко – прим. прир.) Cvitanović upravitelj bolnice na rebru pozvao da preuzmem dužnost bolničara i dušobrižnika bolnice u Sisku, koja je transportirana prema Sloveniji. Ja sam preuzeo tu dužnost i 7. maja 1945 god. krenuo sa bolnicom prema Sloveniji.

Ja sam više puta, kad bi dolazio u Zagreb, informirao o događajima u logoru Jasenovac ravnatelja pisarne nadbiskupskog Stola Dr. Borića. Znam da je on odgovorio svaki put, da su predstavnici katoličke crkve protestirali protiv zločina, koji se izvršuju u Jasenovcu, ali da ti protesti nisu imali uspjeha. To je i moje mišljenje, jer se postupak u logoru u stvari nije mijenjao izuzevši godinu 1943, kad je postupak prema zatočenicima bio nešto blaži.

Drugo nemam što izjaviti.

Dovršeno.

P.P.P.

Robert Rozzet, Schmucl Spector, *Encyclopedia od the Holocaust*, Yad Vashem, Jerusalem, 2000, p. 462–463.

ВАНЗЕЈСКА КОНФЕРЕНЦИЈА

Ванзејска конференција била је састанак одржан у вили на обали језера у Ванзеу, предграђу Берлина, 20. јануара 1942. Сврха састанка била је да се дискутује и координира „коначно решење“ „јеврејског проблема“ – масовно истребљење свог европског јеврејства.

Ванзејску конференцију организовао је Рајнхард Хајдрих, заменик Хајнриха Химлера и шеф Главног безбедносног уреда Трећег рајха. Међу присутнима били су државни секретари оних немачких владиних канцеларија које су спроводиле Хитлерову антијеврејску политику, као и неке СС главешине. Присутан је био и Адолф Ајхман, директор Хајдриховог уреда за јеврејско питање, који је касније написао извештај са састанка. На конференцији, Хајдрих је обзнанио да ће званична политика немачке владе по питању Јевреја бити комплетно истребљење. Свако ко је био на састанку био је упознат са политиком по питању Јевреја и био је или укључен у њу или свестан да су убиства Јевреја у Европи већ почела. Питање није било *да ли* спровести поменути политику већ *како*.

У јулу 1941. Херман Геринг је наредио Хајдриху да координира планом у вези с „коначним решењем“. Хајдрихове Ајнзацгрупе – нацистичке јединице – стрељањем су убијале руске Јевреје откако је почео рат против Совјета 1941. Ипак, ово није био прикладан начин да се убијају Јевреји ван ратне зоне, па је Хајдрих морао да осмисли нешто ново. Већ у новембру изграђени су логори за истребљење Хелмно и Белзец, који су били опремљени коморама за тровање.

Ванзејска конференција првобитно је требало да се одржи 9. децембра али је одложена за 20. јануар 1942. године. Хајдрих је отворио конференцију дугим говором. Прво је поновио како је овлашћен од Ге-

ринга да руководи „коначним решењем“, након чега се осврнуо на претходно, привремено решење које су нацисти спроводили по питању Јевреја, тј. на њихову присилну емиграцију са територија под немачком управом, све док Химлер то није забранио у јесен 1941. Након тога, Хајдрих је најавио како ће нова политика – „коначно решење“ – заменити емиграцију. Овај програм би почео „евакуацијом Јевреја на исток“, што је био лепши начин да се опише депортација Јевреја у логоре. Ова фаза би обухватила свих „11 милиона“ Јевреја у Европи, рачунајући чак и оне који не живе на оним територијама које су Немци окупирали. Међутим, логори би представљали привремену фазу која ће водити ка каснијем потпуном истребљењу европског јеврејства. Хајдрих је предвидео да се јаки и здрави Јевреји искористе за физички рад, али и да већина неће преживети. Хајдрих је закључио говор описујући специфичне проблеме оваквог програма, попут тога шта радити са Јеврејима из мешовитих бракова и њиховом делимично јеврејском децом. Присутни су провели доста времена разговарајући на ову тему. Помињана су различита могућа решења, али како на крају ништа није одлучено, о овом проблему се причало и на две касније конференције, у марту и октобру 1942.

Следећи део састанка био је мање усредсређен пошто су присутни пили и дискутовали о општим темама. У једном тренутку, дошло се и до предлога на тему различитих метода масовног уништења. На суђењу за ратне злочине у Јерусалиму, Ајхман је сведочио како „током разговора нису имали длаке на језику што се тога тиче. Говорили су о убијању, ликвидацији, о истребљењу.“ У тој фази рата, Немци су и даље имали мало искуства у смислу масовних убистава тако великих размера.

Хајдрих је закључио састанак апелом на сарадњу међу присутнима. Напослетку, Хајдрих је деловао задовољно јер је све прошло по плану а и државни секретари су били потпуно сложни око онога што је требало учинити. Убрзо након Ванзејске конференције почела је изградња осталих логора за истребљење.

WANNSEE CONFERENCE Meeting held at a lakeside villa in Wannsee, BERLIN, on January 20, 1942, whose purpose was to discuss and coordinate the “final solution” to the “Jewish Problem”—the mass extermination of all European Jewry.

The Wannsee Conference was organized by Reinhard HEYDRICH, Heinrich HIMMLER'S deputy and head of the REICHSSICHERHEITSHAUPTAMT (Reich Security Main Office, or RSHA). The attendees included the state secretaries of those German government offices that carried out HITLER'S anti-Jewish policies, and some SS leaders. Adolf EICHMANN, the director of Heydrich's Jewish office, was one of those included; he later wrote the conference report. At the meeting Heydrich announced that the official policy of the German government regarding the Jews would be total annihilation. The men invited to the meeting all knew about the Jewish policy; they were either involved in or directly aware of the murder of Jews already taking place across Europe. The question at hand was not whether to implement the policy, but *how* to implement it.

In July 1941 Hermann GOERING had ordered Heydrich to coordinate a plan for the “Final Solution.” Heydrich's EINSATZGRUPPEN had been murdering Russian Jews by firing squad since the war against the Soviets broke out in 1941. However, this was not a suitable way to kill the Jews outside the war zone. Thus, Heydrich had to create something new. In November EXTERMINATION CAMPS in CHELMNO and BELZEC were already being built with facilities for murder by poison.

The Wannsee Conference was originally called for December 9, but was pushed off until January 20, 1942. Heydrich opened the conference with a long speech. He first repeated that he had authorization from Goering to coordinate the “Final Solution.” Then he reviewed the Nazis' previous, temporary solution to

the Jewish problem—the forced emigration of Jews from the areas under German control, until Himmler forbade any more emigration in the fall of 1941. Next, he announced the new policy that was taking the place of emigration: the “Final Solution.” The program would begin with the “Evacuation of the Jews to the East” a thinly veiled term for DEPORTATION of the Jews to camps. This phase would include all “11 million” Jews in Europe, even those living in countries not yet occupied by the Germans. However, the camp phase was only to be a temporary one, which would lead finally to the annihilation of all European Jewry. He allowed that the strong and healthy Jews would be used as laborers, but that most would not survive. Heydrich concluded his speech by describing some of the specific problems facing the program, such as what to do with Jews in mixed marriages and their part-Jewish children. The attendees spent much time discussing this issue. Different possible solutions were mentioned, but nothing was decided, so the problems were discussed at two later conferences in March and October 1942.

The next part of the meeting was less structured. The attendees drank and discussed the general issues at hand. At some point, they got down to the business of suggesting various methods of mass destruction. At his war crimes trial in Jerusalem, Eichmann testified that “during the conversation, they minced no words about it at all. They spoke about methods of killing, about liquidation, about extermination.” At that stage of the war, the Germans still had little experience in mass murder on such a large scale.

Heydrich closed the meeting with an appeal for cooperation among the participants. Afterwards, Heydrich seemed satisfied that all had gone according to plan, and that the government secretaries were in full agreement about what had to be done. Soon after the Wannsee Conference, the construction of the rest of the extermination camps began.

Geheime Reichssache!

166

30 Ausfertigungen
16. Ausfertigung

Besprechungsprotokoll.

I. An der am 20.1.1942 in Berlin, Am Großen Wannsee Nr. 56/58, stattgefundenen Besprechung über die Endlösung der Judenfrage nahmen teil:

Gauleiter Dr. Meyer und Reichsamtssleiter Dr. Leibbrandt	Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete
Staatssekretär Dr. Stuckart	Reichsministerium des Innern
Staatssekretär Neumann	Beauftragter für den Vierjahresplan
Staatssekretär Dr. Freisler	Reichsjustizmini- sterium
Staatssekretär Dr. Bühler	Amt des General- gouverneurs
Unterstaatssekretär Luther	Auswärtiges Amt
4-Oberführer Klopfer	Partei-Kanzlei
Ministerialdirektor Kritzinger	Reichskanzlei

K210400

372024

D. III. 29. 4. 42.

Строго поверљиво

30 примерака

16. примерак

Записник са састанка

I. На разговору о коначном решењу јеврејског питања одржаном на великом језеру Ван (Wannsee) бр. 56/58 у Берлину 20. јануара 1942. године, учествовали су:

Гаулајтер др Мајер (Meyer) и вођа Државно министарство за окупирана државног уреда др Лајбрант (Leibbrandt) источна подручја

Државни секретар др Штукарт (Stuckart) Државно министарство унутрашњих послова

Државни секретар Нојман (Neumann) Опумоћеник за четворогодишњи план

Државни секретар др Фрајслер (Freisler) Државно министарство правде

Државни секретар др Билер (Bühler) Уред генералног гувернера

Државни подсекретар Лутер (Luther) Министарство иностраних послова

СС-оберфирер Клопфер (Klopfer) Партијска канцеларија

Министеријални директор Кизингер (Kitzinger) Канцеларија Рајха

СС-групенфирер Хофман (Hofmann) Главни уред за расу и насељавање

СС-групенфирер Милер (Müller)		Главни уред за безбедност Рајха
СС-оберштурмбанфирер (Eichmann)	Ајхман	Главни уред за безбедност Рајха
СС-оберфирер др Шенгарт (Schöngarth)	заповедник Полиције безбедности и Службе безбедности у Генералном гувернману	Полиција безбедности и Служба безбедности
СС-штурмбанфирер др Ланге (Lange)	командир Полиције безбедности и Службе безбедности за генерални округ Летонија као безбедносни представник заповедника Полиције безбедности и Службе безбедности за Државни комесаријат Остланд	Полиција безбедности и Служба безбедности

II. Шеф Полиције безбедности и Службе безбедности СС-обергрупенфирер Хајдрих [Reinhard Heydrich – примедба приређивача] на почетку је саопштио да га је рајхсмаршал [Херман Геринг/Heermann Göring – прим. прир.] поставио за опуномоћеника за припрему коначног решења јеврејског питања у Европи и указао на то да је ово саветовање сазвано да би се разјаснила начелна питања. Жеља рајхсмаршала да му се пренесе нацрт организационих, чињеничних и материјалних аспеката у односу на коначно решење јеврејског питања у Европи захтева претходно заједничко поступање са свим централним инстанцама непосредно укљученим у ово питање, с обзиром на паралелизовање планирања.

Главну улогу при обради коначног решења јеврејског питања имаће, без обзира на географске границе, рајхсфирер СС [Хајнриху Химлеру – прим. прир.] и шефу немачке полиције (шефу Полиције безбедности и Службе безбедности).

Шеф Полиције безбедности и Службе безбедности је потом изнео кратку ретроспективу досадашње борбе против овог противника. Главни моменти обухватају:

- а) Потискивање Јевреја из појединих области живота немачког народа
- б) Потискивање Јевреја из животног простора немачког народа

При спровођењу ових тежњи појачано је и плански примењено убрзавање исељавања Јевреја са територије Рајха као једно привремено решење.

По наредби рајхсмаршала у јануару 1939. године основана је Државна централа за исељавање Јевреја чије вођење је поверено шефу Полиције безбед-

ности и Службе безбедности. Она је посебно имала за задатак

а) да предузме све мере за припрему појачаног исељавања Јевреја

б) да управља током исељавања

ц) да у појединачним случајевима убрзава исељавање.

Циљ задатка био је да се немачки животни простор на легалан начин очисти од Јевреја.

Свим надлештвима су били јасни недостаци таквог форсирања исељавања. Они су се, међутим, у недостатку других могућности решавања, испрва морали прихватити.

Послови на исељавању у наредном периоду били су не само немачки проблем, већ и проблем којим су морале да се баве и власти одредишних земаља, односно земаља усељавања. Финансијске тешкоће, подизање износа квоте новца који су исељеници морали показати и новца потребног за искрцавање који су тражиле стране владе, недовољно места на бродовима, све веће ограничавање или онемогућавање усељавања, изузетно су отежавали настојања за исељавањем. Упркос овим тешкоћама од преузимања власти [од нациста, 30. јануара 1933. године – прим. прир.] до 31. октобра 1941. године, 537.000 Јевреја је приморано да се исели. Од тога:

– од 30. јануара 1933. са старе територије Рајха око 360.000

– од 15. марта 1938. [дан припајања Аустрије – прим. прир.] из Источне марке [Аустрије – прим. прир.] око 147.000

– од 15. 3. 1939. [окупација Чешке – прим. прир] из Чешко-моравског протектората око 30.000.

Исељавање су финансирали сами Јевреји, односно јеврејске политичке организације. Како би се избегло остајање пролетаризованих Јевреја поступало се у складу с начелом да имућни Јевреји финансирају исељавање сиромашних; овде је, степеновано према имовини, прописано одговарајуће учешће, односно такса за исељавање која је коришћена за покривање обавеза при исељавању Јевреја без имовине.

Поред давања у рајхсмаркама, биле су потребне и девизе у своти коју су исељеници морали да покажу [при усељавању – прим. прир.] и новац за искрцавање. Како би се поштеделе немачке девизне резерве, од јеврејских финансијских установа у иностранству је преко домаћих јеврејских организација затражено да се постарају да утерају новац за одговарајуће девизне таксе. За ту сврху су до 30. октобра 1941. године Јевреји из иностранства као поклон ставили на располагање око 9.500.000 долара.

У међувремену је, с обзиром на опасности исељавања у условима рата и узимајући у обзир могућности Истока [за протеривање Јевреја тамо – прим. прир.], рајхсфирер-СС и шеф Немачке полиције [Хајдрих – прим. прир.] забрањено исељавање Јевреја.

III. Уместо исељавања, сада, по претходном одобрењу фирера, наступа друга могућност решења, исељавање Јевреја на Исток.

ђутим, само о Јеврејима верницима, будући да појмовна одређења по расним начелима тамо још делимично недостају. Решавање проблема у појединим земљама ће, с обзиром на опште држање и схватање, наићи на одређене тешкоће, посебно у Мађарској и Румунији. Тако нпр. у Румунији и сада Јевреји за новац могу добити одговарајуће документе који им потврђују страно држављанство.

Утицај Јевреја на свим пољима у СССР-у је познат. У европским областима живи око пет милиона, у азијском делу једва четврт милиона Јевреја.

Професионална структура Јевреја који живе у европским областима СССР-а је била отприлике оваква:

- у пољопривреди 9,1%
- као градски радници 14,8%
- у трговини 20,0%
- запослени као радници у државној служби 23,4%
- у слободним професијама – здравству, штампи, позоришту итд. 32,7%

Сада би под одговарајућим вођством требало Јевреје у току коначног решења на погодан начин искористити за рад на Истоку. У великим радним колонама, подељене по половима, треба одвести радно способне Јевреје да граде путеве у тим областима, при чему ће их, без сумње, велики део природним смањивањем отпасти.

Са делом који ће на крају свакако преостати, треба поступити на одговарајући начин, будући да се код њих без сумње ту ради о делу најспособнијем за отпор, јер они представљају природни одабир на који при пуштању на слободу треба гледати као на зачетак новог јеврејског уздизања. (Види историјска искуства.)

Током практичног спровођења коначног решења Европа ће бити прочешљана од запада ка истоку. Већ због самог питања станова и других социјално-политичких потреба, територија Рајха, укључујући Чешко-моравски протекторат, мораће прва да се узме у обзир.

Евакуисани Јевреји ће прво етапно бити довођени у такозвана пролазна гета, одакле ће бити отпремљени даље на исток.

Важна претпоставка да би се уопште спровела евакуација, наставио је СС-обергрупенфирер Хајдрих, јесте тачно одређење круга лица која долазе у обзир.

Наум је да се Јевреји изнад 65 година старости не евакуишу са старе територије Рајха, већ да се преместе у старачки гето – предвиђено је Терезино.

Поред ових старосних група – од отприлике 280.000 Јевреја који се од 31. октобра 1941. налазе на територији старог Рајха и у Источној Марки 30% чине они преко 65 година старости – у јеврејским старачким гетима ће бити и смештени и хендикепирани Јевреји и Јевреји са ратним одликовањима (Гвоздени крст I класе). Тим сврсисходним решењем ће се једним потезом искључити многе интервенције.

Почетак појединачних већих евакуација у великој мери ће зависити од развоја војне ситуације. Предложено је да се у европским областима које смо заузели или на које имамо утицај о третирању коначног решења договоре надлежни сарадници Министарства иностраних послова којих се то тиче и надлежни референти Полиције безбедности.

У Словачкој и Хрватској та ствар више неће бити превише тешка, будући да су тамо најважнија кључна питања у овом погледу већ решена. У Румунији је у међувремену влада такође поставила повереника за Јевреје. Да би се ствар решила у Мађарској, потребно је брзо мађарској влади одредити једног саветника за јеврејско питање.

У вези почетка припрема за регулисање овог проблема у Италији, СС-обергрупенфирер Хајдрих сматра за примерено у овој ствари успоставити везу са шефом полиције.

У окупираном и неокупираном делу Француске ће хватање Јевреја ради евакуације по свему судећи моћи да се спроведе без већих проблема.

На то је државни подсекретар Лутер саопштио да ће се при дубинском третирању овог проблема у појединим земљама, нпр. у скандинавским државама, наићи на тешкоће и да би зато препоручљиво било те земље на почетку изузети. С обзиром на мали број Јевреја који ту треба узети у обзир, ово изузимање ионако не би представљало значајно ограничење.

Али што се југоистока и запада Европе тиче, Министарство иностраних послова ту не види већих тешкоћа.

СС-групенфирер Хофман намерава да пошаље у Мађарску једног надлежног сарадника Главног уреда за расу и насељавање ради опште оријентације, када се шеф Полиције безбедности и Службе безбедности буде посветио том питању. Решено је да се тај надлежни сарадник Главног уреда за расу и насељавање, који не треба да буде активан, привремено прекомандује као помоћник полицијског аташеа.

IV Током спровођења коначног решења Нирнбершки закони треба да у одређеној мери буду основа, при чему услов за целовито решење проблема представља и решење питања мешовитих бракова и мешанаца.

С обзиром на допис шефа Рајхсканцеларије, шеф Полиције безбедности и Службе безбедности прво теоретски разматра следеће тачке:

1.) Поступак с мешанцима првог степена

Мешанце првог степена у погледу коначног решења јеврејског питања треба изједначити са Јеврејима.

Од таквог поступка се изузимају:

а) Мешанци првог степена у браку са Немцима по крви, из чијег брака су произашла деца (мешанци другог степена). Ове мешанце другог степена треба у битном изједначити са Немцима.

б) Мешанци првог степена за које су највише инстанце партије и државе на неком пољу до сада дале одобрења о изузећу.

Треба испитати сваки поједини случај, при чему се не искључује да одлука ипак буде преиначена против мешанца.

Претпоставка одобрења о изузећу морају увек бити начелне заслуге самог мешанца о коме је реч. (Не заслуге родитеља немачке крви или брачног друга.)

Мешанац првог степена изузет од евакуације ће – да би се онемогућило потомство и коначно решио проблем мешанаца – бити стерилисан. Стерилизација ће бити добровољна. Она ће, међутим, бити предуслов останка у Рајху. Стерилисани „мешанац“ ће будуће бити ослобођен свих ограничења којима је до тада био подвргнут.

2.) Поступак са мешанцима другог степена

У начелу, мешанци другог степена ће бити придружени особама немачке крви, изузимајући следеће случајеве, којима ће мешанци другог степена бити изједначени с Јеврејима:

а) Порекло мешанца другог степена из бастардног брака (ако су оба брачна друга мешанци).

б) Расно посебно неповољан изглед мешанца другог степена који га већ наоко сврстава у Јевреје.

ц) Посебно лоша полицијска и политичка оцена мешанца другог степена по којој се види да се он осећа и понаша као Јеврејин.

И у овим случајевима не треба правити изузетке, чак и ако је мешанац другог степена у браку с особом немачке крви.

3.) Бракови између чистих Јевреја и особа немачке крви

Овде се мора одлучивати од случаја до случаја да ли евакуисати јеврејског брачног друга, или га с обзиром на деловање такве мере на немачке рођаке дотичног мешанца, сместити у старачки гето.

4.) Бракови између мешанаца првог степена и особа немачке крви

а) Без деце

Ако из таквог брака нису произашла деца, мешанац првог степена ће бити евакуисан, односно смештен у старачки гето. (Исти поступак као са браковима чистих Јевреја са особама немачке крви, тачка 3.)

б) С децом

Ако су из таквог брака произашла деца (мешанци другог степена), биће, ако буду изједначена с Јеврејима, евакуисана заједно са мешанцима првог степена, односно смештена у гето. Ако таква деца буду изједначена са Немци-

ма (редовни случајеви), биће изузета од евакуације, а тиме и мешанац првог степена.

5.) Бракови између мешанаца првог степена и мешанаца првог степена или Јевреја

Код оваквих бракова (укључујући и децу) са оба брачна друга ће се поступати као с Јеврејима и стога ће бити евакуисани, односно смештени у старачки гето.

6.) Бракови између мешанаца првог степена и мешанаца другог степена

Оба брачна друга ће, без обзира на то да ли имају децу или не, бити евакуисана, односно смештена у старачки гето, будући да могуће потомство по правилу показују јаче јеврејске расне одлике од јеврејских мешанаца другог степена.

СС-групенфирер Хофман је мишљења да се у великој мери мора примењивати стерилизација; посебно јер ће се мешанци, постављени пред избор да ли ће бити евакуисани или стерилисани, радије одлучивати да се подвргну стерилизацији.

Државни секретар др Штукарт је констатовао да ће практично спровођење управо саопштених могућности решавања питања мешовитих бракова и мешанаца у овом облику, проузроковати бескрајан административни рад. С друге стране, како би се у целости водило рачуна и о мноштву биолошких чињеница, државни секретар Штукарт је предложио да се пређе на принудну стерилизацију.

Сем тога, с циљем поједностављења проблема мешаних бракова, морале би се размотрити могућности да законодавац каже отприлике: „Ови бракови су разведени“.

У погледу питања утицаја евакуације Јевреја на привредни живот, државни секретар Нојман је изјавио да се Јевреји тренутно запослени у погонима важним за рат не би могли евакуисати док на располагању не буде замена за њих.

СС-обергрупенфирер Хајдрих је указао на то да по смерницама за евакуације које се тренутно спроводе а које је он одобрио, ти Јевреји ионако неће бити евакуисани.

Државни секретар др Билер је констатовао да би Генерални гувернман поздравио када би се са коначним решењем овог питања почело у Генералном гувернману [окупиране територије Пољске – прим. прир.] јер баш ту проблем транспорта не игра одлучујућу улогу, а разлози коришћења [Јевреја] за рад не би ометали ток ове акције. Јевреје би што пре требало уклонити са територије Генералног гувернмана, јер баш ту Јеврејин, као носилац заразе, представља

еминентну опасност и, уз то што својим настављањем трговања на црној берзи трајно ремети економску структуру земље. Сем тога, од око 2,5 милиона Јевреја које треба узети у обзир, већина је радно неспособна.

Државни секретар др Билер је даље констатовао да вођство при решавању јеврејског питања у Генералном гувернману припада шефу Полиције безбедности и Службе безбедности и да ће његове активности помоћи власти Генералног гувернмана. Имао би само једну молбу – да се питање Јевреја у тој области што пре реши.

На крају је расправљано о различитим врстама могућих решења, при чему су како гаулајтер Мајер, тако и државни секретар др Билер заступали становиште да одређене припремне послове у склопу коначног решења треба одмах спровести у самим дотичним областима, при чему се, међутим, мора избећи узнемиравање становништва.

Саветовање је завршено молбом шефа Полиције безбедности и Службе безбедности упућеном учесницима саветовања да пруже одговарајућу подршку при спровођењу реализације решења.

КУ
Л
Т
У
Р
А

С
Е
Ѓ
А
Ѓ
А

341.485(=163.41)(497.5)“1939/1945”:930(497.11)“2015/2016”
341.485(=411.16)(497.5)“1939/1945”:930(497.11)“2015/2016”
069.12(497.11)

COBISS.SR-ID 232062220

Бојан Ђокић, историчар – стручни сарадник
Музеј жртава геноцида, Београд

О КУЛТУРИ (НЕ)СЕЋАЊА ИЛИ О ЈЕДНОМ ЕДУКАТИВНОМ ПРОЈЕКТУ¹

Из сиве шловаче не обликују се људи.
Борислав Пекић, *Како упокојити вампира*

Апстракт: У послератној Југославији није довољно и адекватно посвећена пажња образовању омладине када је реч о геноциду и Холокаусту. Посебно се није довољно неговала култура сећања на настрадале у Другом светском рату на просторима Независне Државе Хрватске где су особе српске, јеврејске и ромске националности биле суочене са истребљењем. У организацији Музеја жртава геноцида и Удружења логораша и потомака „Јасеновац“ – систем логора геноцида у Независној Држави Хрватској, у школској 2015/16. години покренут је пројекат под називом „Геноцид над Србима у Независној Држави Хрватској – страдање цивилног становништва Југославије у Другом светском рату“. Пројекат је осмишљен и организован уз помоћ стручњака Музеја жртава геноцида и, према бројним показатељима, изазвао је велико интересовање у школским установама. У том пројекту су чланови Удружења преносили ученицима своје искуство из времена Другог светског рата, док су стручњаци из Музеја били задужени за стручне коментаре. Преношење личног искуства заточеника логора Јасеновац, допуњено научним сазнањима, праћено аутентичним фотографијама и другим материјалима држало је пажњу и интересовање ученика. Пројекат ни у ком случају није имао циљ да изазове мржњу, већ да пренесе у суштини дубоко хуману поруку. Исходи пројекта били су развијање хуманизма, толеранције и праштања, али и разбијање предрасуда и указивање на опасност од реваншизма и мржње. Едукативни пројекат је спроведен у београдским основним и средњим школама с намером да развије друштвену свест код ученика и негује културу сећања на настрадале у Другом

¹ Рад је настао као резултат истраживања на пројекту „Жртве рата 1941–1945“ који је финансирао Министарство културе и информисања Републике Србије (Уговором о годишњем финансирању Музеја жртава геноцида за 2017. годину).

светском рату на простору Југославије.

Кључне речи: НДХ, Холокауст, геноцид, злочини, образовање.

Увод

Друштвена пракса сећања у Републици Србији је, најблаже речено, веома упитна. Културу сећања на настрадале током Другог светског рата у Југославији негује држава у сарадњи са многим институцијама и невладиним организацијама. Међутим, чињеница да не постоји Меморијални комплекс попут јерусалимског Јад Вашема, веома утиче на мањкавост у образовању омладине, а како се не нуди отварање нових димензија сећања, то ствара простор за немалу политизацију и инструментализацију сећања.

Планирано је да историјско место једног таквог страдања, Старо сајмиште, које се у време Другог светског рата налазило на простору Независне Државе Хрватске, буде центар будућег меморијалног комплекса. Меморијални комплекс требало би да у делокругу свог рада има и образовну улогу и да на неки начин буде предводник у обележавању годишњица сећања на настрадале. Искуства Јад Вашема из Израела требало би, без сумње, да буду полазна основа при изради програма обележавања Дана сећања на жртве геноцида. Подсетимо, Музеј жртава геноцида дао је с тим у вези више предлога. Ненад Антонијевић је навео да су међу њима „одржавање јавних часова на тему геноцида, посебно о усташком концентрационом логору Јасеновцу, најмасовнијем страстишту Срба, Јевреја и Рома у време Другог светског рата, потом израда школских радова и цртежа, посета музејима и споменицима жртава: Старо Сајмиште – Споменик жртвама геноцида у Југославији 'In memoriam', Бањица и Јајинци у Београду, Новом Саду, Сремској Митровици, Нишу (логор 'Црвени крст'), Крагујевцу (Спомен-парк и музеј '21. октобар' у Шумарицама), Шапцу, Краљеву и другим градовима. Неопходно је успостављање сарадње путем предлога, сугестија, примедба, разменом искустава и информација стручњака Музеја жртава геноцида и предметних професора у школама и на универзитетима (историја, историја уметности, српски језик и књижевност, психологија, социологија, филозофија, веронаука, ликовна и музичка уметност), као и разредних старешина, директора школа, декана виших школа и факултета. Неопходна је такође сарадња Музеја жртава геноцида са јеврејском и ромском заједницом, секцијама бивших логораша и њихових потомака и поштовалаца, због учешћа у програмима обележавања и комемораци-

ја.⁴² Наравно, едукација ученика и студената о геноциду над особама српске, јеврејске и ромске националности током Другог светског рата у Југославији, не би требало да се одвија само на Дан сећања на жртве геноцида. Тај процес требало би да одликује континуитет и да буде реализован кроз постављање изложби, објављивање књига, организовање научних скупова, предавања и трибина, живом интеракцијом са ученицима и студентима, и кроз друге сродне активности.

О пројекту

У времену када се суочавамо са све већим незнањем о сопственој прошлости, веома је важно обратити пажњу на тематику која се односи на страдање људи. Знања и уверења о тој теми млади би требало да добијају у школским клупама, али је данас све чешћи случај да та уверења и знања усвајају путем интернета и других медија. Због тога се неретко дешава да млади нараштаји прихватају уверења која их воде ка прихватању погрешних ставова о разним историјским догађајима, па чак и ка њиховом негирању. То незнање доводи и до усвајања непримерених моралних и етичких вредности. Стога би едукацији о страдању људи требало дати већи значај и тој проблематици посветити дужну пажњу у многим земљама. Као једно од могућих решења за уклањање садашњих мањкавости могло би бити увођење у наставу посебног предмета који би се бавио страдањем људи. Предмет би као основу у свим земљама имао Холокауст, а поред њега и друге специфичности страдања људи на поднебљу у којем се предмет проучава.

У Републици Србији настава о Холокаусту и страдању људи у Другом светском рату веома је мало заступљена у образовном и васпитном систему основних и средњих школа. Не постоји као посебна наставна јединица у наставном плану и програму у оквиру наставног предмета историја, а ни као посебна тема. У основној школи (у осмом разреду, ђаци узраста од 14 до 15 година) о Холокаусту и страдању цивилног становништва у Другом светском рату се учи у оквиру три наставне јединице у оквиру наставног предмета историја:

1. Свет између два светска рата

2 Опширније о томе: Ненад Антонијевић, „Место и улога Музеја жртава геноцида у упознавању омладине са тематиком геноцида и холокауста у школама у Републици Србији“, у: Смиља Аврамов (ур.), *Геноцид и злочини Независне Државе Хрватске над Србима, Јеврејима и Ромима у Другом светском рату: зборник саопштења и сјећања*, Шеста међународна конференција Јасеновац, Бања Лука 19–20. мај 2014, Бања Лука: Удружење „Јасеновац – Доња Градина“, 2014, стр. 377–389.

2. Други светски рат

3. Југославија у Другом светском рату

Ученицима се у тим наставним темама пружа прилику да сазнају да је у Холокаусту страдало шест милиона Јевреја, али не да схвате да корене томе треба потражити и у нацистичком режиму у Немачкој пре избијања рата и у политици која је у тој земљи вођена према Јеврејима. Имају прилику да сазнају и о страдању у логорима широм Европе, али не и се упознају с личним причама преживелих. Ученици на тај начин стичу површна знања о Холокаусту и страдању људи. Због усвајања тек основних информација, њихове површности и мало времена посвећеног изучавању Холокауста, ученици нису у стању да схвате комплексност теме. За истраживање и усвајање знања о узроцима и последицама Холокауста потребно је изучавање појма те пошасте као посебне теме или бар као посебне наставне јединице. Слична је ситуација и када је реч о средњем образовању.

Док не буде измењена и допуњена законска регулатива, поменути мањкавост у васпитном и образовном систему Републике Србије покушава да премости Музеј жртава геноцида. О програму који је неопходно организовати да би се, у школама и на универзитетима у Републици Србији, омладина упознала на адекватан начин са појмовима Холокауста и геноцида и почињеним геноцидом и Холокаустом на територији некадашње Југославије у Другом светском рату писао је Ненад Антонијевић 2014. године. У складу са његовим смерницама, Музеј жртава геноцида је у школској 2015/16. години покренуо образовни пројекат који негује културу сећања на жртве Другог светског рата на простору бивше Југославије. Задатке тог пројекта поставио је Антонијевић још 2014. године у свом раду: „Намере упознавања школске и студентске омладине са злочиним геноцида јесу да се васпитно утиче на њих да спознају суштину и начине испољавања геноцида и да се допринесе спречавању понављања овакве врсте злочина у будућности. Омладина не би требало да има осећање реваншизма и мржње према читавом народу или вероисповести, чији су припадници извршили злочин геноцида. Инспиратор, организатор, наредбодавац, извршилац и саучесник одређеног злочина имају своје име и презиме. Толеранција и праштање треба да одликују људска бића, а то ће се омогућити тако што ће се представити неспорне чињенице, без прикривања и минимизирања оног што се догодило, али и без преувеличавања и стварања митова, предрасуда и тумачења која су настала без документоване истраживачке подлоге, већ само текстови за-

сновани на принципима научне методологије коју баштини историографија.⁴³ Пројекат под називом „Геноцид над Србима у Независној Држави Хрватској – страдање цивилног становништва Југославије у Другом светском рату“, покренут је у организацији Музеја жртава геноцида и Удружења логораша и потомака „Јасеновац“ – систем логора геноцида у Независној Држави Хрватској. У оквиру пројекта, одржана су стручна предавања у завршним разредима појединих основних и средњих школа у Београду. Најзаслужнији за покретање поменутог пројекта је Милинко Чекић, тадашњи председник Удружења логораша и потомака „Јасеновац“, који је иницирао и осмислио цео тај процес у сарадњи са запосленима у Музеју жртава геноцида. При изради тог пројекта коришћена су искуства Меморијалног музеја Јад Вашем у Израелу и других сродних установа широм света. Према пројекту, Удружење је имало обавезу да обезбеди сведока догађаја, а Музеј стручњака за област геноцида. Сведочења преживелих логораша и предавања стручњака из Музеја жртава геноцида била су прилагођена потребама наставе у школама и узрасту ученика. Све је рађено у намери да ученици буду упознати са терминима геноцида и ратних злочина, ради проширивања њиховог знања о страдању српског и других народа у Другом светском рату у Југославији, указивања на неопходност критичког промишљања узрока и последица, утврђивања идентитета и броја жртава, као и указивања на опасност од неофашистичких покрета. Пројекат је одобрен и финансиран од Министарства за рад, запошљавање, борачка и социјална питања Владе Републике Србије и подржан од Секретаријата за образовање и дечју заштиту града Београда, а добио је и препоруку Министарства просвете Републике Србије. Такве активности једне државне институције (Музеја) и једне невладине организације (Удружења) у проширивању наставног процеса на поменуту тему дале су изузетно добре резултате, а пре свега створиле емпатију код ученика према жртвама и довеле до свеобухватно бољег разумевања Другог светског рата на простору бивше Југославије. У оквиру пројекта, кустоси Музеја жртава геноцида, историчари Јасмина Тутуновић-Трифунув и Ненад Антонијевић преносили су ученицима основних и средњих школа чињенице о злочину геноцида који је Независна Држава Хрватска (НДХ) починила над особама српске, јеврејске и ромске националности, говорили о одговорности Римокатоличке цркве у том злочину, о логорима, страдању деце, о „Акцији Диане Будисављевић“ (спасавање деце из логора у НДХ у 1942. години), о некажњавању ратних злочинаца након завршетка рата, итд. Ме-

---

3 Исто.

ђутим, највећу пажњу ученика и професора изазвала су потресна сведочења чланова Удружења заточеника логора НДХ – „Јасеновац“ о личној трагичној ратној судбини и страдању њихових породица. Током 2015. године, чланови Удружења (Милинко Чекић, Јелена Радојчић, Бригита Кнежевић, Смиља Тишма, Славко Милановић, Душан Алексић, Миланка Солеша и Новак Дукић), заједно са поменутиим кустосима Музеја жртва геноцида, одржали су предавања у Дванаестој београдској гимназији (5. новембра), ОШ „Соња Маринковић“ (13. новембра), Земунској гимназији (19. новембра), Седмој београдској гимназији (23. новембра), Тринаестој београдској гимназији (25. новембра), Средњој медицинској школи „Надежда Петровић“ (14. децембра), Шестој београдској гимназији (15. децембра), ОШ „Ђура Даничић“ (16. децембра), ОШ „Змај Јова Јовановић“ (17. децембра), Петој београдској гимназији (21. децембра) и Првој београдској гимназији (23. децембра). Предавања су била праћена видео-презентацијама и употпуњена са сведочанствима преживелих логораша, скенираним документима и фотографијама из збирки Музеја жртва геноцида. Посебно се водило рачуна да фотографије не делују застрашујуће и шокантно на ученике.

Предавања су била изузетно посећена од ученика, наставничког особља и чланова управа школа, са којима је договорен и наставак сарадње кроз реализацију сличних пројеката, пригодних предавања, као и заједничких активности (израда семинарских и матурских радова и изложби) ученика и кустоса Музеја на тему страдања становништва у Другом светском рату. Према подацима добијеним из школа, појединачним предавањима је присуствовало између 40 и 160 ученика, а у целом пројекту око 1.500 ђака укупно. Уочено је, поред осталог, да је посебну пажњу код ученика изазвала тема страдања деце у логорима НДХ, односно „Акција Диане Будисављевић“ и њених сарадника.

После сваког предавања организовани су разговори са ученицима. Они су постављали питања и потом и учествовали у дискусији која је, да се закључити, додатно приближила омладини тему страдања у Другом светском рату на просторима Југославије. Ученици су били заинтересовани не само за личне приче заточеника логора, већ и за друга питања у вези са дешавањима из периода Другог светског рата. Такви сусрети уприличени су с циљем да буде употпуњено знање ученика, али и зарад разбијања њихових стереотипа и предрасуда о поменутиим темама.

Развијање хуманизма, толеранције и праштања, а не стварање предрасуда, реваншизма и мржње, постављени су као главни циљеви

пројекта. Један од њих била је и намера да се код ученика изазове емпатија према жртвама, не показивањем ужасавајућих слика, већ живом речи. Пројекат је у томе, без сумње, и успео, јер жива реч очито није оставила равнодушним ниједног ученика и, према њиховим изјавама, такво аутентично искуство учења нема цену. Да је свако предавање оставило емотивне последице на ученике сведочи и чињеница да је потом забележен пораст посета Музеју ученика завршних година средњих школа.⁴ У Музеј жртава геноцида најчешће долазе са намером да се консултују поводом писања истраживачких и матурских радова и израде ученичких изложби на тему страдања особа српске, јеврејске и ромске националности у Другом светском рату. Такође, на иницијативу ученика, у Петој београдској гимназији организовани су часови додатне наставе на тему страдања у Другом светском рату, што довољно говори о резултатима самог пројекта.

Евалуација и закључак

После одржаних предавања, свака школа се одазвала захтеву да њени учесници попуне анкетни упитник, који је у ствари својеврсна оцена оправданости и успешности пројекта, и да га достави организаторима. На основу запажања из тих анкетних упитника могу се извући следећи закључци:

1. Презентација садржаја пројекта пробудила је интересовање ученика за ширим сазнањима о страдању српског, јеврејског и ромског народа у прошлости и критичком размишљању при прихватању тих сазнања.
2. Презентацијом је потврђена оправданост реализације пројекта у школи и испуњена су очекивања школских установа.
3. Предност оваквог вида едукације представљало је преношење личних искустава страдалника која ученици веома ретко имају прилике да чују.
4. Као недостатке оваквог вида едукације школе су наводиле, најчешће, време излагања предавача: неки су сматрали да је излагање било

---

⁴ Посебно искуство у учењу о страдању људи током Другог светског рата пружа посета Музеју жртава геноцида. Музеј поседује документарне и игрane филмове, сведочења преживелих, специјализовану библиотеку о страдању људи са око 6.000 књига, аутобиографије, писма, дневнике, хемеротеку, фотографије, архиву са великим бројем фондова, уметничка дела, итд. Изворни материјал са којима се посетиоци могу упознати, односно сусрет са оригиналним историјским предметима, тешко да иког могу оставити равнодушним.

кратко, а други да је било предугачко.

5. При излагању предавача задовољени су критеријуми постављени пре почетка пројекта: стручност, јасноћа и једноставан приступ.

6. Школе које су учествовале у евалуацији препоручиле су да слични пројекти у тим установама буду поново организовани, односно истакле да су отворене за даљу сарадњу

7. Свеукупну активност и значај реализације пројекта школе су оцениле највишим оценама.

Неопходно је да се овакви пројекти организују широм Републике Србије и Републике Српске, јер је за њихову ефикасност потребан и континуитет. Међутим, и поред тога што је постојала добра воља Музеја жртава геноцида и Заједнице удружења жртава Другог светског рата, наставак пројекта није одобрило Министарство за рад, запошљавање, борачка и социјална питања Владе Републике Србије. Чини се после свега да то министарство није препознало значај једног оваквог пројекта, па је одбило да финансира наставак реализације и у другим школама у Београду. Тако је, рекли бисмо, пропуштена још једна шанса да се, уз помоћ још неколицине живих заточеника логора, негује култура и политика колективног сећања на страдања људи.

Резиме

У васпитном и образовном систему Републике Србије мало пажње се посвећује едукацији ученика о страдању људи током Другог светског рата на простору Југославије. Знања која ученици добијају углавном су површна и због тога они нису у стању да схвате сву комплексност те тематике. Потребно је да млади нараштаји буду адекватно упознати са појмовима геноцида и Холокауста. Како то, тренутно, није могуће кроз школски систем Републике Србије, неопходна је активност других институција које имају образовну и васпитну улогу.

Једна од институција која у свом делокругу има и образовну функцију јесте Музеј жртава геноцида. Заједно са Удружењем логораша и потомака „Јасеновац“ – систем логора геноцида у Независној Држави Хрватској, у школској 2015/16. години покренут је пројекат под називом „Геноцид над Србима у Независној Држави Хрватској – страдање цивилног становништва Југославије у Другом светском рату“. Његовање културе сећања, упознавање младих са терминима геноцида и ратних злочина, проширивање знања о страдању током Другог светског рата у Југославији, указивање на неопходност критичког промишљања узрока и последица, утврђивања идентитета и броја жртава, указивање на опасност од неофашистичких покрета, развијање хуманизма, толеранције и праштања – постављени су као задатак пројекта. Упознавање омладине са тематиком геноцида има за циљ и његову превенцију у будућности.

Оправданост пројекта потврђена је његовом успешном реализацијом. Стручна предавања одржана су ученицима завршних разреда основних и средњих школа у Београду. Преживели сведоци, бивши заточеници логора Јасеновац, преносили су

ученицима своја искуства, док су стручњаци Музеја жртава геноцида били задужени за стручне коментаре. Предавања су била прилагођена узрасту ученика и у складу са потребама наставе у школама.

Већина предавача боравила је у логорима у дечјем узрасту. Њихова сведочења о данима проведеним у јасеновачким логорима смрти побудила су код ученика емпатију према жртвама. Свако предавање је пратила презентација великог броја одабраних докумената и фотографија из збирки Музеја жртава геноцида, а након предавања организовани су разговори са ученицима. Такав приступ, према свим добијеним сазнањима, показао се као веома добар начин да код ученика буду разбијени стереотипи и предрасуде, да се допуни њихово знање о страдању људи у Другом светском рату, али и да се укаже на опасност од мржње, реваншизма и неофашистичких покрета.

Извори и литература:

Архив Музеја жртава геноцида, Фонд „Жртве рата 1941–1945“.

Архив Југославије, Фонд 179 – Попис „Жртве рата 1941–1945“ из 1964. године.

Ненад Антонијевић, „Место и улога Музеја жртава геноцида у упознавању омладине са тематиком геноцида и холокауста у школама у Републици Србији“, у: Смиља Аврамав (ур.), *Геноцид и злочини Независне државе Хрватске над Србима, Јеврејима и Ромима у Другом светском рату: зборник саопштења и сјећања, Шеста међународна конференција Јасеновац, Бања Лука 19–20. мај 2014, Бања Лука: Удружење „Јасеновац–Доња Градина“, 2014, стр. 377–389.*

П
Р
И
К
А
З
И

др Ненад Антонијевић, историчар – музејски саветник
Музеј жртава геноцида

Љубомир Зечевић, Тамара Ћирић, *Концентрациони логор Маутхаузен – повратак непожељан*, Удружење заточеника КЛ Маутхаузен Србије, Београд 2015, 656 страна

Страдање Срба у нацистичком концентрационом логору Маутхаузен је једна од најважнијих тема у оквиру ширег третирања страдања српског становништва у 20. веку. О том нацистичком концентрационом логору до сада су, у монографској форми, писали Миодраг Милић (*Југословени у концентрационом логору Маутхаузен 1941–1944.*, Београд 1992) и Душан Стојиљковић (*Плава дунавска гробница – Маутхаузен 1914–1918 и 1938–1945.*, Београд 1995). Објављено је и више сећања преживелих логораша.

Аутори студије *Концентрациони логор Маутхаузен – повратак непожељан* Љубомир Зечевић и Тамара Ћирић написали су вредну и обимну студију – монографију према методолошким правилима научне историографије.

Потврду квалитета овог издања несумњиво показују и похвале рецензента Милана Кољанина и Венцеслава Глишића, који се убрајају у не тако бројне српске историчаре – стручњаке за тему страдања становништва у Другом светском рату. Реч је несумњиво о великом подухвату, у српској историографији до сада неарелизованом на овако квалитетан начин.

Структуру књиге Љубомира Зечевића и Тамаре Ћирић чине следећих пет поглавља: 1. Империја злочина, 2. Концентрациони логори, 3. Немачка окупација и систем логора у Србији, 4. Концентрациони логор Маутхаузен и 5. Епилог

Кључно и највеће по обиму је поглавље Концентрациони логор Маутхаузен (61–336 стр.), у коме је представљена детаљна слика тог нацистичког концлогора.

Први део најобимнијег поглавља указује на важну чињеницу континуитета страдалништва Срба у 20. веку, јер даје најбитније податке о аустроугарском логору Маутхаузен у Првом светском рату, када је, као и Другом светском рату, био место заточења и умирања и српског народа.

У четвртом поглављу о Маутхаузену у Другом светском рату приказани су организатори система логора, његови господари, отпор и логорска свакодневица, жене у логору, српски антифашисти у том страстишту (1942–1944), „последња нада: V ракете и Me 262“ и издаја Хипократове заклетве: Пројекат „Т4“.

Посебно је драгоцен део о српским антифашистима (175–256 стр.), са 59 биографија већег или мањег обима, који на документован начин приказују углавном ликове познатих заточеника КЛ Маутхаузен.

Пето поглавље под насловом „Епилог“ (337–402 стр.) пружа чињенице без којих и није могуће разумети претходно постојање логора, а то су денацификација, подаци о командантима и другом особљу логора, међународној служби тражења, ослобођењу логора и Меморијалу Маутхаузен.

Прилози студији садрже „Списак заточеника“ (403–588 стр.), сачињен на основу упоређивања документације из осам различитих извора (подаци о заточенику: број, презиме, име, занимање, датум и место рођења, датум страдања у Маутхаузену, ако је страдао у логору) и прилог: „Срби у Маутхаузену“ (605–645 стр.), то јест попис транспорта из Бањице и Сајмишта у Маутхаузен и једног из Бачке. У овом прилогу су садржани: датум, месец и година транспорта, подаци о насељеним местима одакле су потицали логораши, њихов професионални статус, година и место рођења, и информације о смртности заточеника у Маутхаузену.

У студији је обрађена изузетно важна тема о улози Маутхаузена у ратној привреди Трећег рајха и с тим у вези учинак ропског рада заточеника. Прављено је насавременије оружје тог времена: авиони на млазни погон „месершмит 262“, „хенкел 107“ или ракете средњег или далеког домета познате под називом V (фау) бомбе. Заточеници су били ангажовани на тешком раду у градићу Ебензе. Тајни назив за Концентрациони логор Ебензе био је Радна команда Цемент. Први заточеници су доведени у тај логор 18. новембра 1943. године. До ослобођења логора 6. маја 1945. године у Ебензе је пристигао 71 транспорт заточеника из других логора.

У књизи су аутори прикупили скоро 2.000 имена са краћим био-

графским подацима СС злочинаца, од стражара у логорима до генерала. Тиме је злочин у Маутхаузену персонализован. Највећи број међу њима никада није изведен пред међународне или немачке судове, а они који су и били кажњени, осуђени су на благе казне или су им оне скраћиване. Такве чињенице јасно указују на домете нацификације у СР Немачкој.

Велики део књиге је испуњен статистичком обрадом личних података заточеника Маутхаузена. Аутори су прикупили око 6.000 имена становника Србије и Срба из других делова окупираних Краљевине Југославије. Транспорте из немачких логора Бањица и Земун на Старом Сајмишту, укупно 19, Гестапо или СС упућивали су у Маутхаузен у периоду од 18. октобра 1942. до 26. септембра 1944. године. У њима је на страдалиште стигло око 6.000 српских заточеника.

Аутори су први пут, и до сада једини, дали и географско-просторни преглед жртава из Србије у Маутхаузен. Примера ради, према документацији Удружења заточеника КЛ Маутхаузен само из општине Црна Трава ниједан грађанин није био одведен на рад у Маутхаузен, док је из општине Бољевац само један родољуб био заточен у том логору. Немачки окупатори су из Србије пропорционално највише грађана упутили у Маутхаузен из општина Бојник и Лебана; из Бојника су интерниране 243 особе, преживело је њих 84 или 34.56% а умрло 159 или 65.44%; из Лебана је депортовано 188 особа, преживела је 61 или 32.44%, а умрло 127 или 67.56%. У односу на број интернираних највеће жртве имала је општина Нови Бечеј. У Маутхаузен је из те средине интернирано 86 особа, од којих је умрло 75 или 87.20%. По окрузима је највише жртава било из Јабланичког округа; депортовано је 543 грађана, од којих је преживело 207 или 35.12%, а умрло 336 или 76.18%. Из Топличког округа депортовано је 115 грађана, преживело их је 59 или 38.07%, а живот је изгубило 96 или 61.93%.

Припадници Гестапоа и Специјалне полиције су током скоро четири године окупације ухапсили у Београду хиљаде антифашиста и родољуба. Њих 391 је депортовано у Маутхаузен, преживело их је 187 или 47.82%, а страдало 214 или 54.73%.

Монографија садржи велики број фотографија и факсимила који документовано употпуњавају ауторски текст (на странама 68–79, 89–109, 129–147, 162–171, 256–306, 323–336, 589–604).

Иако је реч о изузетно тешкој и болној страници српске историје, аутори су занимљивим и питким језиком показали да је и научно обрађену тему, са обиљем бројева, процената, датума, имена и презимена жртава и злочинаца и других релевантних података, могуће истовремено

но на јединствен начин представити и стручним круговима и широј читалачкој публици.

Монографија о Маутхаузену ауторског тима Љубомира Зечевића и Тамаре Тирић представљаће због свега тога незаобилазно штиво за даље проучавање и истраживање историје страдања Срба у Другом светском рату.

Др Ненад Антонијевић, историчар – музејски саветник
Музеј жртава геноцида

**Слободан Зуровац, Црна Лора, Музеј жртава геноцида, Илија Зуро-
вац, Београд 2016, 454**

Музеј жртава геноцида има законску обавезу да истражује, прикупља и представља чињенице о страдању српског народа у 20. веку. Током две деценије постојања објавио је више десетина наслова, као издавач или саиздавач, у којима су доминирале теме из Другог светског рата. У последњих три и по године Музеј објављује и издања посвећена страдању српског народа у Првом светском рату. Почевши са овим насловом, у будућности планирамо и више издања посвећеним страдањима српског становништва 1990–1999. године. Подсећамо да је у тематским зборницима и годишњацима Музеја објављено неколико текстова о страдању српског народа у Хрватској и Босни и Херцеговини од 1990. до 1995. године, а поводом обележавања 20 година од геноцидне операције хрватске војске и полиције „Олуја“ реализована је такође и изложба чији су аутори кустоси Музеја.

Хрватска држава је починила стравичне злочине над српским народом у Хрватској и Босни и Херцеговини у 20. веку, нарочито у Другом светском рату (1941–1945) и током оружаних сукоба у последњој деценији 20. века. Ти злочини се правно квалификују као злочини геноцида, злочини против човечности и међународног хуманитарног права, као и ратни злочини.

Музеј жртава геноцида је заједно са чланом породице Зуровац (Илија) из Чапљине објавио сећање Слободана Зуровца на мучења којима је био изложен од припадника хрватских оружаних формација 1992. и 1993. године у логорима Хрватског вијећа обране (ХВО) у Босни и Херцеговини и у логору „Лора“ у Сплиту, у Хрватској.

Слободан Зуровац (рођен 1954. године у Чапљини), забележио је аутентично сведочење о свом страдању, али и о страдању српског наро-

да у Западној Херцеговини у Другом светском рату и у рату од 1990. до 1995. године. Поред својих сећања, аутор је користио и бројне друге изворе садржане у књигама, историјским документима, штампи, гласилима, вестима новинских агенцијама и електронским формама. Прибавио је такође и бројне хрватске изворе о злочинима над српским народом, што рукопису даје још више на релевантности и објективности. Слободан Зуровац је завршио Факултет политичких наука у Сарајеву, а данас живи у Сједињеним Америчким Државама.

У првом делу књиге аутор даје документоване податке о злочинима Независне Државе Хрватске над српским народом у Западној Херцеговини у Другом светском рату (убијање људи на најбестијалне начине – хладним оружјем, бацањем у јаме итд.). Аутор подсећа на те стравичне злочине, који су у комунистичкој Југославији потиснути у забрав. НДХ није кажњена за злочин геноцида, а хрватски народ је стварањем Републике Хрватске у тзв. авнојевским границама, прешао на страну антифашистичке победничке коалиције у Другом светском рату, иако су већина Хрвата и муслимана подржали НДХ, а многи учествовали у злочинима над Србима. Највећу одговорност за та недела носе припадници усташке војнице. Мора се истовремено поново нагласити и да су челници органа НДХ на свим нивоима власти учествовали у том геноциду.

Римокатоличка црква такође сноси одговорност за злочине НДХ над српским народом, и ваља подсетити да њени припадници у немалом броју били и директни извршиоци. Аутор даје детаљне информације: имена српских жртава са подацима о датуму и месту страдања, али и имена хрватских и муслиманских злочинаца. Публиковани су подаци о страдању Срба из Западне Херцеговине у другим деловима НДХ (примера ради, логор Јасеновац), док је део књиге посвећен масовном страдању мештана села Пребиловци у околним јамама.

Слободан Зуровац, као политички лидер Срба у Чапљини и припадник Српске демократске странке у Босни и Херцеговини, пише и о годинама пред само разбијање Југославије, са посебним освртом на дешавања у тој републици и самој Чапљини. Аутор документовано указује да су злочини над српским народом планирани и припремани пре избијања сукоба, и да за такву тврдњу постоје непобитни докази, као и они који се односе на одговорности званичника Републике Хрватске. Бројне српске породице које су страдале у Другом светском рату, доживеће исту или сличну судбину и током оружаних сукоба у годинама разбијања Југославије. Објављени су аутентични документи о учешћу Републи-

ке Хрватске и хрватске војске и њеног врховника Фрање Туђмана у рату на територији Босне и Херцеговине.

Зуровац указује и на страдање Српске православне цркве у Херцеговини (минирање, рушење, девастирање цркава и манастира) и у Другом светском рату и у деведесетим годинама прошлог века. У том контексту подсећа да је у НДХ био основан Уред за рушење православних цркава на чијем је челу био Драган Дујмовић, повереник Главног усташког стана НДХ и официр усташке војнице.

Велики део рукописа посвећен је страдању аутора и одређеног броја Срба у логорима ХВО у Херцеговини и у логору хрватске војне полиције „Лора“ у Сплиту. Тај део рукописа је мемоарског, али и документарног карактера.

Слободан Зуровац је као представник Српске демократске странке и српског народа био изабран за члана општинске владе у Чапљини, након првих вишестраначких избора.

Био је лишен слободе укупно 125 дана које је провео у заточеништвима у Метковићу, Сплиту и у Љубушком. Ухапшен је у Чапљини 16. априла 1992. од припадника Хрватских обрамбених снага (ХОС). За његово хапшење и слање у злогласни логор „Лора“ директно су одговорни тадашњи челници СО Чапљина Перо Марковић и Крунослав Кордић. У логору ХОС-а у селу Граб код Љубушког био је заточен од 16. до 21. априла 1992. године. Прво пребијање преживео је у Метковићу у Хрватској од припадника ХВО-а 21. априла 1992. године. У логору „Лора“ у Сплиту провео је укупно 50 дана, од 22. априла до 10. јуна 1992. године, од тога 38 дана у злогласном одељењу „Ц“; због тешких повреда провео је 12 дана и у болници КБЦ Сплит на Фирулама. Логор „Лора“ у Сплиту функционисао је од 4. јануара 1992. до 25. августа 1997. године. Постојао је, дакле, и након завршетка рата у Хрватској и Босни и Херцеговини и потписивања мировних споразума. Након тога Зуровац је одведен у Љубушки, у логору ХВО, где је провео 69 дана, од 10. јуна до 18. августа 1992. године.

Слободан Зуровац је мучен и злостављан на различите начине непојмљиве нормалном људском уму. Задобио је тешке повреде, као последице готово свакодневног батињања. Као последице мучења у хрватским логорима лекари ВМА у Београду регистровали су му хематоме по целом телу, тешке повреде оба колена, повређено десно уво и лево око, на десном колелу ожилјак од ножа, на кичми, слабинама и ногама ожилјке од гашења цигарета и паљења упаљачем, на четири места војничком чизмом поломљена лобања, од удараца повређена оба бубрега

(од чега су му настале цисте на бубрезима), 12 поломљених ребара, као и тешке повреде плућне марамице.

Из редова Зуровчеве књиге, и поред пакла који је некако успео да преживи, не избија ни трунка мржње аутора рукописа према мучитељима; одмереним речима преживелог православног верника српске националности; он износи аутентично сведочење о свом, али и о страдању бројних других Срба, као и о злочинцима, инспираторима, организаторима, извршиоцима и саучесницима из редова Хрвата и муслиманског народа.

Др Ненад Антонијевић, историчар – музејски саветник
Музеј жртава геноцида

**Фрањо Фабијанец, *Жртве села Бежаније у светским ратовима,*
Музеј жртава геноцида, Удружење грађана „Стара Бежанија“, Београд 2016, 107**

Поводом страдања Бежаније, села надомак Земуна, у оба светска рата, представници Музеја жртава геноцида и аутор Фрањо Фабијанец договорили су се да буде урађен истраживачки пројекат како би био начињен списак страдалих мештана тог села. Први део рада објављен је у *Годишњаку Музеја жртава геноцида*, број 7, Београд 2015, стр. 9–14. Наставак активности на пројекту резултирао је овом, по обиму малом, али по садржају значајном и вредном књигом, која представља именован ратних жртава и најпотпунији списак страдалих из села Бежанија у оба светска рата. Рецензенти издања су Ненад Антонијевић и Вељко Ђурић Мишина.

Књигу чини неколико следећих целина: Прво поглавље (*Жртве у Првом светском рату 1914–1918. године: страхоте и мучења Срба села Бежаније по објави рата Аустроугарске Србији, Списак жртава села Бежанија 1914–1918. године*), Друго поглавље (*Жртве у Другом светском рату 1941–1945. године, Образложење појединачних поименичних пописних листа, Спискови жртава чија су имена уклесана на Спомен-плочи, Списак жртава са листе Републичког статистичког завода, Списак жртава на основу књиге *Нови Београд*, Списак жртава са листе Музеја жртава геноцида, Додатни списак жртава на основу породичних родослова и књига умрлих у периоду од 1941. до 1945. године, Јединствена поименична пописна листа жртава рата 1941–1945. године, Списак жртава страдалих у логорима и затворима, Попис жртава рата 1941–1945. година (основни биографски подаци), Реч аутора, Биографија, Извори и литература, Илустрације*).

Аутор је у истраживању користио необјављену архивску грађу из Историјског архива Београда, Војног архива, Савезног завода за статистику, Музеја жртава геноцида, Скупштина града Београда, матичних канцеларија градских општина Нови Београд и Сурчин.

У Првом светском рату, неколико дана по његовом избијању 28. јула 1914. и напада Аустроугарске на Србију, у село Бежанију је приспела и војна јединица састављена искључиво од припадника мађарске националности који су одмах кренули са тортуром, батињањем и мучењима локалног становништва. Поједини од тих мученика су и стрељани. Све жртве биле су српске националности. Известан број мештана је након повлачења српске војске из Срема после 14. септембра 1914. напустио село, а више ухапшених мађарски војници су преко Земуна и Петроварадина отерали у интернацију у Борово, и даље на север Аустроугарске.

У матичној књизи умрлих при Храму Светог великомученика Георгија у Бежанији уписана су имена 22 страдалника у интернацији у Борову. Најстарија особа у интернацији била је стара 76 година, а најмлађа је имала свега годину и по.

У Првом светском рату су као добровољци у српској војсци учествовали и мештани Бежаније. Поједини су погинули и као припадници аустроугарске војске у Галицији и Добруци.

Кад је реч о цивилним жртвама у Првом светском рату (1914–1918), аутор је по имену и презимену утврдио најмање 11 страдалих цивила и, такође, по имену и презимену најмање 19 жртава војних обавезника. У расположивим документима и другим изворима пронађени су подаци о 54 жртве рата (20 војних обавезника и 34 цивила).

Фабијанец је, што се тиче жртава села Бежанија у Другом светском рату, користио више извора: 1. Спомен-плоча, на којој је уклесано 56 имена и презимена; 2. СУБНОР – НОБ 27, логори и затвори – 12, нацистички, усташки, четнички терор – осам, цивилне жртве – 10, умрли – четворо; 3. Књига *Нови Београд*: НОБ – 58, затвори и логори – девет, нацистички, усташки, четнички терор – 14, цивилне жртве – пет, умрли – један, Музеј жртава геноцида: НОБ – 43, логори и затвори – 20, нацистички, усташки, четнички терор – осам, цивилне жртве – 17, умрли – пет; додатни подаци из породичних родослова: НОБ – три, нацистички, усташки, четнички терор – осам, стрељани после 20. октобра 1944. године – два, умрли – један.

Коначно на Јединственој листи жртава Другог светског рата, аутор књиге је утврдио укупно 190+4 жртава: НОБ – 87, затвори и логори – 35, нацистички, усташки, четнички терор – 29, цивилне жртве – 31, умрли – осам.

По презименима највише је страдалих Јовановића (13), Кајалића (осморо), Бањанина (петоро, махом деца), Лозића (петоро) и Шенбруна (четворо).

Најстарије жртве су биле следећих годишта рођења и страдања: 1875–1944, 1886–1944. Најмлађе жртве су биле следећих годишта рођења и страдања: 1942–1943, 1940–1943. Најстарије страдале особе

женског пола биле су следећих годишта рођења и страдања: 1880–1943, 1898–1944. Најмлађе жтрве женског пола имале су следећа годишта рођења и страдања: 1938–1941.

За страдања поменутих мештана села Бежанија у логорима утврђени су следећи подаци: у Немачкој је живот окончало њих 10, у Јасеновцу седморо, у логору Бањица петоро, у Старом Сајмишту двоје, у Старој Градишки једна особа, а за четворо мештана конкретнији подаци нису познати. За страдања у затворима утврђени су следећи подаци о жртвама: Београд три, Сремска Митровица једна, Вуковар две.

Музеј жртава геноцида овим издањем наставља своје активности прописане у Закону о оснивању и Статуту и Програму рада, а то је пре свега утврђивање жртава српског и других народа на територији некадашње Југославије у 20. веку, именом и презименом, као и што више прецизних података о жртвама и начину њиховог страдања.

Овим издањем реализована је успешна сарадња Музеја жртава геноцида и вредног истраживача локалне историје Бежаније Фрање Фабијанеца, у чијем је делу фокус био на проналажењу података о страдању становника тог села у светским ратовима и другим оружаним сукобима, првенствено у протеклом 20. веку.

Др Ненад Антонијевић, историчар – музејски саветник
Музеј жртава геноцида, Београд

Универзитет у Бањој Луци, Филозофски факултет
Научни скуп *Бањалучки новембарски сусрети 2016.*
Бања Лука, 18. и 19. новембар 2016. године

Бањалучки новембарски сусрети одржавају се још од 2000. године. Музеј жртава геноцида је заступљен на овом традиционалном научном скупу од 2015. године. Ове године учествовали су историчари Ненад Антонијевић и Бојан Ђокић, захваљујући разумевању и сарадњи Музеја жртава геноцида и колеге историчара др Горана Латиновића, продекана за научноистраживачки рад и издавачку делатност Филозофског факултета у Бањој Луци. Скуп је трајао два дана. Био је подељен у четири секције: *Постструктурализам/ постмодерна – пола вијека после, Идентитети и историјски процеси, Истраживања у психологији и Изазови васпитања и образовања у теорији и пракси*. Главни уредник редакционог одбора је проф. др Бране Микановић, декан Филозофског факултета у Бањој Луци, а одговорни уредник је доцент др Горан Латиновић, продекан.

За сусрет историчара у секцији под називом *Идентитети и историјски процеси* Ненад Антонијевић је припремио саопштење на тему „Бомбардовања – континуитет страдања српског народа у 20. веку“, а Бојан Ђокић излагање насловљено „Масовне отмице и нестанци на Косову и Метохији 1998–1999“.

Из тематике којом се бави Музеј жртава геноцида издвојили смо и рад колеге Предрага Лоза, под називом „Геноцид над Србима у Независној Држави Хрватској, култура сјећања и идентитети у Републици Српској“.

У раду секције историчара учествовали су и Радивој Радић, Ђура Харди, Ненад Нинковић, Владан Гавриловић, Горан Васин, Дејан Микавица, Борис Бабић, Боро Бронза, Аранђел Смиљанић, Бошко М. Бранковић, Боривоје Милошевић и Иван Балта.

На скупу је представљен Зборник радова са *Новембарских сусрета 2015.* године, у коме се налази и коауторски рад Антонијевића и Ђокића: „Писање научно-истраживачких радова о злочинима на просторима некадашње Југославије: проблеми у прикупљању грађе и методо-

логија писања“, *Стање и перспективе истраживања у хуманистичким и друштвеним наукама*, Бања Лука 2016, стр. 303–322.

Д
Н
Е
В
Н
И
К

Д
О
Г
А
Ъ
А
Ј
А

ИЗ ДНЕВНИКА ДЕЛАТНОСТИ МУЗЕЈА ЖРТАВА ГЕНОЦИДА 22. АПРИЛ 2016–22. АПРИЛ 2017. ГОДИНЕ

2016.

22. април, Београд, Павиљон *Цвијета Зузорић* на Калемегдану

Дан сећања на жртве геноцида у Другом светском рату (22. април), Музеј жртава геноцида обележио је пригодним скупом у Павиљону *Цвијета Зузорић* на београдском Калемегдану. Вршилац дужности директора Музеја Вељко Ђурић Мишина представио је веома успешне активности из протекле године указавши посебно на плодну издавачку делатност, а потом је Душан Миловановић, историчар уметности – музејски саветник, пригодном беседом отворио изложбу *Белези великих злочина*. Реч је о збирци радова истакнутих ликовних уметника из Србије који су садржајем својих радова подсетили на велика стратишта из година Другог светског рата.

19. мај, Београд, Филозофски факултет

Ненад Антонијевић, виши кустос, одбранио је докторску дисертацију *Ратни злочини на Косову и Метохији 1941–1945.* и стекао звање доктора историјских наука. Дисертација је усмено брањена пред стручном комисијом: ментор др Љубодраг Димић, редовни професор и дописни члан САНУ, и чланови др Мира Радојевић, ванредни професор, др Александар Животић, доцент, све троје са катедре за Историју Југославије на Филозофском факултету у Београду, и др Милан Терзић, виши научни сарадник и начелник Одељења за војну историју Института за стратегијска истраживања Министарства одбране Републике Србије.

4. јун, Музеј

Музеј жртава геноцида је, као што је познато, отворен за сарадњу са појединцима и невладиним организацијама (НВО) који се баве

истраживањем трагичне прошлости. То значи да су збирке архивског материјала и фотографија у поседу Музеја доступне и широј јавности, о чему сведоче бројни прилози у различитим медијима. У жељи да поспешимо рад оних који се у том смислу обрате Музеју за помоћ, на почетку понудимо стручну сарадњу. То смо својевремено учинили са Меморијалом Драгинац код Лознице у Србији, а у новије време то, примера ради, радимо са НВО Клуб Велика, општина Плав, Црна Гора. Реч је о чувању успомена на велику трагедију која је задесила поменуто село 28. јула 1944. године, када су припадници јединица „Принц Еуген“ и „Скендер-бег“, муслиманске вероисповести, на свиреп начин усмртили више од 400 становника, православних Срба, не обазирајући се на пол и године старости.

10. јун, Београд, Филозофски факултет

Музеј жртва геноцида организовао је округли сто *Генерал Милан Недић и домаћа управа у Србији 1941–1944. године – научни погледи* у жељи да што више буду расветљене чињенице о том историјском периоду. У том контексту, на скупу су учествовали угледни стручњаци који се баве сродним темама битним у сагледавању те трагичне прошлости, а они су својим излагањима, заснованим на научним методама кроз вишегодишња истраживања, износећи утврђене и проверљиве чињенице, дали адекватна тумачења која се увелико разликују од „аматерских“ и дневнополитичких. Чули смо бројне чињенице о личностима и догађајима у поменутом времену, које и дан-данас изазивају на моменте и острашћене расправе.

Мада је планирано да на округлом столу учествује 17 истакнутих историчара и правника, из оправданих разлога одазвало се 12 позваних учесника:

1. *Међународно ратно право и влада Милана Недића*: др Јелена Лопичић Јанчић, редовни професор Факултет за пословно индустријски менаџмент и право, Универзитет Унион „Никола Тесла“ у Београду
2. *Биографија генерала Милана Недића до Априлског рата 1941*: мр Далибор Денда, истраживач у Институту за стратешка истраживања
3. *Оружане снаге домаће управе*: др Бојан Димитријевић, научни саветник у Институту за савремену историју
4. *Специјална полиција*: ма Раде Ристановић
5. *Холокауст*: др Младенка Иванковић, виши научни сарадник у Институту за новију историју Србије
6. *Јеврејска имовина*: др Драган Алексић, виши научни сарадник

у Институту за новију историју Србије

7. *Жртве немачких одмазди у Србији*: Силвија Крејаковић, музејски саветник у Народном музеју у Краљеву

8. *Пропаганда*: др Маријана Мраовић, архивски саветник у Војном архиву

9. *Просветна политика*: др Љубинка Шкодрић, архивски саветник у Архиву Србије

10. *Ангажовање радне снаге*: др Зоран Јањетовић, научни саветник у Институту за новију историју Србије

11. *Завод за преваспитавање деце у Смедеревској Паланци*: др Александар Стојановић, научни сарадник у Институту за новију историју Србије

12. *Влада Милана Недића и избеглице*: др Вељко Ђурић Мишина, Музеј жртава геноцида.

20. јун, Сребреница

Прошле године, 1. јуна, на православни празник Духови, поводом годишњице страдања српског народа у Подрињу за време Независне Државе Хрватске, у просторијама Српског културног центра *Свети деспот Стефан Лазаревић* у Сребреници одржан је скуп на коме је петоро добрих познавалаца тих прилика подсетило на ту велику трагедију. На крају скупа је договорено да буде припремљен зборник радова и да представљање тих излагања буде уприличено наредне године.

Ове године, на други дан Духова, на истом месту у Сребреници, домаћин др Радомир Павловић, координатор за Источну Босну, др Вељко Ђурић Мишина, др Ненад Антонијевић и мр Бојан Ђокић из Музеја жртава геноцида, представили су поменути зборник *Злочини Црне легије 1942/43. године у Источној Босни*.

Представници Музеја жртава геноцида су на путу ка Сребреници и повратку у Београд посетили неколико манастира Српске православне цркве, Андрићград у Вишеграду, као и муслиманско гробље у Поточарима.

28. јун, Попово поље, Требиње, Република Српска – БиХ

Поводом 75-годишњице почетка великог страдања српског народа у Независној Држави Хрватској, Музеј жртава геноцида учествовао је на посебан начин у обележавању усташких злочина у Поповом пољу и околини у Херцеговини 23/24. јуна 1941. године.

Вељко Ђурић Мишина, в. д. директора Музеја, 28. јуна прису-

ствовао је и говорио на скупу када су освештане и откривене спомен-плоче на објектима у селима Величани и Котези, у којима су припадници локалних усташких постројби Независне Државе Хрватске најпре сакупили становнике српске националности из насеља Поповог поља и убрзо их усмртили и бацили у јаму Јагодњача–Ржани до.

У разговорима са представницима власти општине Требиње договорена је сарадња на пројекту пописа жртава тог краја у 20. веку.

2–3. јул, Бања Лука, Приједор, Мраковица

Заједно са члановима Удружења заточеника и потомака логора *Јасеновац* обележавању годишњице страдања српског народа у току немачко-хрвстке офанзиве 1942. године присуствовали су историчари Музеја жртава геноцида др Ненад Антонијевић и Бојан Ђокић.

6. јул, Београд, Медија центар

Један од начина остваривања основне делатности Музеја жртава геноцида јесте организовање научних скупова, округлих столова и конференција.

Како је Музеј био саорганизатор два скупа и саиздавач два зборника радова, који су представљени у Сребреници, желели смо да то урадимо и у Београду. Како бисмо тим активностима придали одговарајући значај и привукли интересовање јавности, приредили смо конференцију на којој су учесници говорили о страдању Срба Сребреничког краја у Другом светском рату 1941–1945. и грађанском рату у Босни и Херцеговини 1992–1995. године.

Домаћин конференције: проф. др Вељко Ђурић Мишина, вршилац дужности директора Музеја жртава геноцида

Модератор: Александар Павић

Реферати:

1. Александар Павић: *Шта је све (не)утврђено о Сребреници*
2. Вељко Ђурић Мишина: Публикација *Књига мртвих Срба Сребреница 1992–1995*
3. Немања Девих: *Архивска грађа Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача која се односи на Сребренички крај 1941–1945. године*
4. Милош Милојевић: *Ратко Шкрбић – Омаж једном истраживању Сребренице*
5. Ненад Антонијевић: Приказ зборника радова *Страдање Срба сребреничког краја у 20. вијеку*, Сребреница 2014; *Злочини „Црне леги-*

је“ 1942/43. године у Источној Босни, Сребреница 2016.

6. Винко Пандуревић: *Сребренички крај у рату 1992–1995 (Догађаји у и око Сребренице из јула 1995. у контексту страдања Срба у Сребреничком крају у рату 1992–1995.)*

7. Бошко Антић: *Сребреница – Велика обмана*

8. Горан Ђорђевић: *Сребреница – Правне последице у теорији и пракси*

9. Радомир Павловић: *Актуелна ситуација у Сребреници*

12. јул, Ватикан

Дугометражни документарни филм *Пакао Независне Државе Хрватске*, урађен у продукцији Музеја жртава геноцида, после емитовања на програмима Радио-телевизије Србије и Радио-телевизије Републике Српске и постављања на интернет (на сајту Музеја), добио је бројне похвале и признања.

У договору са митрополитом црногорско-приморским господином Амфилохијем, архијерејем Српске православне цркве, урађена је верзија тог филма на италијанском језику и неколико примерака је поклоњено поглавару Римокатоличке цркве папи Фрањи. Било је то на првом састанку делегација Српске православне цркве и Римокатоличке цркве у Хрватској, чији су чланови у Ватикану 12. јула, под окриљем папе, сели за исти сто због разговора о спорним питањима у биографији надбискупа загребачког Алојзија Степинца, поводом иницијативе да он буде проглашен за свеца, а све у светлу Степинчевог односа и става према православним Србима у Независној Држави Хрватској.

22. јул, Београд, Секретаријат за културу

У оквиру сарадње Музеја и Града Београд, Владан Вукосављевић, секретар за културу Скупштине града Београда и др Вељко Ђурић Мишина, в. д. директора Музеја жртава геноцида, одржали су састанак на коме је највише времена посвећено проблему меморијализације Старог сајмишта на Новом Београду. Домаћину је том приликом уручен и мали поклон – отисак графике *Кула на Старом сајмишту*, рад академског сликара Миленка Михајловића.

Још два отиска те графике у знак захвалности биће уручени епископу славонском господину Јовану и госпођи Александри Фулгоси, председнику и чланици Комисије за меморијализацију Старог сајмишта.

5. август, Кикинда

Прва заједничка активност Музеј жртава геноцида и удружења Српски ратни ветерани Кикинда манифестована је поставком изложбе *Белези великих злочина* у галеријском простору кикиндског Културног центра. Отварање је одржано 5. августа поводом годишњице великог изгона српског народа из Републике Српске Крајине.

Посебно место у поставци, у складу са непосредним поводом, привукла је композиција *Олуја* академског сликара Зорана Чалије, ново уметничко дело у збирци Музеја.

На отварању изложбе говорили су директорка Културног центра Данијела Мандић, председник Извршног одбора удружења Српски ратни ветерани Кикинда Радован Момчилов, в. д. директора Музеја жртава геноцида Вељко Ђурић Мишина и заменица председника Општине Кикинда Бисерка Срдић.

Том приликом је договорено и да започну припреме на заједничком пројекату пописа жртава ратова у 20. веку и на територији Кикинде.

31. август, Загреб, Јастребарско

Чланови делегације Удружења заточеника и потомака логора *Јасеновац* из Београда присуствовали су 31. августа 2016. године помену страдалој деци у Независној Држави Хрватској 1941–1945. године која су сахрањена на дечијем гробљу Мирогој у Загребу. Делегација је посетила и дечије гробље у Јастребарском. Заједно са делегацијом Удружења, помену је присуствовао историчар Бојан Ђокић, стручни сарадник Музеја жртава геноцида.

2. септембар, Панчево, Градска библиотека

Изложба *Белези великих злочина* отворена је у изложбеном простору Градске библиотеке Панчево.

9. септембар, Загреб

Поводом програма обележавања 75-годишњице од почетка страдања српског народа у Независној Држави Хрватској, у данима када Српска православна црква обележава Недељу јасеновачким мученика, организован је симпозијум *Новомученици: полиперспективе*. Први симпозијум је одржан прошле године у Спомен-подручју Гоња Градина, а ове године су организатори били Одбор за Јасеновац и друга стратишта Српске православне цркве и Музеј жртава геноцида из Београда.

Имајући у виду тему симпозијума организатори су договорили

да скуп отвори васељенски патријарх Вартоломеј, потом да говоре др Ефраим Зуроф, директор Центра „Симон Визентал“ из Јерусалима, митрополит црногорско-приморски др Амфилохије, и књижевница из Литваније Рута Ванагаите. Први део скупа водио је епископ славонски Јован, други проф. др Вељко Ђурић Мишина, в. д. директора Музеја жртава геноцида, а учествовали су протојереј Александар Мазилин из Руске православне цркве, др Јован Мирић, професор Филозофског факултета у Београду, Софија Грандаковска из Скопља и др Горан Милорадовић из Института за савремену историју из Београда.

18. септембар, Београд, Свечана сала Скупштине општине Стари град

Објављена је нова књига штампана под знаком Музеја жртава геноцида. Реч је о аутобиографском запису Слободана Зуровца *Crna Lora*, сведочењу о његовом заточеништву у хрватском логору Лора код Сплита 1992. године.

Зуровац (1954), до рата у Босни и Херцеговини био је угледан Србин, поштован од пријатеља и комшија. Слично као и његови дедови који су у лето 1941. године пострадали од комшија Хрвата, тако је и он 50 година касније ухапшен од римокатолика који су му долазили на славу.

У уводном делу објављена су подсећања на прилике уочи и за време Независне Државе Хрватске, датуми погубљења и имена страдалника. Поређењем списка страдалих из времена тих трагичних догађаја са списком страдалих 1992. године уочава се понављање имена и презимена, како злочинаца тако и жртава. Потом следи опис збивања уочи последњег рата у Босни и Херцеговини који у многим чињеницама такође подсећа на време пред Други светски рат у Краљевини Југославији. Други део књиге јесте сведочанство о трагедији Срба из Западне Херцеговине, о њиховом мученичком страдању у сплитском логору Лора. Аутор је обелоданио све муке кроз које су прошли он и његови сапатници, па и оне које би сваки нормалан човек најрадије заборавио.

О књизи су говорили историчари др Вељко Ђурић Мишина и др Милан Гулић. Аутор је највише пажње посветио паралелама између злочина почињених 1941. и 1992. године.

30. септембар, Београд, Филозофски факултет

Драган Цветковић, виши кустос, 30. септембра 2016. године на Филозофском факултету Универзитета у Београду, одбранио је доктор-

ску дисертацију *Губици припадника партизанског покрета са територије Југославије 1941–1945.* и стекао звање доктора историјских наука. Дисертација је усмено брањена пред комисијом: ментор др Љубодраг Димић, редовни професор и дописни члан САНУ, и чланови др Мира Радојевић, ванредни професор, др Милан Ристовић, редовни професор, др Александар Животић, доцент, све четворо са катедре за Историју Југославије на Филозофском факултету у Београду, и др Милан Терзић, виши научни сарадник и начелник одељења за војну историју Института за стратегијска истраживања Министарства одбране Републике Србије.

30. септембар, Вршац, Градски музеј

Интересовање за изложбу *Белези великих злочина* превазишло је очекивања запослених у Музеју. После поставке у Градској библиотеци у Панчеву (2–28. септембар), пренета је у Градски музеј у Вршцу (30. септембар–18. октобар). На отварању су, поред домаћина Милана Филиповића, директора Народног музеја, говорили Вељко Ђурић Мишина, в. д. директора Музеја жртава геноцида и Зоран Туркан и Ристо Михић, аутори два рада.

8. октобар, Сисак

Дана 8. октобра 2016. године одржан је помен за децу – жртве усташког логора у Сиску, страдалу у периоду од 3. августа 1942. до 8. јануара 1943. године. На позив Српског народног вијећа из Хрватске и Вијећа српске националне мањине града Сиска у име Музеја жртава геноцида присуствовали су историчари др Ненад Антонијевић и Бојан Ђокић, заједно са члановима делегације Удружења логораша и потомака логора НДХ – *Јасеновац* из Београда.

14. октобар, Драгинац код Лознице

Поводом 75-годишњице великог злочина који су 14. октобра 1941. године починили припадници немачког Вермахта побивши око 3.000 цивила у селу Драгинац недалеко од Лознице, Вељко Ђурић Мишина, в. д. директора Музеја жртава геноцида, присуствовао је пригодној манифестацији одржаној у сеоској Основној школи. У разговору са члановима Меморијала Драгинац договорена је сарадња у још једном виду меморијализације недовољно обележених стратишта.

17–21. октобар, Београд

Од 17. до 21. октобра 2016. године у Београду је одржана Међу-

народна научна конференција *Добровољци у Великом рату 1914–1918*. Конференцију су организовали Институт за стратегијска истраживања Министарства одбране Републике Србије, Историјски институт из Београда и Матица српска из Новог Сада. На конференцији је учествовало око 30 угледних стручњака из девет земаља.

Међу учесницима скупа био је историчар Бојан Ђокић, стручни сарадник Музеја жртава геноцида. Ђокић је одржао предавање на тему *Акција за оснивање добровољачког музеја и архива*. Коаутор тог рада је Милош Дамњановић, студент докторских студија на Универзитету у Приштини, са привременим седиштем у Косовској Митровици.

21. октобар, Народни музеј Крагујевац – Амицин конак

Поводом 21. октобра, Дана сећања на српске жртве у Другом светском рату, Музеј жртава геноцида је активно учествовао у више догађаја.

Представници Музеја жртава геноцида, Удружења заточеника и потомака логора *Јасеновац* и делегати седнице Међународног комитета прогнаних и избеглих жртава фашизма и нацизма положили су венац на споменик у Јајинцима. У сарадњи са Народним музејом из Крагујевца, 21. октобра 2016. отворена је изложба уметничких радова Музеја жртава геноцида *Белези великих злочина*, у Амицином конаку у Крагујевцу. На отварању је говорио професор др Вељко Ђурић Мишина, в. д. директора Музеја жртава геноцида. Присутни су након тога посетили сталну поставку Спомен-музеја *21. октобар* и Спомен-парк где су положили венац на споменик у Шумарицама. У повратку, посетили су и Спомен-комплекс на Опленцу.

У Дому синдиката у Београду 21. и 22. октобра одржана је седница Међународног комитета прогнаних и избеглих жртава фашизма и нацизма. На том скупу, на којем су учествовали угледни стручњаци из неколико европских земаља, били су и историчари Музеја жртава геноцида Јасмина Тутуновић – Трифунов, Ненад Антонијевић и Бојан Ђокићвали, а колегиница Јасмина Тутуновић – Трифунов је имала запажено саопштење. Програм је реализован поводом Дана сећања на велику трагедију у Крагујевцу 21. октобра 1941. године, када су припадници немачког Вермахта стрелићали око 2.300 житеља тог града и околних села.

24. октобар, просторије Музеја

Са задовољством истичемо да је за последњих годину-две порасло интересовање јавности за активности Музеја жртава геноцида.

Претпостављамо да је на то утицало и учешће запослених у Музеју у телевизијским емисијама и коришћење наших архива, као и новински текстови у којима се наводимо као угледна институција.

У том контексту, пажње је вредан гест господина Срђе Бојкића из Новог Сада који је Музеју поконио вредан музејски материјал. Реч је о следећем: Јован Бакиш, професор из Бјеловара ухапшен је јуна 1941. године од власти ондашње Независне Државе Хрватске и депортован у логор „Даница“ у Копривници, потом у Госпић, где је и убијен на неком од бројних стратишта на Велебиту, а његова породица протерана је у Србију. Као сведочанства о тој трагедији остала су несвакидашња документа: писмо заточеног Јована Бакиша из логора „Даница“ од 26. јуна 1941, пропусница немачких власти на име Анђелке Бакиш, супруге Јованове, и потврда Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових сарадника Хрватске од 25. јануара 1946. године о пријему пријаве судбине поменуте породице. Уз та вредна архивска документа поклоњена је и трака коју су у НДХ морали да носе Срби.

27–28. октобар, Нови Сад

Поводом обележавања стогодишњице Првог светског рата, Архив Војводине организовао је Треће међународно саветовање у оквиру мултимедијалног вишегодишњег пројекта *Време – сећање – идентитет – архив*, под покровитељством Министарства културе и информисања Републике Србије. Скуп је одржан 27. и 28. октобра 2016. године у Новом Саду. Тема скупа је била *Елите у Великом рату*.

На скупу је представљено више од 40 научних, стручних радова на ту тему аутора из земље и иностранства. Циљ саветовања је да у конкретном историјском тренутку и одређеној граничној области буде сагледано учешће и улога племства, буржоазије, велепоседника, имућних грађана и познатих личности у ратним условима током Првог светског рата, како на територији тадашње Србије, тако и земаља у њеном окружењу.

Историчари, Милош Дамјановић, студент докторских студија на Универзитету у Приштини, са привременим седиштем у Косовској Митровици и Бојан Ђокић, стручни сарадник Музеја жртва геноцида, представили су коауторски рад *Рабини Краљевине Србије током Првог светског рата*.

4. новембар, Ужице, Учитељски факултет

На Учитељском факултету у Ужицу, 4. новембра 2016. године

одржан је Међународни научни скуп под називом *Уибеник у функцији наставе и учења*. Организатори скупа били су Учитељски факултет у Ужицу Универзитета у Крагујевцу, Constantine the Philosopher University in Nitra – Faculty of Education (Словачка), Univerza na Primorskem – Pedagoška fakulteta v Kopre (Словенија) и Jan Evangelista Purkyně University in Usti nad Labem – Faculty of Education (Чешка Република).

На скупу је учествовао историчар Бојан Ђокић, стручни сарадник Музеја жртава геноцида. Он је одржао предавање на тему *Логор Јасеновац у уибеницима историје за 8. разред основне школе*. Текст његовог излагања је објављен у зборнику радова са тог скупа.

15. новембар, Краљево, Дом Војске Србије

На основу дугогодишње сарадње са Народним музејем у Краљеву организовано је гостовање изложбе *Белези великих злочина* у Дому Војске Србије.

16. новембар, Београд, Електротехничка школа „Никола Тесла“

Кустоси Музеја жртава геноцида историчари Јасмина Тутуновић-Трифунув (*Акција Диане Будисављевић – Спасовање српске деце из логора у Независној Држави Хрватској*) и др Ненад Антонијевић (*Најновије активности Музеја жртава геноцида, Геноцидни карактер усташке државе и логор Јасеновац*), као и Новак Дукић, дете-логораш (*Моје страдање и страдање моје породице*), одржали су јавно предавање ученицима наведене школе.

18–19. новембар, Бања Лука

Настављена је и успешно започета сарадња Музеја жртава геноцида и Филозофског факултета у Бања Луци. Захваљујући продекану за наставу тог факултета, доценту др Горану Латиновићу, историчари из Музеја жртава геноцида, др Ненад Антонијевић и Бојан Ђокић, учествовали су на научном скупу *Бањалучки новембарски сусрети 2016*. Скуп је одржан на Филозофском факултету у Бања Луци 18. и 19. новембра 2016. године. Антонијевићева тема била је *Бомбардовања – континуитет страдања српског народа у 20. веку*, а Ђокићева *Масовне отмице и нестаници на Косову и Метохији 1998–1999*.

22. новембар, Београд

На основу члана 35. став 2. Закона о култури (*Службени гласник*

Републике Србије, бр. 72/09,13/16 и 30/16 – исправка), и члана 24. став 2. Статута Музеја жртава геноцида бр. 168/2016 од 10. новембра 2016, као и одлуке Управног одбора Музеја бр. 177 од 22. новембра 2016. године, Управни одбор Музеја расписао је јавни конкурс за директора Музеја жртава геноцида.

25. новембар, Нови Београд, Бежанија

Представљање књиге *Жртве села Бежанија у светским ратовима* аутора Фрање Фабијанеца, коју су заједнички објавили Музеј жртава геноцида и Удружење *Стара Бежанија*, организовано је у једној од највећих учионица Основне школе „Милан Ракић“ на Бежанији, старом делу Новог Београда.

Домаћин скупа био је професор Душан Витомировић, директор школе, а модератор Душица Благојевић, професорка српског језика и књижевности.

Гост скупа био је свештеник Храма Светог великомученика Георгија на Бежанији отац Андрија Вукчевић. На промоцији су били ученици осмог разреда те школе и чланови Удружења *Стара Бежанија*.

Др Ненад Антонијевић, историчар и виши кустос Музеја жртава геноцида, један од рецензената књиге, упознао је присутне са најновијим активностима Музеја, са посебним освртом на издавачку делатност.

Аутор књиге, пуковник ЈНА у пензији Фрањо Фабијанец говорио је о својим истраживањима у вези са утврђивањем броја жртава села Бежанија у светским ратовима.

На скупу је пригодну беседу одржала и председница Удружења грађана *Стара Бежанија* госпођа Волга Илић.

25. новембар, Београд, Спомен-храм Светог Саве

У петак, 25. новембра 2016. године, у крипти Спомен-храма Светог Саве на београдском Врачару представљена је књига *Ореоли и сенке – Расправе из историје Српске Православне Цркве у Независној Држави Хрватској 1941–1945.* теолога Радована Пилиповића, директора Архива Српске православне цркве.

Представљању књиге су присуствовали патријарх српски господин Иринеј и његов викар епископ топлички господин Арсеније. На промоцији су говорили проф. др Вељко Ђурић Мишина, епископ пакрачко-славонски господин Јован и аутор. Програм су увеличали чланови Културно-уметничког друштва *Крајина*, Црквено-дечји хор *Орлић* из Батајнице и уметница Светлана Спајић.

Књига је представљена као још један прилог разумевању српског страдања у 20. веку, а резултат је реализације протокола о сарадњи између Архива Српске православне цркве и Музеја жртава геноцида, који је потписан са благословом Светог архијерејског синода 12. априла 2016. године.

1. децембар, Шамац, Српска Тишина

Село Српска Тишина код Шамца пострадало је у Другом светском рату као и већина српских насеља у Независној Држави Хрватској 1941–1945. године. Најмасовнији злочин припадника локалних усташких постројби догодио се 1. децембра 1944. године када је на Сави убијено 59 жена и деце. У ратним страховтама страдало је још 69 житеља села.

У рату у Босни и Херцеговини 1992–1995. погинуло је 15-ак бораца.

Својевремено је у селу подигнут споменик страдалим припадницима Народно-ослободилачке војске, исписан ћирилицом са петокраком на врху. Уз њега, као наставак, подигнут је споменик ратницима погинулим 1992–1995. године, исписан такође ћирилицом, са крстом на врху.

У обележавању годишњице најпре је служен помен поред споменика а потом је у просторијама Месне заједнице приказан докуметарни филм *Пакао Независне Државе Хрватске*. Музеј жртава геноцида представљао је др Вељко Ђурић Мишина.

8. децембар, Музеј

Управни одбор Музеја жртава геноцида одржао је седницу на којој је разматран јавни конкурс за директора. Констатовано је да је предвиђена процедура у потпуности испоштована. Једногласно је закључено да в. д. директора Музеја др Вељко Ђурић испуњава све услове из конкурса, да „располаже свим стручним и организационим способностима да у наредне четири године руководи Музејем жртава геноцида“ и да о томе треба извести Министарство културе и информисања Владе Републике Србије.

13. децембар, Београд, Народни музеј

Одлуком Комисије за стицање виших стручних звања Народног музеја у Београду, Ненад Антонијевић и Драган Цветковић, доктори историјских наука из Музеја жртава геноцида добили су највише стручно звање у музеологији: музејски саветник. Тако Музеј жртава геноци-

да осим директора професора др Вељка Ђурића Мишине, тренутно има запослена три музејска саветника.

14. децембар, Бања Лука, Бански двори

На основу протокола о сарадњи Архива Српске православне цркве и Музеја жртава геноцида и договора са Архивом Републике Српске, поводом 75-годишњице почетка великих злочина над српским народом у Независној Држави Хрватској, припремљени су пригодна изложба *Епархија бањалучка 1941–1945 – Мучеништво српске православне цркве у Босанској Крајини* и зборник докумената *Свједочење о затирању – Прилози за историју страдања Срба Епархије бањалучке 1941. године*.

Свечано отварање изложбе приређено је у Банским дворима у присуству више од стотину грађана, махом млађих, угледних представника јавног, политичког, научног, верског и културног живота Бањалучке. Говорили су мр Бојан Стојнић, директор Архива Републике Српске, мр Радован Пилиповић, директор Архива Српске православне цркве, др Вељко Ђурић Мишина, в. д. директора Музеја жртава геноцида, и Игор Радојичић, градоначелник Бањалучке.

Изложба је подстакла додатно интересовање, па је изгледан наговештај да ће после Бање Луке бити представљена и публици у Козарској Дубици, Приједору, Градишци и још неколико места у Српској.

30. децембар, Музеј

Захваљујући медијској актуелизацији теме меморијализације Старог сајмишта и значајне улоге Музеја жртава геноцида у свему томе, учестали су позиви и посете Музеју. Сваког госта дочекали смо и испратили како и то доликује овој институцији. Чули смо извесне молбе, слушали бројне предлоге, добили неоспорне подршке за наше активности...

Господин Владимир Керн, који живи на релацији Београд–Нирнберг, изразио је, примера ради, жељу да помогне у припреми будућег Образовно-васпитног центра Установе „Спомен жртве“ на Сајмишту. Наредних дана уплатио је новац за трошкове израде нарочитог сервера за рачунарски систем за будуће посетиоце жељне да сазнају више чињеница о некадашњем логору за Јевреје, Србе, Цигане / Роме и друге противнике нацистичке окупације 1941–1944. године.

Вељко Ђурић Мишина је, захваљујући на донацији, истакнутом госту поклонии отисак графике *Кула на Сајмишту* угледног уметника Миленка Михајловића.

2017.

5. јануар, Кравице код Братунца, Република Српска – Бих

Поводом годишњице стравичних злочина на Божић 1993. године који су починили припадници Војске Армије Босне и Херцеговине над становницима Кравице и околних села код Братунца, општинска борацка организација Братунца организовала је парастос жртвама у локалном храму, полагање венаца на споменик и представљање зборника радова *Злочини „Црне легије“ 1942/43. године у Источној Босни*. Зборник је настао после округлог стола одржаног на Духове 2016. године, а заједнички су га објавили Јавна установа Археолошки музеј *Римски муниципиум* у Скланима и Музеј жртава геноцида. Зборник су у Основној школи у Кравици представили Радомир Павловић из Сребренице, Бојан Ђокић и Вељко Ђурић Мишина из Музеја жртава геноцида.

27. јануар, Нови Београд, Универзитет Унион „Никола Тесла“

Поводом дана сећања на Холокауст, у просторијама Универзитета Унион „Никола Тесла“ 27. јануара 2017. године одржана је Четврта међународна научна конференција *Страдање Срба, Јевреја, Рома и осталих на територији бивше Југославије*. Организатори скупа били су Факултет за пословне студије и право и Факултет за стратешки и оперативни менаџмент у сарадњи са Музејом жртава геноцида из Београда.

Свечана сала била је препуна слушалаца, већином младих. Било је присутно и неколико заточеника логора Сајмиште и Јасеновац, чланови њихових породица, представници више удружења жртава логора Другог светског рата. У њихово име присутне је поздравио Славко Милановић, некадашњи заточеник Јасеновца.

Конференцију је отворио проф. др Живота Радосављевић, а потом је госте и учеснике поздравио проф. др Вељко Ђурић Мишина, в. д. директора Музеја жртава геноцида.

Мр Шмуел Евјатар из Јерусалима поздравио је присутне на српском језику и одржао веома поучну беседу о потреби сећања на страдалнике у ратним злочинима.

Посредством видео-линка у рад конференције су се укључили и проф. др Видоје Вујић из Ријеке и проф. др Данијел Војак из Загреба. Саво Штрбац, председник Документационо-информационог центра *Веритас*, говорио је о дводеценијском раду те организације на истраживању злочина у грађанском рату у Хрватској 1991–1995. године.

Уследило је излагање декана Факултета за пословне студије и право, проф. др Милана Радосављевића. С обзиром на то да су организатори прилагодили садржај конференције младима, своја излагања одржали су и студенти Александра Радаковић, Никола Радаковић и Иван Стефановић.

Такође, приказан је и део документарног филма *Сајмиште: историја једног логора* из продукције Телевизије Б92.

Конференција је завршена читањем песме књижевнице и ликовне уметнице Маје Фамилић.

30. јануар, Угљевик, Република Српска – Босна и Херцеговина

Добра сарадња Музеја жртава геноцида и институција културе у Републици Српској настављена је 30. јануара 2017. године отварањем изложбе *Белези великих злочина* у Центру за културу *Филип Вишињић* у Угљевiku.

У присуству ученика локалне средње школе и грађана тог места, о садржају и значају изложбе говорио је др Вељко Ђурић Мишина, в. д. директора Музеја жртава геноцида. Изложбу је отворио Предраг Вујевић, директор Центра за културу.

План је да изложба ускоро буде приказана у десетак градова Републике Српске.

8. фебруар. Музеј

Музеј жртава геноцида посетили су господин професор Guy Dockendorf, председник Међународног комитета Маутхаузен, госпођа Тамара Ђирић, представник Србије у тој организацији, и епископ славонски господин Јован. Повод за посету високог функционера Међународног комитета Маутхаузен јесте припрема предстојеће конференције која би требало да буде одржана средином септембра у Београду. У разговору је било речи о могућностима сарадње Музеја жртава геноцида и Међународног комитета Маутхаузен.

14. фебруар, Крипта Спомен-храма Светог Саве, Београд

Сарадњом Музеја жртава геноцида и Невенка Влаисављевића из Београда организована је изложба *Страдање Српске православне цркве у Лици 1941–1995. године*. Пригодан програм водио је Вук Вуковић, појала је Бранислава Подрумац, а на поменутој тему су говорили др Вељко Ђурић Мишина и аутор Невенко Влаисављевић. Пригодном беседом

изложбу је отворио викарни епископ топлички господин Арсеније. На отварању је најављен скори излазак из штампе и истоимене књиге.

24. март, Културни центар Кикинда

Обележавању годишњице бомбардовања Савезне Републике Југославије започетог 24. марта 1999. године и погрома Срба са Косова и Метохије 17–18. марта 2004. године, Музеј жртава геноцида и удружење Српски ратни ветерани Кикинда дали су допринос поставком комбинације изложбе *Агресија на СР Југославију 1999. године* и *Погром на Косову и Метохији 2004. године* у галеријском простору Културног центра у Кикинди.

Истога дана, др Ненад Антонијевић, музејски саветник и ма Бојан Ђокић, стручни сарадник Музеја жртава геноцида учествовали су на округлом столу посвећеном новијој историји Косова и Метохије.

30. март, Бијељина, Република Српска – Босна и Херцеговина

Сарадња Музеја жртава геноцида и Музеја Семберије настављена је отварањем изложбе *Белези великих злочина* у Бијељини.

О садржају и значају изложбе говорио је др Вељко Ђурић Мишина, в. д. директора Музеја жртава геноцида. Изложбу је отворио Момчило Копривица, директор Музеја Семберије.

ИЗ ДНЕВНИКА ДЕЛАТНОСТИ УСТАНОВЕ СПОМЕН-ПАРК КРАГУЈЕВАЧКИ ОКТОБАР У КРАГУЈЕВЦУ ОД 22. АПРИЛА 2016. ДО 15. марта 2017. ГОДИНЕ

Спомен-парк *Крагујевачки октобар* је установа у области културе и заједно са Меморијалним простором, хумкама, спомен-обележјима и Музејом *21. октобар* је културно добро од изузетног значаја. Установа се бави изградњом, уређењем и одржавањем меморијалног простора, музеолошком делатношћу, организацијом културно-уметничких манифестација антиратног карактера и издавачком делатношћу, тематски везаном за садржаје *Крагујевачког октобра*.

Основни задаци Спомен-парка су:

1. Чување успомене на жртве ратног злочина 19, 20. и 21. октобра 1941. године, неговање културе сећања и ширење идеје мира и толеранције кроз разноврсне меморијалне и уметничке манифестације и активности које промовишу највише етичке и естетске вредности.

2. Изградња, уређење и одржавање меморијалног комплекса као јединственог музеја на отвореном простору

Изложбена делатност

1. *Ноћ музеја*: Изложба скулптура и цртежа једног од наших највећих вајара, Николе – Коке Јанковића из уметникове личне колекције – 21. мај–20. јул. Истога дана у оквиру музејског простора одржана је и позоришна представа *Између неба и земље* аутора Видосава Стевановића, а кроз Меморијални парк се минибусом одвијала бесплатна тура за посетиоце, под називом *Сећајте се моји мене*, уз стручно вођење кустоса Музеја од 18 до 20.30 часова.

2. Две изложбе у организацији градске Галерије *Мостови Балкана* су организоване у простору Спомен-музеја *21. октобар*:

а. Кенци Нацима (Јапан) – графике (25. јул–12. август)

б. Лепосава Милошевић Сибиновић (Београд); Групна изложба

радова на пергаменту мексичких и српских уметника (18. август–5. септембар)

3. 27. септембар–18. октобар: *Punctum saliens – ново виђење Музеја 21. октобар*, са најупечатљивијим порукама посетилаца из књига утисака од 2000. године до данас.

4. 20. октобар–20. новембар: изложба плаката, акварела и цртежа нашег познатог графичког дизајнера Божидача – Болета Милорадовића везаних за Спомен-парк *Крагујевачки октобар*.

5. 24. новембар–14. децембар: изложба дечјих цртежа са ликовног дела конкурса *Доста су свету једне Шумарице*“.

6. 16. децембар 2016–1. март 2017: изложба видео и фото-радова ученика Економско-трговинске школе „Паја Маргановић“ и Гимназије „Урош Предић“ из Панчева, школа које су послале најквалитетније радове на конкурс *Доста су свету једне Шумарице*.

7, 17. фебруар–24. март 2017: изложба *Октобар 1941 – 31 дан злочина*, одржана у оквиру пројекта *Ескалација у Холокауст* у организацији Архива града Београда и ЦИЕХ-а.

Издавачка делатност

1. Група аутора: Споменица Спомен-парка *Крагујевачки октобар*, поводом 40 година Музеја *21. октобар* и 63 година од оснивања Уставне.

2. Каталог изложбе вајара Николе – Коке Јанковића.

3. Репринт издања књиге Драгољуба М. Петровића *Преживели оптужују* из 1946. године,

4. Александар Б. Лаковић, *Гласови живота и смрти*, поема изведена на манифестацији *Велики школски час* 2016,

5. Каталог награђених радова на конкурс *Доста су свету једне Шумарице*,

6. Књига са награђеним литерарним радовима на конкурс *Доста су свету једне Шумарице*,

7. Каталог школе са најбољим ликовним радовима на конкурс,

8. Каталог изложбе плаката Божидача – Болета Милорадовића,

9. Каталог изложбе *Поруке из књиге утисака*,

10. Каталог *Крагујевачки октобар*, на енглеском језику,

11. Седам каталога Градске галерије *Мостови Балкана*.

Промоције књига:

– Поводом 63 године од оснивања Спомен-парка *Крагујевачки октобар* и 40 година рада Музеја *21. октобар* 23. септембра 2016. године одржана је промоција Споменице о историјату Спомен-парка *Крагујевачки октобар* и 40 година рада Музеја *21. октобар*. О књизи су говорили: Предраг Илић, архивски саветник Архива Шумадије, Зоран Петровић, уредник издавачке делатности Спомен-парка и кустоси – аутори, бивши и садашњи.

– У оквиру манифестације *Бдење* 20. октобра 2016. године у Музеју *21. октобар* одржана је промоција поеме *Гласови живота и смрти* Александра Б. Лаковића. О делу су говорили: Видосав Стевановић, књижевник и Зоран Петровић, уредник издавачке делатности Спомен-парка, а глумац крагујевачког театра *Јоаким Вујић*, Саша Пилиповић је казивао стихове.

Сарадња са музејима и сродним установама културе

1. У оквиру сарадње са Архивом града Београд у Музеју *21. октобар* одржана је 19. октобра међународна конференција *Ескалација у Холокауст*. Део је истоименог међународног пројеката који је подржала Образовна, аудиовизуелна и културна извршна агенција (ЕАСЕА) Европске комисије кроз програм *Европа за грађане – Активно сећање у Европи* и носилац је Архив града Београда.

2. У оквиру сарадње са Кућом легата, односно легатом Петра Лубарде у Београду, Музеј *21. октобар* је приредио изложбу 27 принтова на платну, верних оригиналним сликама из циклуса *Крагујевац 1941.*, од 15. октобра до 15. новембра у легату прослављеног уметника. Изложба је медијски била изузетно пропраћена, прилог о томе је емитован и на Културном дневнику Радио-телевизије Србије.

3. У сарадњи са сарадњи са школским управама и у присуству више професора и педагога средњих крагујевачких школа професор Прве техничке школе и кустос Музеја одржали су јавни час посвећен стрељаним ученицима 14. априла 2016. године.

Пројекти

1. Запослени у музејској служби су написали десет обимних пројеката и аплицирали на конкурс Министарства културе и информисања

за 2016. годину. Средства Министарства су додељена за четири пројекта:

- а. Адаптација бившег складишта у музејски депо (финансирање)
- б. Манифестација *Доста су свету једне Шумарице 2016* (суфинансирање)
- в. Мултимедијална презентација културног наслеђа Спомен-парка *Крагујевачки октобар* (финансирање)
- г. Изложба 18. Међународног салона аниратне карикатуре *Крагујевац 2015* у Културном центру Србије у Паризу (суфинансирање)
- д. Мобилност стручњака, учешће кустоса Спомен-парка на 24. међународној конференцији ИКОМ-а у Милану.

Градска галерија *Мостови Балкана*

У протеклој 2016. години у Градској галерији *Мостови Балкана*, која ради у оквиру Спомен-парка *Крагујевачки октобар*, од планираних 12 организовано је седам изложби цртежа и графика, уметника из Србије (Београда, Ниша, Лесковца), Пољске, Максика. Шест изложби, због преласка Галерије у други простор, пренето је у 2017. годину.

Манифестације

Велики школски час

Велики школски час је најстарија уметничка манифестација Спомен-парка *Крагујевачки октобар* коју Установа организује од 1963. године. Први пут је одржан испред Споменика стрелјаним ђацима 1964. године.

Прошле, 2016. године *Велики школски час* почео је, традиционално у 11 сати полагањем венаца, после опела које је служио епископ шумадијски господин Јована са свештенством Епархије шумадијске. Изведено је дело *Гласови живота и смрти* аутора Александра Б. Лаковића. Редитељ *Великог школског часа* 2016. године је био Ђорђе Милосављевић, помоћник редитеља Саша Пилиповић, музику је компоновао Марко Матовић, а костиме урадила Драгица Илић. Драмски уметници – учесници су били Исидора Рајковић, Дарија Нешић, Невена Ристић, Милош Ђорђевић, Иван Томић и Филип Ђурић.

Као и сваке године програм *Великог школског часа* директно је преносила Радио-телевизија Србије на свом Другом програму. Пренос

се упоредо одвијао и на знаковном језику за глуве и особе оштећеног слуха.

Октобру хододарје – ОКТОХ

Ове године у оквиру традиционалне музичке манифестације ОКТОХ, установљене 1975. године, одржано је шест концерата, пет у Свечаној сали Прве крагујевачке гимназије и један у Музеју *21. октобар*.

Бдење

Програм *Бдење*, установљен је 2006. године, одржава се 20. октобра и посвећен је последњој ноћи заточених Крагујевчана пред стрељање. Колажног је типа и заступљене су све врсте уметничког стваралаштва. Ове године у оквиру *Бдења* отворена је изложба Болета Милорадовића, одржана промоција поеме *Гласови неба под земљом* Александра Б. Лаковића и изведен концерт Крагујевачког певачког друштва

Доста су свету једне Шумарице

Литерарни и ликовни конкурс *Доста су свету једне Шумарице* је посвећен стрељаним ученицима и одржава се од 1976. године. Тема 2016. године су били стихови „Сви тренутно живи, настоје да се за живота, остваре најбоље што могу“ Александра Б. Лаковића. Учествовало је 79 основних, 33 средње школе и две ликовне радионице са 643 рада. Награде најбољим ученицима уручене су 25. новембра. У оквиру манифестације 5. новембра организована је и ликовна радионица за крагујевачке ученике и приређена изложба фото и видео-пројеката *Сто за једног* Економско-трговинске школе „Паја Маргановић“ и Гимназије „Урош Предић“ из Панчева.

18. Међународни Салон антиратне карикатуре Крагујевац 2015

Изложба 18. Међународног Салона антиратне карикатуре представљена је у Освјенћиму (Пољска), Бидгошћу (Пољска), Плонску (Пољска), Инголштату (Немачка) и Бајној Башти.

**П
О
Л
Е
М
И
К
Е**

Поводом књиге Александра С. Јовановића *Бег из Јасеновачког пакла*, Музеј жртава геноцида, Београд 2014. године

Музеј жртава геноцида, у оквиру издавачке делатности 2014. године одлучио је да објави рукопис *Бег из јасеновачког пакла* Александра С. Јовановића, пуковника у пензији, из више разлога. Један од њих је тај што је аутор већ објавио неколико монографија обезбедивши тиме себи одговарајуће место у публицистици и историографији, али првенствено стога што смо сматрали да садржај тог рукописа представља квалитетан допринос разјашњењу бројних недоумица из историје концентрационог логора Јасеновац који је постојао од августа 1941. до априла 1945. године.

О поменутој књизи др Владимир Гајгер, научни саветник Хрватског института за повијест, написао је и објавио приказ у часопису *Zbornik Muzeja Đakovštine*, број 12 за 2015, стр. 287–289. Александар С. Јовановић је написао осврт на тај приказ. Послао га је уреднику поменутог часописа и добио обећање да ће најпре бити прослеђен господину Гајгеру, а касније и објављен.

Сматрајући да објављивање приказа Владимира Гајгера и делова реаговања Александра С. Јовановића, као и два прилога из контекста (службена белешка хрватске Удбе о Александровом оцу Адаму Јовановићу и одговор мр Борисава Бијелића, уредника *Zbornika Muzeja Đakovštine*), не може да смета концепцији часописа *Годишњак за истраживање геноцида*, одлучили смо да их објавимо и овде.

Aleksandar S. Jovanović

Beg iz jasenovačkog pakla

Музеј жртава геноцида, Београд, 2014.

Aleksandar S. Jovanović, рођен је 9. студеног 1931. у Великом Набрћу. Из учитељске је обitelji, и његов дјед Adam, рођ. 1874. у Тaborишту код Глине, који је службом доселио у Славонију, и отац Svetozar, рођ. 1900. у Брачевцима, били су учитељи и рavnatelji школе у V. Набрћу. Обителј Jovanović била је доброstoјећа и угледна у селу, и изразито српски и православно настројена, а његов дјед Adam у vrijeme Kралевине Срба, Хрвата и Slovenaca/Jugoslavije дугогодишњи је predsjednik мјесног оgranка Jugoslovenske радикалне zajednice у V. Набрћу. Након успоставе Независне Државе Хрватске с осталим Србима Набрђанима, Aleksandar као дјецак проживљава прогоне, “покршћаванје” и одведен је у лјето 1942. у logor Jasenovac односно у Staru Gradišku, те је затим у skupини дјеце преbaчен у дјебји дом у Zagreбу. No, ubрзо је zauzimanјem и vezama дједовог брата, који је живио у Zagreбу, пуштен с млађом sestrom Gordanom из дома и код kojeg живе до поткрај rata, а kasnije с obitelji и код bake у Podgoraču. Nјегов отац Svetozar успијева почетком 1943. побјећи из zatočeništva, boravi и prikriva се у Славонiji и затим odlazi у partizane. Obitelj Jovanović преживљава logore NDH и присилни рад у Nјемачком Reichу, gdje су биле његова majka Ljubica и starija sestra Mirjana, и враћа се у poraчу 1946. у V. Набрђе, gdje на spaljenom ognjištu započinju живот ispočetka, и borave до raseljavanja Набрђана 1963. Aleksandar polazi и завршава Vojну akademiju Kopnene vojske у Zagreбу, и службује 41 godinu као oficir Jugoslovenske narodne armije, а umirovljen је 1991. у чину artiljerijskog pukovnika. Живи у Novom Beogradу.

Napisao је и objavio sljedeće knjige: *Sedam ratova generala Pavla Jurišića Šturma* (Beograd 1991.), *Rat Srba i Hrvata 1991* (Beograd 1994.), *Podoficir vražje divizije. Broz i Hrvati u Srbiji (1914 - 1941)* (Beograd 1994. и Beograd 2010.), *Broz i Hrvati* (Beograd 1999.), *Porazi, koreni poraza* (Beo-

grad 2001.), *Iščupani koreni Velikog Nabrđa* (Beograd 2003.) i *Beg iz jasenovačkog pakla* (Beograd, 2014.)

I prema mišljenjima većine srbijanskih povjesničara, publicistička pisanja i tumačenja Aleksandra S. Jovanovića, koja su uglavnom fokusirana na srpsko-hrvatskim odnosima, i temama NDH i Jasenovca kao neizbježnim, s upitnim su argumentacijama. Naime, A. S. Jovanović među onim je srbijanskim perima, koja poistovjećuju ustašku ideologiju i praksu s hrvatskim narodom aludirajući na genocidnost Hrvata, štoviše promicatelj je teze o “svjetskoj zavjeri protiv Srba”, odnosno “vatikansko-kominternovske” zavjere i niza inih “zavjera” protiv Srba.

Za sagledavanje povijesti Đakova i Đakovštine, a i poznavanje literature o zavičaju, nama je zanimljivo nekoliko Jovanovićeovih napisa. Ponajprije riječ je o poglavlju “Đakovo – pad kasarni septembra 1991. g.”, objavljenom najprije u knjizi *Porazi, koreni poraza*, a zatim i u knjizi *Iščupani koreni Velikog Nabrđa*. Jovanovićeov napis “Đakovo – pad kasarni septembra 1991. g.”, objavljen je zatim i u knjizi *Prilozi za povijest Domovinskog rata u Đakovu i Đakovštini*, priredili: Ivo Tubanović, Igor Švraka, Pero Šola, Dragutin Hajnić, Zorica Balog, Nada Majbaum, Sanja Rogoz-Šola (Đakovo 2009.). Osvrt na knjigu *Iščupani koreni Velikog Nabrđa* objavio je Željko Lekšić u *Zborniku Muzeja Đakovštine*, 7 (Đakovo 2005.) i ukazao na vrijednost i zanimljivost knjige za povijest Đakovštine, “jer su zapisani i istrgnuti zaboravu mnogi događaji i osobe.” Završavajući osvrt Ž. Lekšić je, mišljenja sam, s pravom naglasio: “No opći je dojam, da autor ispisuje i svoju povijest i svjetonazor. Naime, na više mjesta, odbojnost ili pak netrpeljivost prema Hrvatima i Hrvatskoj je više nego otvorena.”

U Jovanovićeovoj knjizi *Beg iz jasenovačkog pakla*, možemo naći “sve i svašta” i o Hrvatima, i o NDH i o logoru Jasenovac, i o mnogočemu drugom. A. S. Jovanović pristupom i načinom bavljenja o stradanjima Srba u NDH i žrtvama logora Jasenovac, ponajprije osebnim opisima i interpretacijama, i navođenjem svega onoga što mu se “uklapa” u prikaz, jedan je od najupornijih, u svojim stajalištima *zabarikadiranih*, zagovornika teze o protusrpskoj usmjerenosti Katoličke crkve i genocidnosti Hrvata i stotinama tisuća žrtava logora Jasenovac, uglavnom Srba. Da bi opis logora Jasenovac bio potpun, A. S. Jovanović spominje i slikovito opisuje u Republici Srbiji i Republici Srpskoj ponovno uskrsnule i u optjecaj puštene izmišljotine o “srbosjeku”, “Pićilijevim pečima” i “proizvodnji sapuna od ljudskih leševa”.

Nakon kratke "Reči autora" slijedi uvodno poglavlje: "Prvi deo Država zločina", te središnji dio knjige: "Drugi deo Begunci", u kojem A. S. Jovanović prikazuje neke neuspjele pokušaje bijega logoraša iz Jasenovca i Stare Gadiške, a zatim slijedi opširan prikaz po godinama, od 1941. do 1945., bijegova logoraša iz jasenovačkog i starogradiškog logora, među kojima je bilo i Srba iz Đakovštine, uz njihove životopise i kasnije sudbine. Prikazan je i konačan bijeg skupine jasenovačkih logoraša 22. travnja 1945., među kojima je također bilo i Srba iz Đakovštine. Prema Jovanovićevim navodima u knjizi *Beg iz jasenovačkog pakla*, među jasenovačkim logorašima koji su uspjeli pobjeći iz logora, bili su i Živko Milošević i Milan Živković iz Čenkova, Svetozar A. Jovanović, rođ. 1900., iz V. Nabrđa, braća Lazić iz V. Nabrđa, Savo Petrović, rođ. 1925., iz V. Nabrđa, Milan Vlasisavljević, rođ. 1923., iz V. Nabrđa i Stojan Vučetić, rođ. 1895., iz Đakova. O njihovim sudbinama A. S. Jovanović donosi kraće ili šire prikaze. Neke, pak, od ovih pojedinačnih sudbina jasenovačkih logoraša, bjegunaca, opisao je A. S. Jovanović i ranije u knjizi *Isčupani koreni Velikog Nabrđa*, a neke je sudbine koristeći dokumentaciju Komesarijata za izbeglice u Arhivu Srbije u Beogradu, te iskaze rođaka i suvremenika navedenih osoba, a i na temelju svojih sjećanja objavio prvi put.

U istraživanju stradanja Srba u NDH i ponajprije srpskih žrtava u logoru Jasenovac, problem je najčešće ne samo pomanjkanje izvornih dokumenata i vjerodostojnih pokazatelja nego i "dobre volje", pa i "zdravog razuma", da se određena pitanja valjano obrade.

Kao epilog svojem osebnom prikazu A. S. Jovanović donosi poglavlje "Treći deo Josip Broz Tito i Jasenovac", te zaključuje: "Dokumentacija koja je postojala u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, inače oskudna, uništena je, a ono što je preostalo – dokrajčeno je u Brozovoj Jugoslaviji. Moralo je, drugim rečima, nestati sve što kompromituje jugoslovensku Komunističku partiju i Hrvatsku."

No, ne treba zaboraviti, jednako su neugodna i srpska nacionalistička pretjerivanja o stradanjima i žrtvama Srba u NDH, posebno o stradanjima i žrtvama u Jasenovcu, kao i hrvatska nacionalistička minimaliziranja tih stradanja i žrtava.

Vladimir Geiger

Уреднику зборника Музеја Ђаковштине – Ђаково

Поштовани господине,

У Зборнику 7 и 12 објавили сте приказ моје књиге *Ишчупани корени Великог Набрђа* господина Жељка Лекшића и критику моје књиге *Бег из јасеновачког пакла* господина Владимира Гајгера.

Зборник позива на полемику - реагирање и ја се одазивам.

Господине Гајгер,

Недавно сам сазнао за Вашу критику моје књиге *Бег из јасеновачког пакла*. Навикао на фалсификовање и грубо занемаривање историјских чињеница о страдању Срба у Независној Држави Хрватској у сличним текстовима, налазим да сте у Вашој критици били умеренији од многих, иако сте чињенице које сам навео назвали „претјеривањем“ или „свим и свачим“ – да се послужим Вашим речима. Годинама трагам за историјским чињеницама које осветљавају „српско-хрватско питање“. У истраживању нисам користио само „србијанска пера неугодна у националистичком претјеривању о страдањима и жртвама Срба у Независној Држави Хрватској, посебно о страдањима и жртвама у Јасеновцу“. Није било тешко претпоставити да су некима „србијанска“ пера неугодна, али после Вашег реаговања на моју књигу, јасно је да је списак Вама неугодних извора много дужи јер сам се ослањао на дела писаца као што су Иво Банац, Младен Цолић, Антун Милетић, Виктор Новак, Богдан Кризман, Јосип Хорват, Зденко Штамбук, Фердо Чулиновић, Фикрета Јелић Бутић, Ерве Лоријер, Фицрој Меклејн, Валтер Шеленберг, Едмунд Глез фон Хорстенау, које нико не може сврстати међу „србијанска пера“. У делима ових аутора налазе се и Пичилијева пећ, и србосјек, и сапун, и такмичење усташа у клању људи.

Злочине почињене у логору Јасеновац истраживала је хрватска Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача. Тај докуменат авнојевске Хрватске, темеља државности данашње Хрватске, потписали су секретар др Анте Штокић и председник др Венцеслав Целигој. Надам се да не морам да доказујем да ова два доктора нису „Србијанци“.

Разумем, господине, да Ваш здрав разум не може да прихвати да су ваши сународници над недужним суграђанима Србима починили таква зверства и у толиком броју.

Ви, господине, не прихватате наводе о „стотинама тисућа жртава логора Јасеновац, углавном Срба“. Никако да сазнам који би то број хрватском мњењу био угодан. Убиство једног невиног човека је злочин.

Заповедник над свим хрватским логорима био је Макс Вјекослав Лубурић. У свечаном говору у Јасеновцу, приликом доделе медаља најзаслужнијим усташама, 9. октобра 1942. године, он је рекао: „И тако смо вам ми у овој години, овдје у Јасеновцу, поклали више људи него Османлијско царство за цијело вријеме боравка Турака у Европи“. Другом приликом, Лубурић је био конкретнији: „Убијено је 500.000 Срба“ (Fikreta Jelić – Butić, *Ustaše i NDH*, Zagreb 1978)

Други заповједник логора Јасеновац, Мирослав Филиповић Мајсторовић, у судском процесу изјављује: „У Јасеновцу сам био као усташки часник и управитељ логора 4 мјесеца 1942. године. Признајем да сам лично убио око 100 заточеника. За моје вријеме, по мом рачуну, ликвидирано је у логору Јасеновац 20–30 тисућа заточеника“.

Даље, Мајсторовић још изјављује: „Истичем да је почетком љета (1942) извршена у Јасеновцу ликвидација логора Ђаково. Код те ликвидације било је 2–3 тисуће Жидовки и њихове дјеце.“ Могу да замислим како су се ужасно осећали Ђаковчани и бискуп Антон Акшамовић када су сазнали да се у њиховом граду налази логор за жене и децу. Ту су Јевреји чекали следећи транспорт за губилиште.

Господине, нисам рекао да је хрватски народ геноцидан. Геноцид спроводи држава, она доноси злочиначке законе и спроводи их у дело помоћу својих оружаних снага.

Србија је, рекло би се, спознала Хрватску тек крајем XX века. О ономе што се догодило Србима у Независној Држави Хрватској, Србија је мало знала; комунистичка политика је њихову судбину претворила у табу тему, не само за ширу јавност већ и за историјску науку. Деведесетих година, после поновљеног прогона, Србија сазнаје за голготу Срба пречана пре 50 година.

Желим да кажем нешто о мојој „нетрпељивости“ према Хрватима. Моје лично, и искуство моје породице, као припадника српског народа у Независној Држави Хрватској било је крајње драматично, трауматично, трагично. Уз то, били смо непосредни сведоци невероватних зверстава над другим сународницима и сапатницима Јеврејима, зверстава које људски разум не може ни да схвати ни да прихвати. Сигурно да такво искуство изазива снажне људске емоције, али Вас уверавам да су то искључиво емоције дубоког бола за изгубљеним члановима породице и саосећања са беспомоћним жртвама.

У приватном и професионалном животу руководио сам се, пре свега, својим осећајем и проценом индивидуалних вредности људи, па сам се тако често дружио и пријатељовао са људима хрватске народности. Код нас у Набрђу, моја породица је у свој дом примала многе Хрвате. Баш зато што сам, како ви кажете, васпитаван у „српском духу“ на нашу крсну славу у Набрђу, долазили су и драги гости Хрвати, моји школски другови и колеге са посла. Памтим Бренка са острва Муртер, рођеног Загрепчанина Гала, Ивицу из Осиека, рођеног у Лици. Ивичин брат је био усташа. Погинуо је у сукобу са четницима. Ивица није био усташа. Срби пречани су своје колективно искуство прецизно сажели у изреку: „Нису сви Хрвати усташе. Све усташе су Хрвати.“

Истина је да ни сви Срби нису били четници. Далеко од тога. Али, нису ни сви четници били Срби. У четничким редовима било је и Словенаца, Јевреја, Чеха, Италијана и Хрвата... Инж. Владимир Предавец, син потпредседника Хрватске сељачке странке, на питање зашто је четник, одговорио је кратко и јасно: „Четници су једини противници нацизму и комунизму“.

Господине, у критици *Бега из јасеновачког пакла* ниједном речју нисте открили читаоцу ко су бегунци и зашто беже. Готово да сте се питали: „Шта им би да беже?!“ Направили сте и материјалну грешку: ја нисам био у „дечијем дому“ у Загребу. Моја сестра Гордана и ја, били смо у Логору за српску децу у Загребу. На капији је стајала наоружана стража, капија се отварала само када је камион довозио грађу за проширење мртвачнице.

Истина је, у написе ове врсте не уносим изворне документе. Србима они нису потребни. Они знају шта се догодило и шта се сада догађа Србима у Хрватској. Верујем, с друге стране, да већина хрватског пучанства не зна шта се догодило Србима 1941. ни 1991. године у њиховој држави. јер немају обичај да читају „србијанска пера“, док хрватски повјесничари о страдању Срба углавном не пишу и не говоре. Да хоће, могли би да обавесте јавност да су још увек у животу хиљаде сведока геноцида Независне Државе Хрватске и стотине хиљада сведока злочина из 1990-их, и да ти сведоци не могу допустити да се заборави оно шта су преживели нити могу бити заборављени сви они који те ужасе нису успели да преживе. Исто тако, као историчар, требало би да знате да постоји обиље свих врста докумената, троструког геноцида Независне Државе Хрватске над Циганима, Јеврејима и Србима у архивама саме Хрватске, у архивама тадашњих савезника те државе – Немачке и Италије, баш као и у архивама држава антифашистичке коалиције, у Србији, САД и дру-

гим, архивама заплееним током ослобађања Европе од истребљивача читавих нација. Те архиве истражују нове генерације историчара и објављују стално нове и нове књиге на тему о којој ми овде расправљамо. Задржаћу се на две такве књиге. У својој књизи *Visions of Annihilation: The Ustasha Regime and the Cultural Politics of Fascism, 1941–1945*, њен аутор Rory Yeomans анализира како је усташки покрет користио културу да побуди радикална националистичка осећања и легитимизује своју политику геноцида. Аутор показује како је усташки режим мобилисао песнике, романописце, филмске ствараоце, ликовне уметнике и интелектуалце као пропагандисте и визионаре утопијског друштва, док се у новинама, на радију и говорима званичника позивало на протеривање, прогањање или уништење „туђинских“ и „непријатељских“ популација и чишћење нације. У својој књизи *Croatia Under Ante Pavelic: America, the Ustashe and Croatian Genocide* аутор Rob McCormick користи до сада необјављене документе из америчких архива и показује како је екстремни национализам довео до геноцида и како је хладни рат омогућио да Анте Павелић и клика избегну одговорност за стравичне злочине. Он пише да усташе остају тешко наслеђе унутар хрватског друштва, делом захваљујући и Павелићевом послератном политичком деловању у егзилу у Латинској Америци. Као што видите, геноцид Независне Државе Хрватске не може да се затвори у границе „српско-хрватских односа“.

Писање и истраживање о геноциду у Хрватској никада није било предмет само „србијанских“ пера.

А. Јовановић

(Део реаговања послатог уреднику часописа 3. децембра 2016. године електронском поштом.)

Одговор уредника мр. сц Бранислава Бијелића од 7. децембра 2016.

Gospodine Jovanoviću,

Primio sam vaš odgovor kritičarima vaših knjiga i dakako, one će biti objavljene na stranicama našeg časopisa. Ваш osvrt prosledio sam i Gajgeru, koji kako sada stoji stvari, na njega ne misli odgovoriti. No, nikada se ne zna, možda se predomisli.

Što se pak tiče vaših knjiga, njihov prikaz rezultat je htijenja Uredništva da se u časopisu predstave i svi radovi koji, na ovaj ili onaj način, govore o našim aspektima prošlosti Đakova i Đakovštine. U toliko su nam vaši rado-

vi bili interesantni. Smatrali smo i još uvek smatramo, da su različita viđenja prošle stvarnosti legitiman čin. Unatoč toga što najveći broj naših čitatelja možda i nema previše razumevanja za vaše viđenje hrvatsko-srpskih „nesporazuma“ mi smo ih nastojali upozoriti na vaš rad, kao između ostalog, i može biti korektiv vlastitih razmišljanja.

Svako dobro!

Mr. sc Borislav Bijelić

Прилог: из елабората Службе државне безбедности СР Хрватске

Овај елаборат користи критичар књиге *Бег из јасеновачког пакла* господин Гајгер да би потврдио како аутор поменуте књиге потиче из „обитељи изразито српски и православни настројене“.

Хрватска Удба у евиденцији има Србе умрле пре и за време рата. Тако је за мог оца Адама написано:

Adam Jovanović, bio je učitelj u Velikom Nabrđu, dugogodišnji je predsjednik ogranka Jugoslovenske radikalne zajednice u kotaru Đakovo. Rođen je 1874. u Taborištu kod Gline (Banija) od oca Jovana i majke Stanice, supruga Dragica Branković rođena 1877. Djeca Mileva rođena 1897. i Svetozar rođen 1900. Učiteljsku školu pohađao u Pakracu, maturirao u Petrinji, te službovao kao učitelj u Suhomlaci kod Orahovice, zatim u Bračevcima kod Đakova.

U vrijeme tzv. Veleizdajničkog procesa Srbima u Austro-Ugarskoj Monarhiji 1908/1909. je uhićen i suđen, te za kaznu premješten za učitelja u Mekinjare kod Udbine – Lika. No, kratkotrajno, te dolazi u Veliko Nabrđe pod kraj 1909. i ovdje službuje, i kao ravnatelj škole do 1934. kada je umirovljen.

Kao izrazito srpski usmjeren uhićen je nakon atentata na F. Ferdinanda 1914. U Kraljevini SHS odlikovan je 1922. Ordenom Svetog Save.

Prema kazivanjem suvremenika bio je načitan čovjek, koji je posjedovao bogatu biblioteku i muzički obrazovan.

Nakon uspostave NDH u ljeto 1941. uhićen i saslušavan. Umro je prirodnom smrću 1942. godine“.

Напомена: Адам Јовановић умро је 10. травња/априла 1942. године на годишњицу проглашења Независне Државе Хрватске. Два дана раније, у властитој кући, претучен је и изранављен од жандарма из Дрења и усташа из Ђакова. Ако је ово „природна смрт“ – шта је онда неприродна?

И
Н

М
Е
М
О
Р
И
А
М

IN MEMORIAM
др Милоша Хамовића (1953–1997)
Поводом 20 година од смрти

Биографски подаци

Др Милош Хамовић рођен је у Подгорици 14. јануара 1933. године. Основну школу похађао је у Крушевцу и Фочи, а гимназију је завршио у Сарајеву. На Филозофском факултету у Сарајеву, одсек за историју дипломирао је 1960. године.

Још за време студија радио је годину дана 1959/60. у Музеју Младе Босне у Сарајеву. Од 1. маја 1962. до 1. октобра 1973. био је запослен у Националном парку „Сутјеска“ на Тјентишту, као кустос Музеја. Од 1. октобра 1973. до 1. априла 1988. године радио је на месту директора Музеја у Фочи. Од 1. априла 1988. године до 1. јула 1995. радио је као директор Регионалног архива у Фочи (Србињу).

Др Милош Хамовић је од 1. јула 1995. године, па до своје смрти 21. априла 1997. био запослен у Музеју жртава геноцида у Београду као историчар–истраживач. Имао је највиша стручна звања у музеологији и архивистици – звање музејског саветника и архивског саветника. Био је члан Управног одбора Музеја жртава геноцида у периоду 1995–1997. година.

Био је члан Управног одбора музејских радника Босне и Херцеговине у периоду 1977–1980, Извршног одбора Друштва историчара Босне и Херцеговине 1983–1987, Управног одбора архивских радника Босне и Херцеговине 1988–1991. године. У периоду 1981–1985. био је члан редакције часописа *Зборник музеја и галерија Босне и Херцеговине*.

Др Милош Хамовић је магистрирао 1. јула 1977. године на Филозофском факултету у Београду пред комисијом у саставу др Јован Марјановић (ментор), др Бранко Петрановић и др Ђорђе Кнежевић на теми „Добровољачка војска у Југославији у саставу оружаних снага НОП-а“. Докторску дисертацију „Избеглиштво у Босни и Херцеговини 1941–

1945. године“ одбранио је на Филозофском факултету у Београду а комисија је била у саставу др Милорад Екмечић (председник), др Бранко Петрановић и др Ђорђе Станковић.

Др Хамовић је тезу првобитно пријавио на Филозофском факултету у Сарајеву, где је и прихваћена од комисије у саставу др Раде Петровић (ментор), др Бранко Петрановић, др Расим Хурем и др Ибро Тепић. У сарајевском *Ослобођењу* објављен је и датум одбране, 22. април 1992. године, али како је у међувремену почео рат др Хамовић није био у могућности да докторира у Сарајеву. Ово наводимо као куриозитет, јер је др Хамовић спадао у ретке, а можда је и једини докторанд који је услед рата променио локацију, односно град, да би бранио дисертацију чији су датум и место одбране већ били објављени. Тако је докторат, стицајем околности, прихваћен на два факултета, односно од две Комисије.

Масовне миграције становништва под принудом, односно избеглиштво, као пропратне и неизбежне појаве свих ратова на нашим просторима основни су садржај историографског истраживања др Милоша Хамовића. На теми избеглиштва је докторирао, а почео је да прикупља грађу за студију о присилним миграцијама на простору Босне и Херцеговине у рату 1991–1995. године.

Др Хамовић је принудне миграције настојао да истражи комплексно са свих аспеката. Обрађивао је узрочно-последичне везе читавог сплета сложених односа које избеглице изазивају својом миграцијом. Масовне принудне миграције на простору Босне и Херцеговине, посебно српског народа, довеле су до демографских промена које се одражавају на националну, социјалну и верску структуру становништва, како у крају који избеглице напуштају, тако и још више у средини у коју долазе. Др Милош Хамовић је са посебним интересовањем истраживао избеглиштво у контексту његовог утицаја на демографију, на последице које оно изазива и оставља, пошто проузрокује промену локације биолошког материјала а све се то одражава на репродукцију становништва – позитивно у крају где избеглице долазе и остају и негативно на простору из кога су побегле.

Др Милош Хамовић је умро 21. априла 1997. године у Фочи.

Изабрана библиографија објављених радова

А. Монографије:

1. *Dobrovoljačka vojska Jugoslavije u sastavu oružanih snaga NOP-a*, Foča, Kragujevac, Sarajevo, 1983, 199 strana.

2. *Избјеглиштво у Босни и Херцеговини 1941–1945. године*, Београд 1994, 495 страна.

Б. Чланци и расправе:

1. „Сociјална полна и старосна структура погинулих припадника партизанских јединица у бци на Сутјесци 1943. године“, *Прилози*, Институт за историју, број 10/2, Сарајево 1974.

2. „Сociјална полна и старосна структура погинулих припадника Народно ослободилачке војске Југославије у бци на Сутјесци 1943. године“, *AVNOJ i NOB-a u Bosni i Hercegovini 1942–1943*, Зборник радова, Београд 1984.

3. „Добровољачка војска Југославије у саставу оружане снаге NOP-a (Војно-политички аспект)“, Зборник радова, година V-VI, број 5–6, *Музеји и галерије Босне и Херцеговине*, Сарајево 1979/80.

4. „Сјећање као варљив и непouzдан свједок прошлости – У контраверзним изјавима учесника NOR-a о томе када је и гдје донесена одлука о формирању добровољачке војске“, *Годишњак друштва историчара Босне и Херцеговине*, година XXXVII, Сарајево 1986.

5. „Прилог проучавању броја избјеглица у Србији 1941–1945. године“, *Годишњак друштва историчара Босне и Херцеговине*, година XXXIX, Сарајево 1988.

6. „О демографским променама и проблемима Сарајева 1941–1945. године као последици избјеглиштва“, *Миграције и Босна и Херцеговина*, Институт за историју, Сарајево 1990.

7. „О проблемима историографских истраживања и интерпретације злочина и утврђивања броја жртава на простору Југославије у Другом светском рату“, *Прилози*, Института за историју, година XXVI, Сарајево 1993.

8. „Прилог утврђивања броја жртава у Фочи и Горажду у рату 1992. и првим мјесецима 1993. године“, *Систем неистина о злочинима геноцида 1991–1993. године*, Српска академија наука и уметности, Београд 1994 (дискусија)

9. „О утицају избјеглиштва на демографију: посматраном у кон-

тексту миграција у Босни и Херцеговини 1941–1945. године“, *Историјски записи*, 1, Подгорица, 1997.

10. „Избјеглиштво у Босни и Херцеговини у Другом свјетском рату и у рату 1991-1995.“, *Други свјетски рат – 50 година касније: радови са научног скупа*, том 1, Подгорица, 20–22. септембар 1995, 1997.

11. „Morbidne manipulacije sa žrtvama Jasenovca“, *Jasenovac, sistem ustaških logora smrti: saopštenja sa Okruglog stola održanog u Beogradu* 23. 4. 1996., Музеј жртava геноцида и Институт за савремену историју, Београд 1997.

12. „O razlikama u odnosu i tretmanu ustaške Nezavisne Države Hrvatske i italijanskog okupatora prema Jevrejima u Bosni i Hercegovini 1941–1945 – Komparacija“, Јеврејски историјски музеј, *Zbornik*, knjiga 7, Београд 1997.

13. „O razlikama u odnosu i tretmanu ustaške Nezavisne Države Hrvatske i italijanskog okupatora prema Jevrejima u Bosni i Hercegovini 1941–1945 – Komparacija“, *Jevrejstvo, antisemitizam i holokaust*, Zbornik radova, Ljubljana 2013.

Садржај

Реч уредника	5
--------------------	---

ДРУГИ СВЕТСКИ РАТ

Милош Жикић

Страдали виши официри Југословенске краљевске војске у априлском рату 1941. године	9
--	---

Бојан Арбутина

Прилог историји страдања Срба у Лици 1941. године	41
---	----

Милош Мељанац

Ратни злочин над Далматинским колонистима у насеобини Милошево код Прилепа 1942. године	55
---	----

Бојан Ђокић

Балисти као синоним за Албанске злочине на Косову и Метохији 1941–1945. године: Прилог страдању Српског становништва	75
--	----

Душан Никодијевић

Бројеви жртава у концентрационом логору Јасеновац 1942. године према исказима преживелих сведока	95
--	----

Борис Томанић

Страдање становништва Опленачког среза од нових власти након ослобођења 1944. године	119
--	-----

РАСПАД ЈУГОСЛАВИЈЕ

Никола Борковић

Страдање беба у Клиничко-болничком центру Бањалука у мају и јуну 1992. године	183
---	-----

<i>Дејан Мирковић</i> Међународни кривични суд и Сребреница	205
--	-----

<i>Ненад Антонијевић</i> Рат НАТО-а против Савезне Републике Југославије 24. март – 10. јун 1999, цивилне жртве и материјална разарања	215
--	-----

АРХИВСКА ГРАЂА

<i>Вељко Ђурић Мишина</i> Записник са саслушања Јураја Паршића, римокатоличког свеште- ника у Јасеновцу 1942–1945. године	241
Robert Rozzet, Schmucl Spector Ванзејска конференција	249

КУЛТУРА СЕЋАЊА

<i>Бојан Ђокић</i> О култури (не)сећања или о једном едукативном пројекту	265
--	-----

ПРИКАЗИ

<i>Ненад Антонијевић</i> Љубомир Зечевић, Тамара Ђирић, <i>Концентрациони логор Маутхаузен – повратак непожељан</i> , Удружење заточеника КЛ Маутхаузен Србије, Београд 2015, 656 страна	277
--	-----

<i>Ненад Антонијевић</i> Слободан Зуровац, <i>Црна Лора</i> , Музеј жртава геноцида, Илија Зу- ровац, Београд 2016, 454	281
---	-----

<i>Ненад Антонијевић</i> Фрањо Фабијанец, <i>Жртве села Бежаније у светским ратовима</i> , Музеј жртава геноцида, Удружење грађана „Стара Бежанија“, Бе- оград 2016, 107.....	285
--	-----

Универзитет у Бањој Луци, Филозофски факултет, Научни скуп <i>Бањалучки новембарски сусрети 2016</i> , Бања Лука, 18. и 19. новем- бар 2016. године	288
---	-----

ДНЕВНИК ДОГАЂАЈА

Из дневника делатности Музеја жртава геноцида 22. април 2016 –
22. април 2017. године 293

Из дневника делатности установе Спомен-парк *Крагујевачки окто-
бар* у Крагујевцу од 22. априла 2016. до 15. марта 2017. године 311

ПОЛЕМИКЕ

Поводом књиге Александра С. Јовановића *Бег из Јасеновачког па-
кла*, Музеј жртава геноцида, Београд 2014. године 319

ИН МЕМОРИЈАМ

In memoriam др Милоша Хамовића (1953–1997)
Поводом 20 година од смрти 331

CIP - Каталогизација у публикацији -
Народна библиотека Србије, Београд

93/94

ГОДИШЊАК за истраживање геноцида / за издаваче Вељко
Ђурић Мишина, Славољуб Јовановић. - 2015, св. 7- , - Београд : Музеј
жртва геноцида ; Крагујевац : Спомен музеј "21. Октобар", 2015 -
(Горњи Милановац : Графопрент). - 24 cm

Годишње. - Је наставак: Годишњак Музеја жртва геноцида = ISSN 2406-2898
ISSN 2406-2901 = Годишњак за истраживање геноцида
COBISS.SR-ID 215545868